

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК

БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS

OF BAKU UNIVERSITY

ISSN 1609-0586

HUMANİTAR

elmlər seriyası

серия

ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of

HUMANITARIAN SCIENCES

№3.2016

Baş redaksiya heyəti:

Məhərrəmov A.M. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Allahverdiyev C.E.**, **Bayramov Ə.S.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Əfəndiyev V.Ə.**, **Əliyeva R.Ə.**, **Xələfov A.A.**, **Məmmədəliyev V.M.**, **Paşayeva N.A.**, **Quliyeva Ş.T.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Zeynalov İ.X. (redaktor), **İsmayılov X.İ.** (redaktorun müavini), **Quliyeva S.Z.** (məsul katib), **Əliyeva İ.S.**, **Qurbanov A.İ.**, **Əlizadə Y.M.**, **Rzayev A.Ə.**, **Əzizov E.Z.**, **Hacıyev A.C.**, **Hacıyev S.T.**, **İsmayılov X.İ.**, **Vəliyev Ş.Q.**, **Məmmədov C.Ə.**, **Vəliyev M.T.**, **Rüstəmov R.Ə.**

B.310.30.IV.1999

© «*Bakı Universiteti*» nəşriyyatı, 2016

DİLÇİLİK

UOT 81.46.01.46

AZƏRBAYCAN MİLLİ ƏDƏBİ DİLİ VƏ EKSTRALİŊVİSTİK AMİLLƏR

F.A.ŞİRİYEV

Bakı Dövlət Universiteti
fikrethemkar@mail.ru

Məqalədə Azərbaycan milli ədəbi dilinin formalaşmasında mühüm rol oynamış amillər haqda danışılır. Qeyd edilir ki, XI-XXI əsrlər ərzində baş verən tarixi-siyasi proseslərlə bərabər Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, bir neçə dil ailəsinə və dil qrupuna daxil olan müxtəlif xalqlarla qonşuluğu dilin zənginləşməsində əhəmiyyətli təsirə malik olmuşdur. Bununla yanaşı Azərbaycan ədəbi dilinin bugünkü səviyyəyə çatmasında bir neçə estralinqvistik amil də qeyd edilir:

¹*daxili potensial imkanlar;*

²*milli dildə fərqli dialekt və şivələrinin, hətta mikrosahə kimi ləhcələrin mövcudluğu;*

³*Azərbaycan ədəbi dilinin digər ədəbi dillərə açıqlığı.*

Məqalədə bu ekstralinqvistik amillərin Azərbaycan ədəbi dilinə təsir yollarına münasibətin eyni olmadığı, mürtəcə, mütərəqqi və multikultural-tolerant münasibətlərin olduğu əsaslandırılır. Lakin bu münasibətlərdən asılı olmayaraq, qloballaşan, elmin, texnikanın cəmiyyətimizə sürətlə inteqrasiya etdiyi cəmiyyətdə dillərin bir-birinə təsirini inkar etməyin düzgün olmadığı qeyd edilir.

Açar sözlər: retrospektiv araşdırma, estralinqvistik amil, dialekt, şivə, ləhcə, mürtəcə, mütərəqqi, multikultural-tolerant, dil mübadiləsi

Azərbaycan milli ədəbi dilinin formalaşmasında bir çox amillər mühüm rol oynamışdır. XI-XXI əsrlər ərzində baş verən tarixi-siyasi proseslərlə bərabər Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, bir neçə dil ailəsinə və dil qrupuna daxil olan müxtəlif xalqlarla qonşuluğu dilin zənginləşməsində əhəmiyyətli təsirə malik olmuşdur. Bununla yanaşı, Azərbaycan ədəbi dilinin bugünkü səviyyəyə çatmasında bir sıra ekstralinqvistik amillər də vardır:

daxili potensial imkanlar: burada mükəmməl fonosistem; dilin sözyaratma; frazeovahidlərin əmələ gəlməsində öz ilkin vəziyyətini yeniləmə, müasirləşdirmə imkanları və digər amillər nəzərdə tutulur.

milli dildə fərqli dialekt və şivələrin, hətta mikrosahə kimi ləhcələrin mövcudluğu: dilin potensial impulsverici qüvvəsi olan mövcud dialektlər ədəbi

dilin üstün qaynaqlarının formalaşmasında çox mühüm rol oynayır.

Azərbaycan ədəbi dilinin digər ədəbi dillərə açıqlığı: bir çox hallarda ekstralingvistik amillər yalnız ümumilikdə bütün kənar dillərin təsiri və özünü-əksetdirmə prosesi kimi, bəzi hallarda qohum və yaxud qonşu dillərin təsiri kimi, bəzi hallarda da qloballaşan dünyada beynəlmilləşmə prosesi kimi təqdim edilir. Ekstralingvistik amillər milli mədəniyyət, milli təfəkkür, konkret olaraq bilinqvizm, mono və polilingvistik münasibətlərin etnik dixotomiyası ilə bağlıdır. Burada dil empirizmə əsaslanan kateqoriya kimi xarici təsirləri özünə-məxsus şəkildə qəbul edir, əvəzləyir. Qeyd etmək lazımdır ki, dillərin kontaktı dilin inkişafının xarici formalarından biridir. Ona görə də milli dil heç də həmişə bir millətin mentalitenini ifadə etmir, o, bəzi hallarda bir çox dilin qarışığından konqlomerat bir dil kimi yaşayır.

Bu ekstralingvistik amillərin Azərbaycan ədəbi dilinə təsir yollarına münasibət eyni deyildir və bu münasibətləri belə qruplaşdırmaq olar: *mürtəcə münasibət, mütərəqqi münasibət və multikultural-tolerant münasibət.*

Bu münasibətlərdən asılı olmayaraq, qloballaşan, elmin, texnikanın cəmiyyətimizə sürətlə inteqrasiya etdiyi cəmiyyətdə dillərin bir-birinə təsirini, xüsusən toponimlərin, elmi-texniki terminlərin dünyada vahid formada səslənməsinin tərəfdarıyıq.

Qohum dillərdən, coğrafi baxımdan da qonşu dillərdən təcrid olunmuş şəkildə götürülməsi mümkün olmayan Azərbaycan milli ədəbi dili on yüzillik ərzində - XI-XXI əsrlər dövründə çox mürəkkəb və ziqzaqvari inkişaf yolu keçmişdir.

Bir çox hallarda biz səhvən milli ədəbi dilin formalaşmasını başlangıçdan üzü bəri araşdırırıq. Bu, mümkündür, lakin tədqiqatçı bu zaman yanlış ehtimallara yol verə bilər. Ən doğru yol dilin bugünkü vəziyyətindən üzü geri – retrospektiv araşdırma yoludur. Bu zaman milli ədəbi dilin haradan başlanmasından daha çox necə formalaşmasını müşahidə etmək mümkündür. Azərbaycan ədəbi dilinin ilkin dövrlərindən bəhs edən müəlliflər, onsuz da müqayisə üçün dilin indiki sinxron vəziyyətini meyar kimi götürür (3; 1; 5; 4; 14; 11; 12; 16; 17). Elə bu baxımdan da bizə elə gəlir ki, ədəbi dilin formalaşmasına retrospektiv yanaşma metodu daha doğrudur. Burada ekstensiya müasir mənzərədirsə, intensiya üzü geri müşahidədir. Bu baxımdan Azərbaycanın ədəbi dili ilə bağlı bizə bəlli bütün araşdırmaların əsasında aşağıdakı estralingvistik amillər durur:

Ədəbi dilin formalaşmasında daxili potensial imkanlar. Hətta türk dillərinin tarixi-tipoloji fonologiyasından danışan N.Baskakov yazır: “Türk dilləri arasında tarixi baxımdan türk səs - fonoloji sisteminin müəyyən dəyişikliklə də olsa ən dolğun şəkildə əks etdirən oğuz qrupu dillərindən Azərbaycan dilidir” (18). Bu fikri prof. F.Cəlilov da əyani nümunələrlə təsdiqləyir (18, 173). Hər hansı dilin fonosistemi həmin dilin ən vacib potensial imkanlarından birincisidir. Akademik A.Axundov dilimizdə fonem variantları, fonem variasiyaları, fonem çalarlarından bəhs edərkən bu faktın təsdiqini məqsəd kimi götürmüşdür (2, 302). O cümlədən Azərbaycanın ədəbi dilinin daxili potensialı sözyaratmada, frazeovahidlərin əmələ gəlməsində öz ilkin vəziyyətini yeniləmə, müasir-

ləşdirmə imkanlarına söykənir. N.Baskakov yazır ki, “Türk dillərinin iki potensialı varsa, birincisi öz daxilində impulsalmadır” (19, 213). Daxili potensial Azərbaycan ədəbi dilinə müxtəlif mərhələlərdə dilin bütün yaruslarından inkişaf perspektivi yaratmışdır.

Azərbaycanın coğrafi arealında milli dilin fərqli dialekt və şivələrinin, hətta mikrosahə kimi ləhcələrin mövcudluğu. Diqqət edək. Hər hansı milli dilin dialektlərinin mövcudluğu üçün bu milli dilin yayıldığı və rəsmiləşdirildiyi dövlət və onun sərhədi olmalıdır. Əgər belədirsə, Rusiyanın ucqar şərqində, məsələn, Sibirdə, Çukotkada, Alyaskada yaşayan rus Rusiyanın qərbində, lap elə Moskvada yaşayanla rus dilində tam anlaşıbilmir. Y.Morin yazır: “nelzya” sözü ucqar Rusiya ərazisində - Sibirdə, Tayqada “nemojno”, “zakroy-zatkroy” kimi işlənir. Sanki rus ədəbi dilində “otkroy” sözü “zatkroy” sözünü diktə edir. Bu, bir təsdiq. Yaxud Böyük Britaniya ingilisi Şotlandiya, ABŞ ingilisi ilə tam anlaşıbilmədiyini kimi, İspaniya ispanı Meksika ispanı ilə, yeddi müxtəlif ərəb ölkələrinin ərəbləri bir-biri ilə anlaşıbilmir. Bu, eyni dilin daxilə və xaricə dialektləridir. Azərbaycan ədəbi dilinin potensial impulsverici qüvvəsi olaraq mövcud dialektlər ədəbi dilin üstün qaynaqlarından biridir (8, 354). Bu amil özünü müxtəlif regionlara aid Azərbaycan yazarların əsərlərində göstərir. Hətta biz M.Şəhriyarın dilində dialekt xüsusiyyətlərini əyani şəkildə görürük. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, hələ Şəhriyara qədər Cənubi Azərbaycan ədəbi-yazılı dilində dialekt üstünlüyü özünü müxtəlif şair və yazıçıların dilində də göstərmişdir. Buraya Mehdi bəy Şəqaiqi, Məmmədxəlifə Acizi, Əndəlib Qaracadaği, Seyid Əbdülqasim Nəbati, Fazil xan Şeyda, Məmmədbağır Xalxali, Zənalabdin Marağayi, Əhməd ağa Talıbov, Əbülziya Şəbüstəri, Seyid Hüseyn Ədalət, Mirzə Cəfər Qaracadaği, Rza Vaizzadə, Rza Quluzadənin və digərlərinin yaradıcılığını aid etmək olar (7, 316). Bu Azərbaycan mütəfəkkirləri XIX-XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbi dilinin dialekt və canlı Azərbaycan danışq dil elementlərini mükəmməl şəkildə qoruyub saxlamışlar. Fikrimcə, Azərbaycan dialektologiyası ilə bağlı saysız elmi əsərlər yazılsa da, E.İ.Əzizovun “Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası” tədqiqatı həm məzmun, həm elmi dəyəri, həm də toxunduğu elmi mənbələrə görə bu baxımdan daha əhəmiyyətlidir. Sadəcə bir fikir bildirmək istərdik ki, müəllif bu fundamental əsərində dialektlərin Azərbaycan ədəbi dilinə qaynaq kimi dəyərini geniş açıqlamamışdır. Görünür bu da ondan irəli gəlmişdir ki, müəllif ədəbi dildə ekstralinqvistik amil – faktlardan biri kimi dialektləri yalnız areal ünsür kimi müəyyənləşdirib (8, 354). Həm də bir çox hallarda dialect-ləhcə, dialect-şivə, o cümlədən də əksinə dil prosesi elmi-dialektoloji araşdırmalarda qarışdırıldığından çox bəsit bir fikir formalaşır: filan dialekt Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında əsas rol oynamışdır. Halbuki R.Börnsin yazılarında şotland ingiliscəsi ləhcə olduğu kimi, V.Şukşinin, Y.Yevtuşenkonun, Q.Tyutyunnikin yazılarının dili bir çox hallarda slavyan ruscasının şivəsidir. V.Səmədoğlunun “Bəxt üzüyü” pyesinin, o cümlədən bu pyes əsasında çəkilməmiş filmdə obrazların dili gözəldir, əyləncəlidir, lakin ədəbi dil deyil, yalnız müxtəlif ləhcələrin ümumazərbaycan canlı dilinin

sinkretik formasıdır. Dialekt, şivə və ləhcələrin ümummilli Azərbaycan ədəbi dilinə təsirində ikinci həqiqəti unutmaq olmaz. Birinci həqiqət dialektlərin ədəbi dilə təsiridirsə, ikinci həqiqət ədəbi dilin dialektlərə təsiridir. Bu dixatomiyanın sərhədini heç bir dildə müəyyənləşdirmək mümkün deyil. “Aşıq Qərib” dastanındakı “Ərzurumun gədiyinə varanda” misrasındakı “gədik” – keçid, dərə, hüddud sözünün hansı dialektə mənsub olduğunu bilmədiyimiz kimi “varmaq” – çatmaq, yetmək, getmək sözünün də hansı türk ədəbi dilinə mənsubluğunu ayırd etmək çətindir. Təkrar edirik ki, dialekt – milli ədəbi dil, yaxud əksinə təsirdə bir qayda olaraq yaranma tarixinə görə biz dialekti ilkin götürürük.

Azərbaycan ədəbi dilinin digər ədəbi dillərə açıqlığı. Bu, dilçilikdə bir-mənalı izah edilməyən məsələlərdəndir. Bir çox hallarda ekstralinqvistik amillər yalnız ümumilikdə bütün kənar dillərin təsiri və özünüəksetdirmə prosesi kimi, bəzi hallarda qohum və yaxud qonşu dillərin təsiri kimi, bəzi hallarda da qloballaşan dünyada beynəlmilləlləşmə prosesi kimi təqdim edilir. Regional, dini maddi-mənəvi işğalı da ekstralinqvistik amil kimi əsaslandırma meylləri də mövcuddur.

Y.Deşeriyev ekstralinqvistik amilləri milli mədəniyyət, milli təfəkkür, konkret olaraq bilinqvizm, mono və polilinqvistik münasibətlərin etnik dixotomiyası ilə bağlayır (25, 382). R.Bell yazır: “sosiolinqvistik proses və qapalı qəbilə təfəkküründən geniş mənada ictimailəşən etnosun digər dil mədəniyyətlərinə açıqlığı ilə şərtləndirilir” (21, 321). R.Budaqov sosiolinqvistikada ekstradil prosesini “özündənkənar olanı gerçəkliyin tələbi ilə nitqdə - ünsiyətdə eksetdirmə bacarığı və imkanı kimi təsvir edir” (22, 215). J.Vandriesin fikri belədir: “dil empirizmə əsaslanan kateqoriya kimi xarici təsirləri özünəməxsus şəkildə qəbul edir, əvəzləyir, yeni formaya salır, yaxud da rədd edir – xalqın özü rədd etdiyi kimi” (24, 96). “Dil yalnız kənar təsirlərdən yaranır” (27, 193), “etnosun” dili etnosun özü kimi ya ölür, ya da digər dillərlə “dil tapıb yaşayır” (28, 39), “milli dil heç də həmişə bir millətin mentalitenini ifadə etmir. Bəzi hallarda milli dil bir çox dilin qarışığından konqlomerat bir dil kimi yaşayır” (29, 203), “Rus dili milli dildən dövlətin dili kimi digər sovet xalqlarının dilinə zəif təsir etdi və İngilis dili kimi könüllü qəbul edilən dilə çevrilmədi” (13, 328). Bu məsələ ilə bağlı Ə.Rəcəbovun da fikirləri diqqəti cəlb edir: “Dillərin kontaktı dilin inkişafının xarici formalarından biridir... Dillərin kontaktının nəticəsi müxtəlif ola bilər: bu qarşılıqlı təsir təkcə müxtəlif növlü alınmalarla kifayətlənə bilər; qarşılıqlı təsir göstərən dillərin konvergent (bənzətmə, birləşmə) inkişafına səbəb ola bilər; köməkçi “ümumi” dillərin yaranmasına gətirə bilər; dillərin assimilyasiyasına səbəb ola bilər...” (13, 132-133). Y.Morindən az qala 25 il əvvəl deyilmiş fikirlər, həm də rus dilinin özünə aid idi. Yeri gəlmişkən Ə.Rəcəbovun 1993-cü ildə nəşr edilmiş bu kitabında “artikullaşdırılmamış” hallanma ilə bağlı erməni dilinin digər dillərə qapalı olması haqqında fikirdən sonra qeyd edilir: “...son nəticədə erməni dilinin mənşəyini balkanlarda araşdırmaq lazım gəlir” (13, 328). Yuxarıda göstərdiyimiz hər üç ekstralinqvistik amillərin Azərbaycan ədəbi dilinə təsir yollarına

münasibəti aşağıdakı kimi konkretləşdirmək olar:

a) Mürtəcə münasibət. Çox istərdik ki, “mürtəcə” sözü “köhnəpərəst”, “qapalı”, “əvvəlkini qəti dəyişməyən” kimi qəbul edilməsin. Dildə mürtəcəlik digər dillərin təmasına normal qəbul edilən münasibətlərdən ibarətdir. Gəlin baxaq: M.F.Axundzadənin yaratdığı Molla İbrahimxəlil xanın, Müsyö Jordanın, Dərviş Məstəli şahın, C.Məmmədquluzadənin Şeyx Nəsrullahının, doktor Lalbyuzunun, eyni zamanda osmanlıcaya üstünlük verən Ə.Hüseynzadənin mətbuat, M.Ə.Rəsulzadənin publisistik və bədii dillərinin Azərbaycan ədəbi dilinə təsiri demək olar ki, nəticə vermədi, çünki onlardan öncəki Azərbaycan ədəbi dili elə oturmuşdu ki, xalq belə “gəlmə”-lərə mürtəcə münasibət göstərdi. İstər M.F.Axundzadə, istər Mirzə Cəlil, istər Ü.Hacıbəyli və başqaları digər dillərin təcavüzünü komik-satirik üslubla ifadə edirdilər. Azərbaycan ədəbi dilinə ərəb dilinin ən güclü “təcavüzü” dövründə

“Xətai, işin düşər,
Gəlib gedişin düşər.
Dişləmə çiy löqməni,
Yerinə dişin düşər”

yazan Ş.İ.Xətai indi bizim heca vəznli bayatı adlandırdığımız bənddə ərəbcə cəmi iki söz - “Xətai” və “löqmə” sözlərini işlədir. Bu, şair- hökmdar dili kimi həmin dövrün Azərbaycan ədəbi dilinin müsbət mənada mürtəcelyini – konservativliyini – ilkin qaynağa sadıqlıyını sübut edən yüzlərlə faktdan biridir. Sanki Həsənoğlu, Q.Bürhanəddin, Nəsimi, Füzuli, Xətai, sonradan Vaqif və başqaları Azərbaycan ədəbi dilinin təmizliyi üçün sinə gəridilər. Biz mürtəcelyin müsbət mənasını bunda görürük. Məhz sonrakı dövrlərdə rusizm – sovetizmlərin ədəbi dildə oturmamasına qarşı dayanan yüzlərlə, minlərlə Azərbaycan yazarı, ziyalı, o cümlədən ictimai-siyasi tənqidçilər bu mənada tariximizdə dərin iz qoydular.

b) Mütərəqqi münasibət. Dilçilikdə mütərəqqi münasibət anlayışı bəzən məcburilik kimi qəbul edilir. Məsələn, A.Vasilyeva yazır: “Hər hansı dildə mədəni nitq digər dillərin həm də tələblərini qəbul etmək məcburiyyətini də nəzərə alır. Mədəni nitq, nitq mədəniyyəti fərdi olaraq digər dillərin elementlərini nəzərə almağı tələb edir” (23, 39). Biz məcburilik deyəndə fərdin məcburiliyini deyil, milli ədəbi dilin məcburiliyini nəzərdə tutur. “Dillərin kontaktı”ndan danışan A.Martine “dillər qarşılıqlı münasibətdə heç kimin iradəsindən asılı olmayaraq spontan şəkildə dil kateqoriyalarını könüllü olaraq qarşılıqlı şəkildə qəbul edir” fikrini irəli sürür (29, 133). Ekstralinvistik amillərin hər hansı dilə təsirini “dil fəvqü/dilüstü” kateqoriya kimi qəbul edən V.Fon Humboldt göstərir ki, “kənar inkişafı dil həmin dilin mənsub olduğu xalq kimi qəbul etmir. Sanki dildə tərəqqinin ləngliyi müəyyən mənada xalqın özündən asılıdır, ancaq dil belə məsələdə daha ləngdir, çünki burada müxtəlif variantların seçim şərti özünü göstərir” (24, 96). Bütün dilçilik fəaliyyəti sosiolinqvistik ilə bağlı olan Y.Deşeriyev dildə mütərəqqiliyi milli dilin bütün ictimai-sosial xarici elmi-tərəqqi təmasları ilə bağlayır (25, 382). “Dil heç

kimin tələbindən asılı olmayaraq öz daxili – bizə tam bəlli olmayan qanunlarla nizamlayan substansiyadır – özünün mövcudluğunu təmin edən mövcudluqdur” fikrini irəli sürən O.Espersen “Qrammatikanın fəlsəfəsi” əsərində göstərir ki, “dil fəvqi – dilüstü” amillərin dilə təsirini izləmək praktik - əyani, gözlə görünən şəkildə izləmək adi vizual görüntünün təsvirindən başqa bir şey deyil. Belə amillərin intralingvistik təzahürləri özününləng, lakin qanuniləşmiş – normalaşmış şəkildə göstərir” (26, 29). Mütərəqqi münasibət yalnız milli dilin zamana adaptasiyası-şəraitə uyğunlaşması deyil. Həm də dilin daxili sosial diferensiallaşmasını özündə əks etdirir. Bu zaman “ ...1. yaş əlamətlərinə; 2. cins əlamətlərinə; 3. sosial-teritorial bölünməyə; 4. sosial professional qruplaşmaya; 5. sosial sinfi mənsubluğa; 6. sosial ideoloji aidliyə; 7. sosial-təfəkkür səviyyəsinə görə milli dildə leksemantik təyinatlar müəyyənləşir” (25, 382). Azərbaycan milli ədəbi dilində belə mütərəqqi təsirlərin nəticəsini dilin lüğət tərkibində izləyə bilərik.

c) Multikultural-tolerant münasibət. Bu, dilçilikdə heç də yeni münasibət yolu deyil. Azərbaycan ədəbi dili elə ilkin dövrlərdə digər dillərə tolerant münasibətdə olmuşdur. Bəlkə də bu ana dilində

“Dust bipevra, fələk birəhm, dövran bisükun,
Dərd çox, həmdərd yox...”

yazan Füzulini, bəzi şeirlərində bu gün anlaşılmayan sözlərin daha çox işləndiyi Vidadini, S.Ə.Şirvani, Kişvərinə, Həbibini, Hamidini, Sürurini, M.M.N.Qarabağini, Nəbatini, Nigarini, o cümlədən nəsr və publisistikası bu gün bir qədər çətin anlaşılan Ə.Hüseynzadəni, M.Ə.Rəsulzadəni, M.B.Məmmədzadəni... qınamaq da olar. Ancaq biz bu mütəfəkkirlərin dilinə bugünkü, artıq mütərəqqi ədəbi dilimiz müstəvisindən baxdıqımıza görə belə yanlış münasibət göstərə bilərik. Onların ərəb, fars, osmanlı türkcəsi, Avropa dil elementləri ilə zəngin yazıları öz dövrlərində, bəlkə daha anlaşılıqlı, daha elitar və cəmiyyəti irəli səsləyən yazı dili idi. Böyük qazax mütəfəkkiri O.Süleymanov yazanda ki, “Slavyan-rus dastanı “İqor polku” özündə türk kulturu ifadə etdiyi kimi türk dilini də ifadə edir” (15, 201), bu, həm də o demək idi ki, multikultural münasibət, məhz qarşılıqlı dil münasibətlərinin mövcudluğundadır. Yəni dildə multikultural münasibət qarşılıqlı dil əlaqələrinin təsdiqidir. Bu zaman, məsələn, Azərbaycan dili ərəb, fars, rus, Avropa dillərindən söz-dil vahidləri alırsa, həmin dillərin də Azərbaycan türkcəsindən qarşılıqlı dil mübadiləsi baş verir. N.Xudiyev elmi texniki tərəqqinin nəticəsi olaraq Azərbaycan dilinə daxil olan bir sıra nomenklatur dil vahidlərini qüsurlu saysa da yazır: “Bütün bunlar Azərbaycan dilinin daxili qaydalarını pozsa da, elmi dilin özünəməxsus spesifik üsluba malik olduğu da nəzərə alınmalıdır” (10, 55). Əlbəttə, təəssüfləndirici haldır ki, dilimizə digər dillərdən elmi tərəqqi ilə bağlı söz-terminlər daxil olur, digər dillərəsə dilimizdən belə elmi terminlərin keçidi müşahidə olunmur. Səbəbi isə ümumdünya miqyaslı elmi kəşflərimizin olmamasıdır. Professor B.Xəlilov da gileylənir ki, əcnəbilərin ana dilimizə münasibəti qənaətbəxş deyil (9, 230). Fikirimizcə, gileylənməklə dilə nəinki əcnəbilərin,

öz iş adamlarımızın da biganə münasibətinə son qoymaq mümkün deyil. Dilimizin sözlərində baş verən əcnəbi təsiri, həm də bunu yalnız multikultural-tolerant münasibət hesab edənlərə ən tutarlı cavabı Prezident İ.Əliyev vermişdir: “Bizim dilimizdə çox anlaşıqlı sözlər ola-ola digər dillərdən yeri gəldi-gəlmədi bu qədər sözün alınmasına nə ehtiyac var?” (AMEA-nın 2015-ci ildəki yubiley tədbirindəki çıxışından). Bu, Azərbaycan dilinə, ədəbi-yazılı dilin tətbiqinə, muxtəlif səviyyələrdə işlədilməsinə ictimai-siyasi şəxsiyyətin münasibətidir. Bu münasibət tarixi ənənələrə söykənir.

Digər baxımdan, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, bir neçə dil ailəsinə və dil qrupuna daxil olan müxtəlif xalqlarla qonşuluğu, həmçinin tarix boyu baş verən cürbəcür siyasi və hərbi təsirlər iqtisadi, mənəvi, siyasi cəhətdən müəyyən mənfi təsirlər buraxmışdırsa da, dilin zənginləşməsi baxımından müsbət rol oynamışdır və bu gün Azərbaycan dilinin digər türk dillərinə nisbətən daha zəngin olmasını şərtləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M.İ. Niyə belə deyirik. Bakı: 1982, 241 s.
2. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: 1984, 302 s.
3. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: 2015, 118 s.
4. Azərbaycan şəxs adları. Bakı: 1987, 88 s.
5. Bayramov A.Ə. "Kitabi Dədə Qorqud" toponimləri və Qafqaz arialı. Bakı: 2007, 405 s.
6. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin səs quruluşu. Bakı: 1983, 63 s.
7. Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki. Bakı: 1985, 316 s.
8. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi-dialektoloji yaşı: dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Bakı: 1999, 354 s.
9. Xəlilov B.Ə. Azərbaycan dili: dünəni, bu gün. Bakı: 2004, 230 s.
10. Xudiyev N.M. Zamanın axarı ilə. Bakı: 2004, 744 s.
11. Qırçaq M.N. Türk say sistemi. Bakı: 1996, 132 s.
12. Məhərrəmov R.C. "Dədə Qorqud" söz xəzinəsi. Bakı: 2009, 189 s.
13. Rəcəbli Ə.Ə. Sosiolinqvistika. Bakı: 2014, 328 s.
14. Səfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: 1960, 166 s.
15. Süleymanov O. Az i ya. Bakı: 1993, 303 s.
16. Vəliyeva G.Q. Qədim Türk dili. Bakı: 2008, 212 s.
17. Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı: 1984, 195 s.
18. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М.: 1988, 208 s.
19. Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слова о полку Игореве». М.: 1985, 302 s.
20. Белл Р. Социоллингвистика. М.: 1980, 327 s.
21. Будагов Р.А. Человек и его язык. М.: 1976, 472 s.
22. Вандриес Ж. Язык. М.: 1937, 410 s.
23. Васильева А.Н. Основа культуры речи. М.: 1990, 270 s.
24. Гумбольдт Фон.В. Избранные труды по языкознанию. М.: 1984, 397 s.
25. Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика. М.: 1977, 382 s.
26. Евтушенко Е.Н. Ягодные места. М.: 1984, 397 s.
27. Ефремов Л.П. Основы теории лексического калькирования. учеб.пособие, Алма-Ата, М.: 1974, 210 s.
28. Исаев М.И. Нация и язык. М.: 1968, 112 s.
29. Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях. М.: 1960, 235 s.
30. Слово о полку Игореве. М.: 1967, 291 s.

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК И ЭКСТРАЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ФАКТОР

Ф.А.ШИРИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о факторах, сыгравших важную роль в формировании азербайджанского национального литературного языка. Отмечается, что наряду с происшедшими в XI-XXI веках историко-политическими процессами, значительное воздействие на обогащение языка оказали географическое положение Азербайджана, соседство с различными народами, относящимися к нескольким языковым семействам и группам. Наряду с этим, отмечается и ряд экстралингвистических факторов достижения азербайджанским литературным языком нынешнего уровня

1. внутренние потенциальные возможности;
2. наличие в национальном языке диалектов и наречий и даже говоров в качестве микро областей;
3. открытость азербайджанского литературного языка для других языков.

В статье обосновывается различие отношения к путям воздействия данных экстралингвистических факторов на азербайджанский литературный язык, наличие реакционных, прогрессивных и мультикультурально-толерантных отношений. Однако, отмечается ошибочность отрицания взаимовлияния языков в глобализирующем обществе, в которое стремительно интегрируется наука и техника, независимо от этих отношений.

Ключевые слова: ретроспективное исследование, экстралингвистический фактор, диалект, говор, наречие, реакционный, прогрессивный, мультикультурально-толерантный, языковой обмен

AZERBAIJAN NATIONAL LITERARY LANGUAGE AND EXTRALINGUISTIC FEATURES

F.A.SHIRIEV

SUMMARY

The presented article deals with the factors which play an important role in the formation of national literary language. It is noted that historical and political processes happening in XI-XXI centuries, geographical position of Azerbaijan, its neighborhood with different peoples included with some language family and language group had great influence in the enriching of a language too. At the same time the literary language of today's Azerbaijan has extralinguistic factor as well.

- 1) Internal potential opportunities
- 2) Existence of different accents and dialects even as microfield of accents.
- 3) The availability of Azerbaijan literary language for other literary languages.

The attitude of these extralinguistic factors towards Azerbaijan literary language is not the same. But in spite of above mentioned factors in the society of science, globalization, fast integration of technics to our life it is also noted that it is not true to deny the influence of languages to one – another.

Key words: retrospective investigation, extralinguistic factor, dialect, accent, invader, aggressor, multicultural-tolerant, language interchange

UOT 81:001,4**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA PSIXOLOGİYA
TERMINLƏRİNİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ****R.Ə.BAYRAMOV***Bakı Dövlət Universiteti**rbayramov924@gmail.com*

Məqalədə Azərbaycan dilinə əcnəbi dillərdən daxil olan psixologiya terminlərinin bu dilin qayda-qanunlarına uyğun mənimsənilmə yollarından danışılır. Göstərilir ki, Azərbaycan dilində alınma psixologiya terminləri dilə daxil olarkən dəyişiklik edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq fonetik-qrafik, qrammatik və leksik-semantik cəhətdən mənimsənilir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, alınma psixologiya terminləri, mənimsənilmə prosesi

Alınma terminlərin mənimsənilməsi dedikdə, başqa dillərdən dilə daxil olan terminlərin ana dilinin fonetik, leksik və qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, “əgər başqa dilin sözü Azərbaycan dilində funksiya etibarilə müəyyən bir semantik qrupa, sinonim və omonim cərgəsinə daxil olursa, elmi-bədii üslublarında geniş işlənirsə, orfoepik, orfoqrafik və semantik cəhətdən formalaşaraq dilin lüğət tərkibində sərbəst və sabit söz birləşmələri yaradırsa, belə sözləri mənimsənilmiş sözlər hesab etmək olar” [4, 83]. Hər bir dilə məxsus olan qayda-qanunlar mövcud olduğu kimi, Azərbaycan dilinin də özünəməxsus qaydaları və normalar sistemi var. Belə ki, Azərbaycan dilinə əcnəbi dillərdən gətirilən terminlər bu dilin fonetik, leksik, qrammatik normalarını gözləməlidir.

Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin mənşəyi müxtəlifdir. Bu isə məlum tarixi şəraitdən asılı olmuşdur. Ərəb, fars dillərinə məxsus terminlərlə, rus və rus dili vasitəsi ilə digər dillərdən dilə gətirilən terminlərin dilə daxil olma səbəbi və tarixi şəraiti fərqli olduğu kimi, bu dillərdən Azərbaycan dilinə keçən terminlərin mənimsənilmə dərəcəsi də eyni deyildir. Dilimizdə mövcud olan ərəb, fars mənşəli psixologiya terminlərinin dilə daxil olma tarixi daha qədim olduğu üçün onları milli sözlərimizlə fərqləndirmək çətindir. Bu barədə İ.Qasımov yazır: “fonetik və qrammatik normaların pozulmasına baxmayaraq alınma terminlərin əksəriyyəti, xüsusilə ərəb-fars mənşəli terminlər müasir ədəbi dilimizdə mənbə dildəki formasına uyğun şəkildə işlədilir. Ərəb-

fars mənşəli terminlərin ciddi şəkildə dəyişikliyə uğramamasına səbəb olan əsas amil, bircə, bu alınmaların daha qədim dövrlə bağlı olmasından, ərəb-fars dilləri ilə Azərbaycan dilinin qarşılıqlı əlaqəsinin çox sıx olmasından və bu dillər arasında oxşar, uyğun xüsusiyyətlərin çoxluğundan irəli gəlir” [5, 219]. Buna görə də onların əksəriyyəti dəyişiklik olunmadan dilimizdə işlənən alınmalar kimi səciyyələndirilir. Rus dili vasitəsi ilə dilə gətirilən terminlərin taleyi isə bir qədər fərqli tarixi şəraitə malikdir. Belə ki, bu tipli alınmalar çox vaxt dilə gətirilərkən olduğu kimi saxlanılmağa cəhd göstərilərsə də, bu heç də həmişə bu şəkildə olmamışdır. Belə bir proses nəticəsində dilə gətirilən terminlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinin dildaxili qaydalarına uyğun olaraq qismən dəyişiklik edilərək mənimsənilmişdir. Başqa sözlə, “xarici dildən söz alınarkən milli dil buna iki cür reaksiya verir: ya alınma orjinaldakı formada mənimsənilir, ya da alınmanın forması üzərində münasib dəyişikliklər aparılaraq mənimsənilir. Hər iki halda alınma milli dil tərəfindən mənimsənilmiş olur” [1, 73].

Azərbaycan dilinə daxil olarkən bu dilin qayda-qanunlarına tabe olub-olmaması baxımından psixologiya terminlərini iki şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür.

1. Dəyişiklik edilmədən dilimizə daxil olan psixologiya terminləri.

Alınma psixologiya terminlərinin bir qismi Azərbaycan dilində heç bir dəyişikliyə uğramadan istifadə edilir. Belə ki, “alınma termin dilimizin fonetik sisteminə və qrammatik quruluşuna uyğun gəlicə, onun daxili qaydalarını pozmurca, həmin terminlər heç bir dəyişiklik edilmədən mənimsənilir” [3, 129]. Bu tiyə aid olanlar həm ərəb, fars mənşəli terminləri, həm də Avropa əsilli terminləri əhatə edir. Lakin qeyd edildiyi kimi, ərəb və fars mənşəlilər üstünlük təşkil edir. Bu xüsusiyyət Avropa mənşəli terminlərin beynəlmiləl olanlarında özünü daha çox göstərir. Belə terminlər Avropa dillərindən rus dilinə və rus dilindən də Azərbaycan dilinə daxil olduğu üçün, əsasən, rus dilində olduğu kimi mənimsənilir. Məsələn, *stress, psixika, affekt, autizm, stimuly, temperament, motiv, nevroz, instinkt, analiz, avtomatizm, neqativizm, refleks, talant, xarakter* və s.

Bir məsələni də qeyd edək ki, bir sıra psixologiya terminləri Avropa dillərindən rus dilinə keçdiyi zaman rus dilinin fonetik qaydalarına uyğun mənimsənilir, lakin rus dilindən Azərbaycan dilinə keçəndə isə heç bir dəyişiklik olmadan işlədilir. Məsələn, yunan mənşəli olan *character* – psixologiya termini Avropa dillərindən rus dilinə keçdiyi zaman *xapakmep* şəklinə düşmüş və Azərbaycan dilində də rus dilində olduğu kimi dəyişiklik edilmədən mənimsənilmişdir. Çünki Avropa dillərinin bəzilərində, xüsusilə, ingilis dilində [x] səsi bizim dilimizdə olduğu kimi [x] səsinə deyil [ks] səsinə bildirir. [x] səsinə ifadə etmək üçün *c* və *h* hərf birləşməsindən – *ch* istifadə edilir. Rus dilində [x] səsinə bildirmək üçün ayrıca *x* hərfi vardır. Bu səbəbdən rus dili vasitəsilə dilimizə keçən psixologiya terminləri *ch* hərf birləşməsi ilə deyil, *x* qrafik işarəsi ilə əvəzlənərək rus dilində fonetik assimilyasiyaya uğrayıb dəyişiklik edilmədən dilimizə daxil olmuşdur.

2. Müəyyən dəyişiklik edilərək dilimizə daxil olan psixologiya termin-

ləri. Alınma psixologiya terminlərinin digər bir qismi dilə daxil olduqdan sonra dilimizin normalarına uyğun şəkildə assimilyasiya olunaraq mənimsənilir. Başqa dildən alınan psixologiya terminlərinin Azərbaycan dilində assimilyasiya olunma dərəcəsi və forması eyni səviyyədə deyildir. Bu ondan irəli gəlir ki, “alınmanın dilə gəlməsi ilə dilin lüğət tərkibinə daxil olması üçpilləli hadisədir. Birinci pillədə başqa dildən leksik vahid dilə gətirilir. İkinci pillədə alınma sözün yeni dildə işləkliyi artır və onun geniş yayılması, daha doğrusu, ümumişlək leksik qata doğru istiqamətlənmiş hərəkətdə olması güclənir. Üçüncü pillədə söz tam mənimsənilir, yeni dilin normalarına uyğunlaşır və dilin lüğət tərkibinə daxil olur” [6, 172]. Göründüyü kimi, dil hər hansı əcnəbi sözü kor-koranə qəbul edib mənimsəmir. Lüğət tərkibinə daxil olan terminlər müəyyən mərhələlərdən keçirilir, seçilir, sonra isə ədəbi dil normalarına uyğunlaşdırılır. Belə ki, dil ehtiyac duyduğu psixologiya terminini başqa dildən almaqla lüğət tərkibini zənginləşdirir, onları dilə uyğunlaşdırır və mənimsədir. Bəzi psixologiya terminləri vardır ki, dil onlara ehtiyac duymur və onları lüğət tərkibindən sıxışdırıb çıxardır. Məlumdur ki, VII əsrdən XI əsrə kimi dilimizin lüğət tərkibinə ərəb dilindən, XI əsrdən etibarən fars dilindən terminlər daxil olmağa başlamışdır. XIX əsrdən rus dilinin təsiri ilə Avropa dillərindən psixologiya terminləri ardıcıl şəkildə dilimizə daxil olmağa başlamışdır. Lakin daxil olan bu psixologiya terminlərinin mənimsənilməsi eyni deyildir. Ərəb və fars dillərindən alınan psixologiya terminlərinin böyük bir qismini öz dilimizə məxsus terminlərdən ayırmaq çox çətindir. Çünki dilimizə əsrlər öncə daxil olmuş bu cür terminlərin mənimsənilmə səviyyəsi fərqli olmuş, onlar işlənmə dairəsinə, funksiyasına görə milli terminlərlə oxşarlıq təşkil etmişlər. Məsələn, ərəb mənşəli *əql* psixologiya termini dilimizə daxil olduqdan sonra fonetik assimilyasiyaya uğrayaraq *ağıl* kimi işlənməkdədir. Hətta bu termin tələffüz formasına görə də milliləşərək, ümumişlək sözə çevrilmişdir.

Alınma psixologiya terminlərinin mənimsənilməsi prosesi aşağıdakı şəkildə gedir:

a) fonetik-qrafik mənimsəmə. Hər bir dilin özünəməxsus fonetik sistemi vardır və belə özəllik dilləri, xüsusilə də müxtəlif sistemli dilləri bir-birindən fərqləndirir. Azərbaycan dili də mükəmməl və müstəqil fonetik quruluşa malik bir dildir. “Fonetik mənimsəmədə mənbə dildən leksik vahidin səs obrazının alınması ilə həmin leksik vahidi təşkil edən səslərdə substitusiya baş verir, özgə dil materialı yenidən tərtib olunur. Dilimizin fonetik sisteminin tipik xüsusiyyətlərinə uyğun qaydaya salınır” [2, 235]. Belə ki, Azərbaycan dilinə söz-termin daxil olan dillərdə, xüsusilə ərəb və rus dillərində səs sistemi – saitlər və samitlər dilimizdəkindən fərqli olaraq spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Azərbaycan dilində doqquz sait olduğu halda, ərəb dilində üç, rus dilində isə altı sait səs və onların müvafiq qrafik işarələri mövcuddur. Yəni ana dilimizə məxsus olan *o, ı, ə, ö, ü, e* saitləri ərəb dilində, *ö, ə, ü* saitləri isə rus dilində istifadə edilmir. Buna görə də əcnəbi dillərdən bu dilə daxil olan söz-terminlər fonetik assimilyasiyaya uğrayaraq dilimizin fonetik sistemində və

qrafik qaydalarına uyğunlaşdırılır. Milli dilə məlum səbəbə görə rus dili vasitəsi ilə yol tapan terminlər, təbii ki, bu dildəkinə uyğun mənimsənilir. Avropa əsilli sözlər rus dilinə daxil olarkən həmin dilin fonetik qayda-qanunlarına tabe olur, oradan da Azərbaycan dilinə gətirilir. Qeyd edildiyi kimi, rus dili ilə Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu eyni deyil. Buna görə də bu dildən dilimizə daxil olan terminlərin əksəriyyəti fonetik tərkibini dəyişərək mənimsənilir. Belə ki, dilimizdə rus dilinə məxsus **ц, э, я, ю, з** hərfləri olmadığına və ya onları olduğu kimi saxlamaq mümkünsüz olduğuna görə bu hərflər müvafiq olaraq **s, e, ya, ü/yu, h/g** hərf və ya hərf birləşmələri ilə əvəzlənir. Aşağıdakı cədvəldə bu deyilənlərə uyğun nümunələrə nəzər salaq:

<i>Avropa dillərində</i>	<i>Rus dilində</i>	<i>Azərbaycan dilində</i>
emotion, emosion	ЭМОЦИЯ	emosiya
illusion, illüzion	ИЛЛЮЗИЯ	illüziya
hallucination	ГАЛЛЮЦИНАЦИЯ	hallüsinasiya
psychology	ПСИХОЛОГИЯ	psixologiya
depression, depressio	ДЕПРЕССИЯ	depressiya
egoism	ЭГОИЗМ	eqoizm
hypnosis, hypnos	ГИПНОЗ	hipnoz
empathy	ЭМПАТИЯ	empatiya

Bunlardan başqa əlifbamızda rus əlifbasında öz əksini tapan **ь** qrafik işarəsi yoxdur, buna görə də, tərkibində bu işarə olan terminlər onlarsız işlənir. *Импульс-impuls, гештальт-geştalt*. Yaxud rus dilində işlənən **ь** bu hərf bəzi terminlərdə **y** kimi yazılır və oxunur. *Объект-obyekt*.

Qrafik mənimsəmə zamanı alınan psixologiya terminlərinin Azərbaycan dilinin yazı sistemində uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulur. Daxil olan psixologiya terminlərinin dilimizin qrafikasına uyğunlaşdırılması lazımdır ki, istər yazı sistemində, istərsə də tələffüz sistemində ikitirəlik, anlaşılmazlıq yaranmasın. Azərbaycan dili latın qrafikasına, rus dili isə kiril qrafikasına əsaslanır. Burada bəzi hərflərin yazılışında müəyyən fərqlər olmaqla bərabər, bəzi hərflər bir əlifbada var, digərində isə yoxdur. Hətta bir dildə mövcud olan sözün tələffüzü digər dilin yazı sistemində çətinlik törədir. Amma zaman keçdikdən sonra bu variantlılıq aradan qalxır və orfoqrafik cəhətdən dilimizdə sabitləşir. Qrafik mənimsəmə zamanı diqqəti cəlb edən bir cəhət də ingilis dilinin tələffüz normasına uyğun olan psixologiya terminin ingilis dilinin qrafikasına uyğun deyil, tələffüz normasına uyğun yazılmasıdır. Məsələn, *insayt* (ingiliscə *insight*-anlama, birdən başa düşmək deməkdir) termini ingilis dilində *insight* kimi yazılsa da, Azərbaycan dilində ingilis dilinin tələffüzünə [*insait*] müvafiq yazılır.

b) qrammatik mənimsəmə. Azərbaycan dilinə daxil olan bir sıra psixologiya terminlərində qrammatik cəhətdən müəyyən dəyişiklik baş verir. Belə dəyişiklik həm morfoloji kateqoriyalarda, həm də sintaktik vahidlərdə özünü göstərir.

Deməli, alınma terminlərin tərkib hissəsi olan və morfoloji kateqoriyalar sistemini yaradan qrammatik şəkilçilər bəzi sözlərin və söz birləşmələri-

nin tərkibində Azərbaycan dilinə daxil olarkən bu dilin qrammatik qaydalarına uyğun formaya salınır və ya belə vahidlər işlədilmir. Məsələn, идеалы-idallar, экстерорецепторы-eksteroreseptorlar, психический-psixi, психологический-psixoloji, аналитическая психология-analitik psixologiya, ассоциативная психология-assosiativ psixologiya, астенический аффект-astenik affekt və s. nümunələrdəndə göründüyü kimi, rus dilinə məxsus olan *-ы, -ическая, -ческий, -ная* sonluqları Azərbaycan dilində olmadığı üçün bu dilə məxsus olan morfoloji əlamət qəbul edilərək mənimsənilmişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində cins kateqoriyası yoxdur. Buna görə də bəzi alınma terminlərin sonundakı “a” saiti düşür. Məsələn, группа–qrup (psixologiyada böyük və kiçik qrup terminləri vardır və hər qrupun lideri olur), анкета–anket (psixologiyada metod adı) və s. Buna səbəb həmin psixologiya terminlərinin rus dilində qadın cinsində işlədilməsi ilə əlaqədardır. Azərbaycan dilində cins kateqoriyası olmadığından bu şəkilçi ixtisar olunmuşdur.

c) Leksi-semantik mənimsəmə. Alınma psixologiya terminlərinin semantik mənimsənilməsində məna seçimi həmişə əsas götürülür. Belə ki, başqa dillərdən dilimizə psixologiya terminləri daxil olduğu zaman bu terminlərin Azərbaycan dilinin leksik-semantik sisteminin qanun və normalarına uyğun olaraq assimilyasiya edilərək mənimsənilməsi əsas götürülür. Semantik sistemdə məna xüsusişməsi və mənanın genişlənməsi mühüm məsələlərdəndir.

Fikrimizcə, istər dəyişiklik edilmədən, istərsə də müəyyən dəyişiklik edilərək Azərbaycan dilinə daxil olan söz-terminlər bu dildə mütləq leksik-semantik cəhətdən mənimsənilir. Dilimizə daxil olan hər bir əcnəbi terminin ifadə etdiyi məna və ya belə terminlərin təyin etdiyi anlayış-məfhumlar əksər hallarda bu dildə olmadığı üçün onlar həm bir leksik vahid kimi, həm də ifadə etdiyi mənaya Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində özünə yer tapmalı, elmi ictimaiyyət tərəfindən dərk edilərək istifadə edilməlidir. Əgər əcnəbi termin qeyd edilən prosesi keçib həm leksik, həm də semantik cəhətdən mənimsənilməzsə, deməli, dildə işləklilik qazana bilməz və lüğət fondunu tərk etmiş olar. Düzdür, psixologiya elminə aid dilə daxil olan alınma terminlərin çoxunun dilimizdə qarşılığı vardır, yəni terminin alınması anlayışın dilimizdə olmaması demək deyildir. Lakin elə psixologiya terminləri və ya termin birləşmələri də var ki, onların ifadə etdiyi anlayışlar Azərbaycan dilində yenidir. Qeyd edək ki, fərqi yoxdur, hər iki halda dilimizə daxil olan psixologiya terminləri leksik və semantik cəhətdən mənimsənilməlidir. Çünki istənilən alınma termin (bu terminin dildə sinonimi olub, olmamasından asılı olmayaraq) leksik-semantik baxımından dərk edilməlidir.

Ümumiyyətlə, terminlər dilə daxil olarkən fonetik, qrammatik və leksik-semantik mənimsəmə mütləq baş verir. Yəni əcnəbi söz-termin ana dilimizə gətirilərkən səs tərkibində, qrammatik strukturunda hər hansı bir dəyişiklik olunub, olunmamasından asılı olmayaraq fonetik-qrafik, qrammatik və leksik-semantik cəhətdən mənimsənilmiş olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Bakı: Azər nəşr, 1995, 91 s.
2. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2005, 452 s.
3. Xəlilova T. Alınma terminlərin mənimsənilməsi yolları // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2007, s. 129-134.
4. Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: ADU nəşri, 1989, 95 s.
5. Qasımov İ. Azərbaycan terminologiyası. Bakı: Mütərcim, 2007, 264 s.
6. Rəhimov M. Alınma terminlərin unifikasiyası haqqında // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2007, s. 171-175.
7. Colman A.M. A Dictionary of Psychology. Third edition. New York: Oxford University Press, 2009, 882 p.
8. Немов Р.С. Психология: Словарь-справочник: В 2 ч. М.: 2003, ч. 1, 304 с.

ОСВОЕНИЕ ЗАИМСТВОВАННЫХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Р.А.БАЙРАМОВ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о психологических терминах, проникших в азербайджанский язык из иностранных языков, и способах их освоения в соответствии с правилами нашего языка. Здесь указывается, что заимствованные психологические термины, проникая в язык, осваиваются в фонетико-графическом, грамматическом и лексико-семантическом отношениях независимо от их видоизменения.

Ключевые слова: азербайджанский язык, заимствованные психологические термины, процесс освоения

APPROPRIATION OF THE BORROWED PSYCHOLOGICAL TERMS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

R.A.BAYRAMOV

SUMMARY

The article deals with the psychological terms, which came in the Azerbaijani language from foreign languages, and ways of their appropriation according to our language rules. There is underlined, that the borrowed psychological terms, getting into language, accustom to phonetically-graphic, grammatical and lexically-semanticalplan irrespective of their modification.

Key words: the Azerbaijani language, the borrowed psychological terms, appropriation process

UOT 5801.01

**XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ
UNİVERSİTET TƏLƏBƏLƏRİNİN ŞİFAHİ NİTQİNİN İNKİŞAFINDA
MƏDƏNİYYƏTİN KOMPONENTLƏRİ**

N.F.BABAYEVA

Bakı Slavyan Universiteti

nata_bsu@hotmail.com

Məqalədə dilin mədəniyyəti və onun komponentlərinin bir-biri ilə əlaqəsindən bəhs edilir. Eyni zamanda müəllif xarici dilin tədrisində kulturoloji aspektlərin tətbiqini araşdırır. Məqalədə həmçinin mədəniyyətin yeni üsullarla xarici dilin tədrisində mühüm olduğu göstərilir.

Açar sözlər: dil, mədəniyyət, komponent, folklor, mədəniyyətlərarası kompetensiya

Müasir dövrdə qloballaşma prosesinin və inteqrasiya meyillərinin getdikcə sürətləndiyi ictimai-siyasi, sosial-mədəni sahələrdə baş verən mühüm keyfiyyət və dəyişiklikləri kommunikasiya vasitələrindən (yeni informasiya texnologiyalarından) istifadə etməklə tələbələrin kommunikativ bacarıqlarının yüksək səviyyədə inkişafını tələb edir, bu səbəbdən də tədris olunan fənn kimi xarici dilin statusu daha da artır.

Xarici dilə yiyələnən şəxs bilavasitə beynəlxalq arenaya çıxaraq öz xalqının milli mənəvi dəyərlərini, qazandığı nailiyyətləri başqalarına çatdırmaq, onlarla həmin dildə fikir, təcrübə mübadiləsi aparmaq imkanını əldə edir. Xarici dilin tədrisi tələbələrdə ünsiyyət və kommunikasiya əlaqələrini genişləndirir, dünyaya yeni baxışların formalaşdırılmasına zəmin yaradır.

Müasir cəmiyyətdə xarici dilin tədrisi prosesi qloballaşma, sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni sferalarda gedir. Dilin tədrisi ilə birlikdə paralel olaraq mədəniyyəti də tədris etmək lazımdır ki, bununla da tələblərin kommunikativ səriştələri ilə yanaşı onların mədəniyyətlərarası bacarıqları da formalaşır. Dil və mədəniyyət əlaqələrini tədqiq etməmişdən əvvəl “mədəniyyətin” nə olduğunu aydınlaşdırmaq çox mühüm şərtidir və onun nə olduğunu təyin etmək son dərəcə çətinidir.

Mədəniyyət nədir?

M.Bayrama görə “Mədəniyyət sözünün dəqiq mənasını müəyyənləşdir-

mək üçün çox vaxt lazımdır”.

Mədəniyyət geniş anlayışdır və mədəniyyətin bir çox mənası var. A.İ.Marella mədəniyyətin mənasını belə verir: “Mədəniyyət davranış qaydalarını öyrədir ki, bu da bir nəsildən digər nəsle ötürülür. Mədəniyyət dedikdə dəyərlər, fikirlər nəzərdə tutulur” [1, 6].

Mədəniyyət dedikdə biz yalnız folklor rəqsləri, muzeyləri düşünməməliyik. Həmçinin də bura insanların gündəlik həyat tərzini, yaşayışı aiddir. Bizim geyim tərzimiz, danışq dilimiz, qidalanmağımız, inancımız, adət- ənənələrimiz dünyanı necə görməyimiz, bütün bunlar, bizim mədəniyyətimizdən asılıdır. Mədəniyyət bizim açıq, aydın və aşkar yaşayış tərzimiz, mənəvi dəyərlər, qanunlar, adətlər, davranışlar, insanların ümumilikdə keçirdiyi ümumi həyat tərzidir ki, insan şəxsiyyətinin tanınmasında olan bir prosesdir [2, 266].

Yuxarıda sadalananlar hamısı müxtəlif ölkələrdə fərqlidir. Mədəniyyət müxtəlif insanlar üçün müxtəlifdir. İnsanlar dünyanı öz dünyagörüşünə, təfəkkür və intellektinə görə görürlər.

Hər hansı bir ölkədə rahat yaşamaq üçün, o ölkənin vətəndaşlarının düşüncə və təfəkkürlərini bilmək lazımdır.

ABŞ-da, Kanadada və digər ölkələrdə yaşayıb, ünsiyyət yaradaraq, bilmək olar ki, bu ölkələrdə insanlar necə düşünür və necə yaşayırlar, bu ölkənin insanları digər xalqları necə qəbul edirlər, davranış və hərəkətləri necə şərh edir, eyni zamanda insan öz ölkəsinin adət və ənənələrini, mədəniyyətini həmin ölkədə yaşayan insanlara çatdırıa bilər.

Mədəniyyətin özəyi dillər, dinlər, dəyərlər, ənənələr və adətlərdir.

1. Mədəniyyət öyrənilir.
2. Nəsildən-nəsilə ötürülür.
3. Mədəniyyət dilə əsaslanır.
4. Mədəniyyət interaktiv sistemdir.
5. Mədəniyyət qəbul ediləndir.

Biz mədəniyyəti necə öyrənirik?

Biz onu atalar sözləri, folklor, əfsanələr, miflər, incəsənət və KİV vasitəsi ilə öyrənirik. Müdrik kəlamlar mədəniyyətin ən möhtəşəm hissəsidir. Atalar sözləri yeni nəslə əcdadları ilə birləşdirir. Hər bir mədəniyyətdə atalar sözləri var ki, o da millətin dəyərlərini vurğulayır.

Mədəniyyət davranışın əsasıdır. Hesab edilir ki, mədəniyyət aşağıdakı prinsiplərə söykənir :

1. Həyat dəyərləri ;
2. Davranış qaydaları;
3. Maddi əsərlər.

Mədəniyyətin əsas funksiyaları bunlardır:

- 1.mədəniyyət hər şeyi asanlaşdırır;
- 2.mədəniyyət insanları, hadisələri, obyektləri nümayiş etdirir [1, 6].

Həyat dəyərləri həyatda insanın yaşadığı mühitdir və mədəniyyətin formalaşmasında böyük rol oynayır.

Davranış qaydaları özünü ilk növbədə mənəviyyatda göstərir. Mənəviyyat qaydaları dövlət tərəfindən məcburi elan edilərsə o, qanun adlanır. Mədəni dəyərlər isə birinci və ikinci prinsiplərin müxtəlif kombinasiya formalarından yaranır.

Mədəniyyətin cəmiyyətə təsirinin bir neçə yolu var. Bunların hər biri komponent ola bilər.

Birincisi, yerli mədəniyyət dəyərlərinin normaları ilə yaxından tanış olan müəllimlər, bu normalara daha yaxşı əməl edirlər. Bu komponent tədrisin üslubu və strategiyası ilə əlaqələndir.

İkincisi, xarici dil müəllimi tələbələrə tədris üsullarını və strategiyasını daha düzgün tərzdə çatdırmaq, paylaşmaq üçün effektiv təlimatlar seçir. Çünki, mədəni nümunələri (Cultural patterns) analiz etmək və dəyişmək fərdlər üçün çox çətinlikdir.

Mədəniyyətlərarası kompetensiyaların formalaşmasının mühümlüyünü bir çox alimlər öz tədqiqatlarında göstərmişlər. Mədəniyyətlərarası kompetensiyaların ilk modelini məşhur britaniyalı metodist-alim M. Bayram vermişdir. Alim 5 komponenti bura daxil edir:

1. Münasibət- maraqlılıq və açıqlıq, digər mədəniyyətləri tanımaq və öz mədəniyyətinə inam.

2. Bilik-sosial qruplar, onlarla ünsiyyətdə olan həmsöhbətin öz doğma ölkəsində və onunla ünsiyyətdə olan şəxsin ölkəsində təcrübəsi, ictimaiyyətin və fərdlərin birgə əməkdaşlığı.

3. Şərhetmə bacarıqları - digər mədəniyyətləri şərhetmə bacarığı, öz ölkəsinin mədəniyyətləri ilə müqayisə etmə bacarığı.

4. Məlumat əldə etmə bacarığı - birgə əməkdaşlıq, dili öyrənilən ölkənin mədəniyyəti haqqında yeni məlumat əldə etmək və onu təcrübəyə tətbiq etmək bacarığı.

5. Tənqidi-mədəni maariflənmə - öz ölkəsinin mədəniyyəti haqqında dəqiq kriteriyalar baxımından öz fikrini söyləmək və ya dili öyrənilən ölkənin mədəniyyətinə şəxsin öz baxışları [3, 8].

V. Valiyet isə mədəniyyətin iki əsas komponentini vurğulayır.

1. Antropoloji və ya sosioloji mədəniyyət- bura fikirlər, adət-ənənələr, insanların gündəlik həyat tərzləri aiddir.
2. İkinci komponenti isə sivilisasiyanın tarixi hesab edir. O, ənənəvi olaraq xarici dilin tədrisində mədəniyyətin elementləri- coğrafiya, tarix və digər elmlərdə əldə edilmiş nailiyyətlər, sosial elmlər və incəsənəti bura aid edir [2, 117].

K. Kramşın nəzəriyyəsinə görə xarici dilin tədrisində “mədəniyyət” çox mühüm məsələ kimi maraqlıdır. Beləliklə, müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə ünsiyyətə girən şəxsə o ölkənin mədəniyyəti haqqında bir sıra xüsusiyyətlər formalaşır.

Mədəniyyəti insanların düşüncələrinin, əlaqə və ünsiyyət növlərinin, istifadə etdikləri dillərin, təcrübə, inam, dəyər və adət-ənənələrinin, vəzifə və

öhdəliklərinin cəmi və bunların gələcək nəsillərə ötürülməsi təcrübəsi kimi də, qəbul etmək olar.

Mədəniyyətin dilin tədrisində nə kimi rolu var?

Mədəni ölkəşünaslıq kompetensiyaların uğurlu şəkildə formalaşmasından biri də, şifahi nitqin inkişafında tədris materialları əsasında olan autentik mətnlər, xarici qəzet və jurnallarda getmiş reportajlar, internet saytlarından götürülmüş materiallar-media mətnləri ola bilər.

İngilis dili müəllimlərinin dilin tədrisi zamanı o ölkənin kulturoloji aspektlərinin tədrisinə üstünlük verməsinə böyük ehtiyac vardır.

Xarici ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da tədris müəssisələri və müəllimlər mədəniyyətin ötürücüləridir. Xarici dilin tədrisi zamanı, dili öyrənmələrə ölkənin mədəniyyətinin tədris olunmasına da yer vermək lazımdır.

Bir çox alimlər və mütəxəssislər mübahisə edirlər ki, hər hansı dili ona məxsus olan mədəniyyətsiz təmsil etmək olmaz. M. Bayram və K. Risager ixtisas mütəxəssisini xarici dil və onun mədəniyyətinin çatdırılması yolunda “professional mediator” adlandırırlar. V.Vernerə isə iddia edir ki, “mədəniyyət”i bacarıq kimi tələbələrə tədris etmək, bütövlükdə, onların biliklərini zənginləşdirir [4, 12].

Dil mədəniyyətin bir parçası olmaqla yanaşı, həm də onu əks etdirir. Mədəniyyətlə assosiasiya olunan dil danışıldığı ölkənin adətləri, milli bayram və mahnılarının təsvirindən ibarət olan bir neçə dərslə tədris edilə bilməz. Mədəniyyət çox daha böyük və dərin konseptdir və bu da özünün xarici dillərin öyrənilməsində göstərir.

“Dərin mədəniyyət”, “dil və mədəniyyət” anlayışları bir-birinə inteqrasiya etmiş anlayışlardır.

İngilis dili kimi beynəlxalq bir dilin öyrənilməsi zamanı, müəllimlər bu dilin xarakterik xüsusiyyətlərini, mədəniyyətin dilin tədrisində oynadığı rolu və mədəni fəaliyyətlərində onun faydasını tələbələrə izah etməlidir.

İncəsənət, rəsm əsərləri mədəniyyətin bir hissəsidir.

Mədəniyyətin mənası musiqiyə, ədəbiyyata və incəsənətin digər növlərinə cəlb olunan fəaliyyətlərdir. Görünür ki, mədəniyyət üçün fikirlər, ideyalar toplusu və hər hansı bir cəmiyyətdə insanların davranışı, özlərini necə aparması kifayət etmir.

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlirik ki, xarici dilin tədrisi zamanı tələbələrə xarici dilin mədəniyyət mühitini tədris etmədən, həmin dili yüksək səviyyədə öyrətmək qeyri mümkündür. Xarici dili tədris edən bütün universitetlərdə, o cümlədən, Bakı Slavyan Universitetində mütəxəssislər və bu sahədə olan metodistlərin əksəriyyəti bunun önəmini dərk etməlidir və bu prosesin paralel inkişafı ləzumdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Gazeyeva M.Y., Aghabayli V.E., Mehdiyeva S.M. Culture and communication. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 252 s.

2. Dilara A. Ismailova. Teaching English as a foreign language. Bakı: Mütərcim, 2011, 319 s.
3. English teaching "Forum" magazine 2013, №2, v. 51, p.12-23
4. Bayram M. Teaching and assessing intercultural competence in language teaching Sprogforum, 2000, N 18, v. 6, p 8-13
5. Art for Art's sake? Hanna Kryszewska, Pilgrims Language Courses, UK "The teacher magazine" Poland 2008

**КОМПОНЕНТЫ КУЛЬТУРЫ РАЗВИТИЯ УСТНОЙ РЕЧИ
В ПРЕПОДАВАНИИ И ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА
СТУДЕНТОВ ЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ**

Н.Ф.БАБАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются отношения языка к культуре и их компонентам. В то же время, автор исследует главные аспекты процесса преподавания иностранного языка и культуры. В данной статье также нашли свое место важность новых методик, укрепляющих место культуры в преподавании иностранного языка.

Ключевые слова: язык, культура, компонент, фольклор, межкультурная компетенция

**CULTURAL COMPONENTS AND DEVELOPMENT OF UNIVERSITY STUDENTS'
ORAL SPEECH IN TEACHING THE FOREIGN LANGUAGE**

N.F.BABAYEVA

SUMMARY

The article deals with the relation of language culture and its components. At the same time the author researches teaching cultural aspects in foreign language teaching. Importance of new methods in teaching cultural aspects of foreign language has found its place in the given article.

Key words: language, culture, component, folk, multicultural competence

UOT 81.46.01.46

**AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ DİLİN SOSIAL
DİFERENSİALLAŞMASININ TƏDQIQI****A.T.FƏRƏCOV**
Bakı Dövlət Universiteti
anarf-v@box.az

Məlumdur ki, cəmiyyətdə baş verən sosial proseslər dildə də əksini tapır. Dilin sosial diferensiallaşması məsələsi Azərbaycan dilçiliyində də tədqiqatçıların diqqətindən yayınmamışdır. Məqalədə Azərbaycan dilçiliyində dilin sosial diferensiallaşması probleminin qoyuluşu, onun tədqiqat istiqamətləri araşdırılmış və bu barədə olan fikirlərə münasibət bildirilmişdir.

Açar sözlər: diferensiallaşma, dialekt, jarqon, arqo, sosiolinqvistika

Dilin və cəmiyyətin inkişafı onlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin müxtəlif formalar üzrə yaranmasına gətirib çıxarır. Bildiyimiz kimi, cəmiyyətdə baş verən proseslər dildə toplanır və bu məlumatların ötürülməsi yenə də dil vasitəsi ilə baş verir. Cəmiyyətdə müxtəlif proseslər – sosial, iqtisadi, mədəni dəyişikliklər baş verir. Hər bir sahəyə aid insanların dilində (nitqində) bu dəyişiklikləri aydın görmək olur.

Azərbaycan dilçiliyində də dilin sosial diferensiallaşmasına aid müxtəlif tədqiqatlar aparılmış və müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Həmin alimlərdən Ə.Dəmirçizadə, S.Cəfərov, M.Adilov, A.Axundov, Ə.Rəcəbli, H.Əsgərov, Ə.Əliyev, F.Əlizadə, C.Muradov, A.Rüstəmovə və başqalarının adlarını çəkə bilərik. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində sosiolinqvistik tədqiqatlar indiyə kimi o qədər də populyarlıq qazanmamışdır. Bunun da nəticəsində dilçiliyimiz sosiolinqvistik tədqiqatlardan qismən kənar qalmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində dilin sosial diferensiallaşmasını dilçilərimiz ya üslubi cəhətdən, ya da jarqon və arqo səviyyəsində öyrənməyə çalışır. Öncə jarqon və arqo səviyyəsində öyrənənlərin fikirlərinə müraciət edək. Bildiyimiz kimi, dilçilik ədəbiyyatında jarqon terminin müxtəlif definisiyaları var. Ə.Dəmirçizadə jarqonlar haqqında belə yazır: "Son zamanlar jarqon hakim zümərənin ifadə tərzinə və ya danışığı mənasında işlənir. Bir qayda olaraq, belə zümərənin danışığı, yəni jarqonu "əcnəbi rəngli danışiq" və ya "əcnəbivari kəkələmə" olması ilə ümumxalq danışığından ayrılır. Vaxtilə rus aristokratiyası arasında olan fransızsayağı danışiq və kəkələmə, azərbaycanlıların saraya

yaxın zümrəsi arasında ərəbi, farsı ibarəpərdazlıq məhz belə "ali zümrə" jarqonu sayıla bilər. Belə danışığı peşəkar zümrə arasındakı danışığıdan fərqləndirmək üçün, biz də şərti olaraq peşəkar zümrə arasındakı məxfi anlaşma vasitəsi kimi anlaşılın danışığı "arqo", "ali zümrə" arasında işlədilən əcnəbi rəngli danışığı, kəkələnməni isə "jarqon" adlandırmağı məqsəduyğun bildik. Arqo sözləri məhdud zümrə arasında məxfi mənada işləndiyindən, jarqon sözləri, ifadələri, ibarələri isə əksərən bu və ya digər əcnəbi dildən alınma olduğundan xalq tərəfindən anlaşılır" [4, 90]. M.Adilova görə, müəyyən məqsədlə öz fikrini geniş kütlədən gizlətmək üçün bəzi qrup adamlarının yaradıb işlətdikləri uydurma, süni dilə jarqon deyilir [1, 56]. S.Cəfərov jarqon leksikası ilə bağlı yazır: "Bəzi peşə sahibləri və ya bir qrup adamlar, hətta bütöv bir kənd tərəfindən ancaq bir-birini başa düşmək, başqalarından gizli danışmaq üçün ədəbi dildə işlədilən sözləri başqa mənada işlətmək hallarına, süni yaradılmış sözə rast gəlmək olur. Belə leksika, jarqon leksikası adlanır" [3, 81]. Bu iki dilçinin fikri demək olar ki, eyni mənə daşıyır. Maraqlıdır ki, hər iki dilçi jarqonları süni dil adlandırır. Fikrimizcə, jarqonları süni dil adlandırmaq olmaz.

Jarqonların tədqiqinə həsr olunmuş əsərlərdə biz görürük ki, bəzən bu termin arqo terminin sinonimi kimi də işlədilir. Azərbaycan dilçiliyində jarqonların tədqiqatçısı Ə.Əliyev bu məsələyə belə münasibət bildirir: "...müxtəlif qruplar və siniflər, hətta tək-tək adamlar tərəfindən yaradılıb bu və ya digər ictimai qrupa xidmət edərək ictimai dil hadisəsi sayılan jarqonlar ayrı-ayrı dilçilər tərəfindən müxtəlif şəkildə qəbul edilmişdir və bunun izahı öz əksini eyni formada tapmamışdır. Hər şeydən əvvəl, bu vəziyyət jarqon ümumiliyindən, onun çox geniş və müxtəlif söz kateqoriyalarını əhatə etməsindən, başqa-başqa ictimai qrup nümayəndələrinin dilinin leksik tərkibində çıxış etməsindən, çoxlu törəmə xüsusiyyətlərə malik olmasından və bir də ayrı-ayrı dilçilər tərəfindən xarakterinə görə müxtəlif şəkildə təsnifləndirilməsindən irəli gəlir. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, jarqonlar bütün dil üçün ümumi istifadədə olsa da, elə sözlər də vardır ki, yalnız bir qrupun daxilində istifadə olunur. Jarqonlara müxtəlif adların qoyulması isə onun sərhədlərinin konkretləşməməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan dilçiliyində jarqon və arqolar eyniləşdirilir. Bunu biz həm A.Axundovun, həm də A.Qurbanovun bu haqda olan fikirlərindən də görürük. M.Adilov isə bu məsələyə bir az fərqli yanaşır. O yazır: "Müəyyən təbəqənin və ya ictimai zümrənin jarqonuna *arqo* deyilir. Jarqondan fərqli olaraq arqo hadisəsi mənfə hadisə hesab edilmir" [1, 31]. O, daha sonra qeyd edir ki, bu iki termin fərqləndirilmir, onlar eyni və ya yaxın mənada işlədilir. Əslində M.Adilovun fikri ilə razılaşmaq düzgün olardı. Jarqonlar dildə müəyyən insan qrupları arasında işlədilən kobud ifadələrdir. Bunların vulqar sözlərdən fərqi odur ki, ifadələrdir. Arqolar isə bu insan qrupları arasında işlədilən mədəni ifadələrdir. Buna baxmayaraq, M.Adilov bölgüsündə jarqonları və arqoları yenə də fərqləndirmir. Azərbaycan dilinə məxsus jarqonları aşağıdakı kimi bölür: oğru və cani (xuliqan) jarqonu,

qumarbaz jarqonu, korporativ jarqonu, təriqət jarqonu, kimyagərlik jarqonu, ziyalı jarqonu, ruhani jarqonu, falçılıq və cadugərlik jarqonu, bazar jarqonu, tələbə jarqonu. Göründüyü kimi, bu bölgədə dildə “mənfi” və “müsbət” ifadələrə fərq qoyulmamışdır. A.Axundov isə arqoları mənfi sözlər adlandırır: "Arqo, əsasən, cəmiyyətin tüfeyli ünsürləri (oğrular, ruşvətxorlar və s.) tərəfindən yaradılır və işlədilir; daha doğrusu, o, süni dillər qrupuna daxildir. Lakin onu yalnız cinayətkarlar aləmi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Məlum olduğu kimi, müxtəlif ali məktəb tələbələrinin, orta məktəb şagirdlərinin də bəziləri süni dillərdən - arqolardan istifadə edilir [2, 102]. Bəzi dilçilər isə belə qənaətdədir ki, jarqonlar peşə-sənətlə bağlı yaranan sözlərdir. Ə.Rəcəbli isə jarqonları heç də peşə-sənətlə bağlı olan sözlər kimi izah etmir: "Jarqon insanların sıx birliyi zamanı yaranır. Jarqonun yaranması üçün peşə və sənət birliyi kifayət deyildir, insanların bir yerdə vaxt keçirmələri də lazımdır. Jarqonlar bir qədər peşə leksikasına bənzəyir, lakin peşə leksikası işgüzar mahiyyət daşıyır və ekspressivlikdən məhrumdur, halbuki jarqon ekspressivlik xatirinə yaradılır və söz oyununun nəticəsidir. Bundan başqa, peşə leksikası zərurətdən doğur və dilə, lüğət tərkibinə yenilik gətirir, halbuki jarqon dildəki hazır vahidlərin təkrarından başqa bir şey deyildir" [9, 386]. Dilçinin jarqonların peşə-sənət leksikası ilə bu cür fərqli cəhətləri olduğunu qəbul etmək olar, ancaq jarqonları yalnız dildə hazır sözlərin təkrarı kimi verməsi fikri ilə razılaşmaq olmaz. Jarqonlar süni sözlər vasitəsilə də yaradılır, məsələn: **manis (kişi), lafki (qız)** və s. Ə.Rəcəbli arqolara münasibət bildirərkən yazır: "Arqo cəmiyyətin sinfi simasını itirmiş ünsürlərinin jarqonudur" [9, 386]. Ümumiləşdirib dilçinin fikirlərindən belə qənaətə gəlmək olar ki, jarqonlar müsbət mənalı, arqolar mənfi mənalı sözlərdir. Göründüyü kimi, dilçiliyimizdə bu məsələyə münasibət müxtəlifdir. Dünya dilçiliyində artıq arqo mənfi, jarqon müsbət olan kimi işlədilir.

Azərbaycan dilçiliyində dilinin sosial diferensiasiyasının rus dilçiliyinə əsaslanaraq göstərilir. A.Axundov həm də jarqonları sinfi dialektlərdən fərqləndirir. O yazır: "Dilin ictimai insan qruplarına görə bölünməsi biləvasitə cəmiyyətin sosial diferensiasiyası ilə bağlı olub, iki mühüm məsələni- sinfi dialektlər və arqolar (jarqonlar) məsələsini əhatə edir" [2, 97]. A.Axundov bu bölgədə axırıncı bəndi əsas götürüb bunları ictimai insan qruplarına, onların təbəqələrinə görə diferensiya sahəsinə ayırır və bu da dil və cəmiyyət problemi üçün daha əhəmiyyətlidir.

Ümumiyyətlə, A.Axundov bu məsələni daha çox cəmiyyətin müxtəlif siniflərə bölünməsi ilə bağlayır. O qeyd edir ki, "...cəmiyyətin siniflərə bölünməsi onun həyatı ilə çox dərindən və hərtərəfli bağlı olan dilə öz təsirini göstərməyə bilməz" [2, 97]. Onun yanaşmasında daha bir fərq ondan ibarətdir ki, siniflər nə qədər dilə təsir etsə də, yeni bir dil yarada bilməz, bu, yalnız nitq səviyyəsində qalar. Bu barədə yazır: "Ayrı-ayrı siniflərin dilə göstərdiyi təsirə gəldikdə isə nəzərə alınmalıdır ki, bu təsir heç də yeni bir dilin yaranmasına səbəb olmur, ümumxalq dilinin əsas əlamətləri qalmaqla, müəyyən nitq səviyyəsinə

yəsinin yaranması ilə nəticələnir. Həmin nitq səviyyələrinə, adətən, sinfi dialektlər deyilir. Sinfi dialektlər yerli dialektlərdən kəskin surətdə fərqlənir" [2, 102]. Dilçinin fikri ilə tam razılaşa bilmərik, ümumiyyətlə, dilin sosial diferensiallaşması yeni dil yarada bilməz, yalnız dilin istifadəsi məqsədinə görə təbii proseslərlə müxtəlif dil səviyyələri öz əlamətlərini göstərə bilər.

H.Əsgərov cəmiyyətin sosial strukturunun zəif əlaqələnməsini dilin sosial diferensiallaşması üçün əsas sayır: "...cəmiyyətin özünün sosial strukturu, onun sosial təbəqələrinin və qruplarının az və ya çox dərəcədə bir-birindən aralanması ümumxalq dilinə birbaşa təsir göstərir. Buradan da adın olur ki, ümumxalq dilinin sosial diferensiasiyası cəmiyyətin mürəkkəb sosial quruluşunun dildəki təbii nəticəsi və real dil təzahürüdür" [7, 13]. O, dilin sosial diferensiasiyasını dilin müəyyən səviyyələri üzrə məhdudlaşdırır: "Dilin sosial diferensiasiyası, bir qayda olaraq, leksika, semantika, üslubiyyat və frazeologiya hesabına ümumxalq dilinin əsasında həyata keçir. Ona görə də dilin sosial diferensiasiyasının nəticəsi kimi meydana çıxan dialektlərin özünü ümumxalq dilinin variantı kimi qiymətləndirmək olar" [7, 13]. Düzdür, bu səviyyələr üzrə diferensiallaşma özünü qabarıq göstərsə də, digər səviyyələri də inkar edə bilmərik.

Ə.Rəcəblinin dilin sosial tərəfləri ilə bağlı araşdırmalarını dilçiliyimiz üçün sosiolinqvistika sahəsində ən mühüm addımlardan biri kimi saymaq olar. Onun bu mövzuya həsr etdiyi "Sosiolinqvistika" əsəri, demək olar ki, dilin bütün sosioloji cəhətlərini əks etdirən həm tarixi, həm də müasir baxışlar öz əksini tapmışdır. Burada müəllif sosiolinqvstikanın nəzəriyyəsinə, əsas sahələrini, dilin və nitqin sosioloji aspektlərini, dilin və cəmiyyətin strukturu məsələlərini, dil variasiyası problemini, kod dəyişmələri, sosiolinqvistik təhlilin prinsip və metodlarını və dilin sosial, funksional, sosial, peşə diferensiallaşması kimi məsələlərini tədqiqata cəlb etmiş, bu bərdə öz mülahizələrini irəli sürmüşdür. Ə.Rəcəblinin dilin diferensiallaşması ilə bağlı fikirlərindən aydın olur ki, o, dili sosial, funksional və sosial-peşə diferensiyalarına bölür. O bildirir ki, dilin sosial, funksional və sosial-peşə diferensiallaşmasının əsasında cəmiyyətin, həmin dildə danışan adamların sosial, funksional və sosial-peşə diferensiallaşması ilə şərtlənən ictimai faktorlar durur. Bu üç tip diferensiallaşma arasında müəyyən bir ümumilik vardır. Onların hər üçü çarpazlaşan törəmə sosial münasibətlərin yaranması prosesində meydana çıxır. Uyğun olaraq, dilin sosial, funksional və sosial-peşə diferensiallaşması da çarpazlaşır [8, 366]. Ə.Rəcəbli dilin sosial diferensiallaşmasına ümumi şəkildə sosial, sinfi dialektlərin, jarqonların dilini aid edir. Daha sonra müəllif dilin sosial diferensiallaşmasını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır: dilin sosial-ərazi diferensiallaşması, dilin ideoloji diferensiallaşması, dilin sosial-peşə diferensiallaşması, dilin funksional diferensiallaşması [bax: 8]. Göründüyü kimi, dilçi bu bölgünü aparmaqla dilin sosial cəhətlərinə daha geniş şəkildə yanaşır. Düzdür, bu bölgüdə dilin bütün sosial variantları əhatə olunmasa da, istiqamət kimi baza rolunu oyanır. Ə.Rəcəbli dilin sosial diferensiallaşmasının yaranma səbəblərini,

həmçinin hər bir dil variantının bəzi xüsusiyyətləri göstərmişdir. Dilçi dilin sosial variantlarının dil səviyyələri üzrə təsiri haqqında da müəyyən qeydlər etmişdir. O yazır: "Dilin sosial variantları özünəməxsus leksik sistemə malikdir; çox vaxt sosial variantların leksikası milli dilin leksikasından fərqlənir, bəzən isə sözlərin semantikasi dəyişdirilir. Dilin sosial variantlarının funksiyası da məhduddur; onlar dar bir ictimai təbəqəyə xidmət edir" [9, 383]. Fikrimizcə, müəllif dilin sosial variantlarına peşə-sənət baxımından daha çox yanaşır və ona görə də dilin sosial variantlarını dar ictimai təbəqəyə aid edir. Əgər dildə yaş, gender, ideoloji və s. variantların olduğunu qəbul ediriksə, demək ki, dilin sosial variantlarının əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir. Deyə bilərik ki, dilçinin dilin sosial diferensiallaşmasına aid müəyyən bölgü aparması, dildə sosial variantların bəzi xüsusiyyətlərini göstərməsi dilçiliyimiz üçün ilkdir.

Ə.Rəcəblinin qoyduğu prinsiplər əsasında müasir dövr dilçiliyimizdə dilin sosial diferensiallaşmasının bəzi istiqamətləri üzrə müəyyən tədqiqatlar aparılır. Bu barədə dildə gender fərqləri ilə bağlı F.Əlizadənin, C.Muradovun fikirləri də önəmli rola malikdir. F.Əlizadə dildə gender fərqlərini daha çox milli xüsusiyyətlərlə bağlayır. C.Muradov isə dildə gender və yaş fərqlərinə ümumi dünya dilçiliyində qəbul olunmuş müəyyən qaydalar çərçivəsində yanaşır.

Dünya dilçiliyi müxtəlif sosial qruplara məxsus insanların "dillər"inin bir-birindən fərqli olduğunu qəbul etmiş və tədqiqatlarını bu istiqamətdə aparmışlar. Onlar bunu yaşla, dini düşüncə tərzii ilə, peşə-sənətlə, ideoloji fikirlərlə, cinsə görə-demoqrafik prinsiplərlə bağlı olduğunu göstərirlər. Azərbaycan dilçiliyində isə bu məsələyə demək olar ki, jarqon və arqo şəklində yanaşılmış və bu səviyyədə də tədqiqatlar aparılmışdır. Yalnız A.Axundov "Ümumi dilçilik" əsərində və Ə.Rəcəbli "Nəzəri dilçilik" və "Sosiolinqvistika" əsərlərində mövzu ilə bağlı müasir dünya dilçiliyində qəbul olunan yanaşma tərzini əsas götürüblər. Müasir tədqiqatçılarımız da məhz bu yolu seçib.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: Maarif, 1979, 328 s.
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika, Bakı: Maarif, 1970, 234 s.
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərnəşr, 1962, 270 s.
5. Əliyev Ə. Azərbaycan dilində jarqonlar. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 1998, 140 s.
6. Əlizadə F. Dil və cinslərin qarşılıqlı münasibətləri.// "Müasir sosial-siyasi dəyişikliklər kon-mətində gender təhsilinin inkişafı" elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 2004.
7. Əsgərov H. Azərbaycanda dilində maddi mədəniyyət leksikası. Bakı: Nurlan, 2006, 448 s.
8. Rəcəbli Ə. Sosiolinqvistika. Bakı: Nurlan, 2004, 520 s.
9. Rəcəbli Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı: Nurlan, 2003, 515 s.
10. Rüstəmov A. Sosial linqvistikanın fəlsəfi problemləri. Bakı: Adiloğlu, 2005, 200s.
11. Muradov C. Dildə gender fərqləri/ Dil və ədəbiyyat jurnalı 4(84), Bakı: 2012, s.91-92.
12. Вопросы социальной лингвистики. Ленинград: Наука, 1969, 418 с.

ИССЛЕДОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ ЯЗЫКА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

А.Т.ФАРАДЖОВ

РЕЗЮМЕ

Известно, что происходящие в обществе социальные процессы проявляются также в языке. Вопросы, касающиеся социальной дифференциации языка, постоянно находятся в центре внимания азербайджанских лингвистов. В статье говорится о постановке проблемы социальной дифференциации в отечественной лингвистике, направлениях ее исследования, а также комментируются мнения ученых по этому поводу.

Ключевые слова: дифференциация, диалект, жаргон, сленг, социолингвистика

RESEARCH OF SOCIAL DIFFERENTIATION OF LANGUAGE IN THE AZERBAIJANI LINGUISTICS

A.T.FARAJOV

SUMMARY

It is known, that social processes occurring in a society are shown in language. The questions, concerning social differentiation of language, constantly are in the center of attention Azerbaijani linguists. In the article is spoken about statement of a problem of social differentiation in native linguistics, and directions of its research, and also are made comments some opinions of scientists in this issue.

Key words: differentiation, dialect, jargon, slang, sociolinguistics

UOT 81'1-027.21**TƏKLİK VƏ CƏMLİK MİKROSAHƏLƏRİNİN
MÜƏYYƏNLİK KATEQORİYASI İLƏ BAĞLILIĞI****A.Ə.ƏHMƏDOVA****Bakı Dövlət Universiteti****aytan_ahmedova78@mail.ru**

Məqalədə kəmiyyət funksional-semantik sahəsinin mikrosahələrindən ikisi - təklik və cəmlik mikrosahələri araşdırılır. Bu mikrosahə konstituentlərinin kontekstdə işlənmə zamanı bəzi hallarda müəyyənlik, bəzi hallarda isə qeyri-müəyyənlik məzmunu yaratması diqqət mərkəzinə çəkilir. Təklik mikrosahəsinin məhsuldar vahidi olan "bir" sözünün dilin başqa vahidləri ilə birləşərək müxtəlif məna çalarları əmələ gətirməsi nümunələr üzrə təhlil edilir. Tədqiqat kəmiyyətin mikrosahələrinin müəyyənlik və qeyri-müəyyənliklə bağlılığının əsas xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır.

Açar sözlər: kəmiyyət, təklik, cəmlik, konstituent, mikrosahə, müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik

Dilin qrammatik kəmiyyət kateqoriyasında qarşılaşdırılan və ya oppozisiya təşkil edən paradıqlar təklik və cəmlik ifadə edən vahidlərdir. Məsələn, ev - evlər, uşaq - uşaqlar, maşın - maşınlar və s. Qarşılaşdırılan sözfornalarda birincilər predmetin tək və ya bir vahid olduğunu göstərsə, ikincilər müvafiq predmetin çox və ya birdən artıq olduğunu ifadə edir. Təklik - cəmlik kateqoriyasında sol tərəf bir kəmiyyəti ilə məhdudlaşır, sağ tərəf isə iki və daha artıq predmeti əhatə edir. Məlumdur ki, predmet tam və hissədən də ibarət ola bilər. Bu cür predmetlər, bir qayda olaraq, ölçüyə gəlməlidir və onların ölçü vahidi təyin edilməlidir. Tam və hissə münasibəti təklik - cəmlik münasibətində iştirak etmir. Predmetin cəmliyi onun hissələrini nəzərdə tutmur. Burada eyni predmetin çoxluğundan danışılır. Məsələn, bir alma, iki alma, üç alma və sair. Bir alma və onun yarısı kəmiyyətin cəmliyini göstərmir. Lakin miqdar artıqlığını üzə çıxarır. Bir alma və onun yarısı kəmiyyət baxımından bir almadan yarım alma qədər çoxdur. Elə predmetlər vardır ki, onların yarısı nisbi səciyyə daşıyır. Almanı yarı bölmək onun hər iki hissəsinin dəqiq bərabər olmaq tələbini qoymur. Elə predmetlər də vardır ki, onların yarısı olmur. Məsələn, gülün, evin, adamın və s. yarısının olmasını demək mümkün deyildir.

Təklik konkret və dəqiqdir. Əşyanın, predmetin təkliyi, əsasən, onun bir ədəd olmasını nəzərdə tutur. Lakin elə predmetlər vardır ki, onların nomina-

siyası kontekstdən asılı olaraq müəyyənləşir. «Malik mağazadan qənd aldı» cümləsində alınan qəndin miqdarında qeyri-müəyyənlik vardır. Burada, şübhəsiz ki, bir ədəd qənd nəzərdə tutulmur. Alınan qənd müxtəlif miqdarda - 300 qram, yarım kilo, bir kilo və s. ola bilər. Nitq situasiyasından asılı olaraq bu miqdarın göstərilməsi və ya qeyd olunmaması mümkündür. Bu baxımdan, «təklilik konkret və dəqiqdir» müddəası özünü doğrultmur. Digər tərəfdən, qənd sözünün cəmi olan «qəndlər» söz formasının işlənməsində də müəyyən məhdudiyyətlər aşkara çıxır. «Malik qəndlər alır» cümləsi istər ədəbi, istərsə də danışiq dilinin normalarından kənara çıxır. Halbuki cümlə qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuşdur. Oxşar konstruksiyaların sayını artırmaq da mümkündür. Məsələn, «mən gül alıram/ mən güllər alıram»; «mən dolma yeyirəm/ mən dolmalar yeyirəm» və s.

Qrammatik cəmlilik kəmiyyətin miqdarına görə qeyri-müəyyəndir. Cəmlilik üçün aşağı hədd iki, yuxarı hədd isə təyin olunmur. İki ev - evlər, iki maşın - maşınlar, iki qaşiq - qaşıqlar kəmiyyətə görə bir-birinin substitutu ola bilər. Lakin verilmiş söz formalardan say tərkibli olanları kəmiyyətin miqdarına və ya ölçüsünə əsasən dəqiqdir. Cəmliyin qrammatik göstəricisi olan «-lar/-lər» şəkilçisini qəbul etmiş sözformalarda miqdar dəqiq deyildir. «İki uşaq» say tərkibli söz birləşməsinin substitutu kimi «uşaqlar» söz formasından istifadə etməyin doğruluğu kontekst və nitq situasiyasında aşkarlanır. Aydındır ki, «iki uşaq», «üç uşaq», «dörd uşaq», «çoxlu uşaq» tipli birləşmələrin hər biri kontekstdə «uşaqlar» söz forması ilə əvəzlənə bilər. Əvəzlənmə zamanı say tərkibli birləşməyə xas olan miqdar dəqiqliyi yalnız o zaman qalır ki, prepozisiyada bu miqdar haqqında informasiya olsun. Əks təqdirdə miqdarın qeyri-müəyyənliyi aşkar hiss olunur.

A. Axundov yazır: «İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində kəmiyyət kateqoriyasının qrammatik semantikasi birlə birdən artıq olan kəmiyyətin oppozisiyası kimi səciyyələndirilə bilər. Həmin oppozisiyanı $1:(1+n)$ şəklində göstərmək olar, Burada n sıfırdan başqa bütün qiymətlərdə ($n > 0$ şərtilə) olması mümkündür» [1, 222]. Məsələnin bu cür qoyuluşunda yuxarıda göstərilmiş tam və hissə münasibətindəki şərt ödənilmir. Fikrimizcə, n tam qiymətlər ala bilər. Yəni n kəsr sayı ola bilməz.

Kəmiyyət funksional-semantik sahəsində təklilik-cəmlilik mikrosahəsini, həm də ayrı-ayrılıqda təklilik və cəmlilik mikrosahələrini ayırmaq mümkündür. Təklilik və cəmlilik ayrılıqda mikrosahə kimi qəbul edildikdə, onlar təklilik-cəmlilik mikrosahəsinin submikrosahəsi və ya alt mikrosahələri olurlar. Fikrimizcə, təklilik və cəmliyə ayrı-ayrı mikrosahələr kimi baxmaq vacibdir. Çünki hər iki mikrosahənin öz konstituentləri vardır və bu konstituentlərin kəmiyyəti ifadə etməsində oxşar və fərqli cəhətlər kifayət qədərdir.

Təklilik mikrosahəsinin müxtəlif konstituentləri qeydə alınır. Azərbaycan dilində leksik və leksik-qrammatik səviyyələrdə belə vahidlər müəyyən toplu təşkil edir. Təklilik mikrosahəsinin bəzi konstituentlərini ayrı-ayrılıqda təhlilə cəlb edək. Təklilik mikrosahəsinin aparıcı və ya ən məhsuldar konstituenti «bir» sayıdır.

Bir konstituenti. M.Hüseynzadə göstərir ki, «*bir* sözü təklikdə bir neçə mə-naya malik olduğu kimi, müxtəlif şəkilçilər və sözlərlə birlikdə müxtəlif mənalı ayrı-ayrı nitq hissələrinin əmələ gətirilməsində də əsas amil kimi özünü göstərir» [2, 109]. Müəllif «*bir*» sözünün 18 əsas istifadə mövqeyini ayırır: 1) miqdar saylarının ilk vahidi kimi işlənir: *bir, iki, üç* və s.; 2) qeyri-müəyyənlik məzmu-nu yaradır: *Sizə bir söz demədilər?* və s.; 3) qüvvətləndirici ədat olaraq sifətlə isim arasında təyinlik dərəcəsini artırır və azaldır: *gözəl bir nitq* və s.; 4) qüv-vətləndirici ədat olaraq feillərdən əvvəl və bəzən sonra təskinlik, yaxud hiddət məzmunu ifadə edir: *sən bir dayan. Qoy bir gəlsin* və s.; 5) an, dəqiqə, saat, gün, vaxt, zaman, dəfə kimi isimlərin əvvəlində işlənərək zaman zərfi əmələ gətirir: *bir an, bir dəqiqə, bir saat* və s.; 6) *az, çox, qədər, belə, elə, neçə* sözlərindən əvvəl işləndikdə qeyri-müəyyənlik məzmununu ya artır, ya da əksildir: *bir çox, bir az* və s.; 7) təhər, sayaq, cür, növ kimi sözlərin əvvəlində işlənərək, tərz-i-hərəkət zərfi əmələ gətirir: *bir təhər, bir cür* və s.; 8) *aləm, yığın, atək, sürü, bölük, ovuc* kimi sözlərdən əvvəl işlənərək, qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirir: *bir aləm iş, bir yığın adam* və s.; 9) *tərəf, yan, cəhət* sözlərin əvvəlində işlənərək, bölgü məzmunu yaradır: *bir tərəf, bir tərəfdən, bir cəhət, bir cəhətdən* və s.; 10) -cə şəkilçisi vasitəsi ilə tam vahidlik məzmunu ifadə edir: *bircə bala, bircə söz* və s.; 11) -dən şəkilçisi vasitəsi ilə tərz-i-hərəkət zərfliyi əmələ gətirir: *birdən qapı açıldı*; 12) birincisi -*dən*, ikincisi -*ə* şəkilçisi ilə təkrar olunaraq yenə də tərz-i-hərəkət zərfi əmələ gətirir: *birdən-birə*; 13) -gə şəkilçisi ilə bərabərlik məzmunu ifadə edir: *birgə*; 14) -*lik* şəkilçisi ilə vəhdət ifadə edir: *Bizə birlik lazımdır*. Bu söz -*də* şəkilçisi qəbul edərsə, bərabərlik bildirir: *birlikdə işləyib yaradırıq*; 15) *hərdən, tək, ara, saatda, gündə, ayda, ildə* sözlərindən sonra işlənərək, təsadüf və təkrar məzmunu ifadə edir: *hərdən bir, tək bir, saatda bir* və s.; 16) mənsubiyyət şəkilçisi ilə qeyri-müəyyən əvəz-lik əmələ gətirir: *biri belə deyir, biri elə deyir, birisi səni çağırır*; 17) üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfində hal-vəziyyət, keyfiyyət, bacarıq miqyası olur: *uşağın biri, dəliqanlının biri*; 18) *bir də, bir daha, birinci, bir baş, bir başa, bir-bir, bir-birinin, bir-birinə, bir-birini, bir-birindən, bir-biri ilə, birə-bir, birə-beş, bir şey, bir zad, birləşmə, əlbir, dilbir, sözbir, bir para, bir səsə, bir sözlə* və sair sözlərdə müxtəlif məzmun ifadə edir: *Xahiş edirəm bir də təkrar edəsən, Mən bir daha onu görmədim* və s. [2, 109-111].

Şübhəsiz ki, bir sözünün qeyd olunan işlənmə mövqeləri məsələsi, bu sö-zün həmin mövqələrdə həmişə kəmiyyət funksional-semantik sahəsinin konsti-tuenti olduğunu təsdiq etmir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən möv-qələrdə bir sözünün həm sıfır şəkilçili, həm şəkilçili, həm də söz birləşməsi tərkibindəki hallarını əhatə edir. Bu hallardan bəziləri leksik, digərləri morfoloji, üçüncüləri sintaktik vahidlərin tərkibində «*bir*» sözünün işlənməsi hallarını özündə birləşdirir. Nəticədə kəmiyyət funksional-semantik sahəsinin müxtəlif səviyyəyə aid olan konstituentləri bir yerə toplanmış olur. Təklil mikrosahəsinin vahidi kimi «*bir*» sözü vahid predmeti ifadə etmək baxımından araşdırılmalıdır. Bu sözün törəmələri leksik fonda və ya dilin lüğət vahidləri

fonduna daxil olduqda ayrıca bir konstituent kimi çıxış edir.

“Sonra *bir gəmi* gedər,
uzaq üfüqlərə *tənha bir gəmi*” [3, 109].

Bu nümunədə «bir» sözü təklik mikrosahəsinin konstituentidir. Kontekstdə gedən gəminin bir olması haqqında informasiyanın aktuallaşmasında iştirak edir. Şeirin ikinci bəndində «bir gəmi» birləşməsi təkrar eyni məzmununda işlədilmişdir. Başqa bir söz, daha doğrusu, «tənha» sözü də gəmiyə aid olduqda təklik mənasını verir. Tənha gəmi və bir gəmi birləşmələri bu kontekst çərçivəsində eyni mənanın ifadə olunmasına xidmət göstərir. «Tənha bir gəmi» sintaqmında tənha və bir sözlərinin ardıcıl işlənməsi söyləmədə təklik məzmunun intensivləşdirilməsi məqsədini daşıyır. Söyləmin emosionallıq və ekspresivlik gücü artırılmışdır.

Tənha konstituenti. “Tənha” sözü tək və ya bir olmağı ifadə edir. Burada müəyyən məkanda tək olana işarə olunur. Sözlərin derivatı olan “tənhalıq” da təkliliklə bağlıdır. Burada qrammatik kəmiyyət kateqoriyasının təkində olan sözlə müqayisədə fərqli xüsusiyyətlər aşkara çıxır.

“Uzaqlarda ulayan *bir tənha yalquzağın*

Qulağına çatmayan səsindən heç qorxma da” [3, 124].

Bu nümunədə də «bir» və «tənha» sözləri ən yaxın ətrafda, daha doğrusu bir-birinin ardınca işlədilmişdir. Sırf məzmun semantikasına görə «bir tənha yalquzaq», «tənha bir yalquzaq» ekvivalentdir. Lakin «tənha yalquzaq» və «bir tənha yalquzaq» birləşmələrində informasiya həcmi dəyişir. İkincidə təkliyin intensivlik dərəcəsinin artırılması hadisəsi baş verir. «Tənha yalquzaq» və «bir yalquzaq» birləşmələrinin müqayisəsi isə göstərir ki, təklik «tənha yalquzaq» birləşməsində daha dəqiqdir. «Bir yalquzaq» birləşməsində də təklik ifadəsini tapır, lakin burada qeyri-müəyyənlik çaları aktualdır. Assosiativ semantik inkişaf çox yalquzaq arasında hər hansı birinin nəzərdə tutulması mənasını çıxarmağa imkan yaradır.

«Kənd isə doğrudan da yatmışdı, *təkcə* küçə şalbanlarındakı elektrik lampaları yanırdı və *bir də* dənizdəki o *tənha mayak* yanıb-sönürdü» [4, 32].

Bu nümunədə «tənha» və «bir» sözlərinin yanaşı işlədilməsini görmürük. «Tənha» sözü təklik mikrosahəsinin konstituenti kimi çıxış edir. Adresat dənizdə bir mayakın olması haqqında informasiya alır. Kontekstdə kəmiyyət semləri yalnız “bir” sözündə özünü göstərmir. Burada “təkcə” və “tənha” sözlərində də kəmiyyətə işarə vardır. Hər iki leksik vahid təklik mikrosahəsinə daxil olur. Bununla belə, mayak sözünün təyini kimi işlənmiş “tənha” obyektin təkliyini göstərsə “təkcə” haqqında birinci danışan hadisənin təkliyini qabardır (*təkcə* küçə şalbanlarındakı elektrik lampaları yanırdı). Yanan lampaların çoxluğu qrammatik kəmiyyət kateqoriyası göstəricisi ilə müəyyənləşir (şalbanlarındakı elektrik lampaları). Müəllif nitqindəki “*bir də* dənizdəki o *tənha mayak* yanıb-sönürdü” cümləsində işlənmiş “bir də” ümumiyyətlə, işığın yanması hadisəsinə dəqiqlik gətirir. Kəndin işıqlarının yanması hadisəsi kənd məkanı nəzərə alındıqda təklik mikrosahəsinə daxil olur. Ümumiyyətlə,

işığın yanması (həm kənddə, həm dənizdəki mayakda) cəmlilik mikrosahəsinin mövcudluğunu şərtləndirir. Eyni zamanda, həm təklik, həm də cəmlilik mikrosahələrində kəmiyyətin müəyyənliyi formalaşır.

“Bir dəfə” və “bir dəfə də” birləşmələri də kəmiyyətin həm təklik, həm də cəmlilik mikrosahələrinin konstituentləri kimi çıxış edir. “Bir dəfə” birləşməsinin ifadə etdiyi məzmun kontekstdən asılılığa malikdir. Məsələn, “Onu bir dəfə görmüşəm” cümləsində bir dəfə təklik mikrosahəsinin vahididir. “Saleh dedi: - Bir dəfə onu görəndə sənə xahişini çatdıraram” cümləsində isə adresantın nitqində kəmiyyət ikili səciyyə daşıyır. Bilavasitə Salehin kimi isə görməsi hadisəsi nəzərdə tutulduqda kəmiyyət qeyr-müəyyəndir. Yəni bu hadisə birdən çox ola bilər. Lakin xahişi çatdırmaq hadisəsi müstəvisində kəmiyyət təklik mikrosahəsinə daxil olur. Aşağıdakı nümunədə “bir dəfə də” həm təklik mikrosahəsinin, həm də cəmlilik mikrosahəsinin konstituenti ola bilər. Səsi son dəfə eşitmək təkliklə bağlıdır. Adresatın adresantın səsinə ümumiyyətlə eşitməsi nəzərə alındıqda isə əvvəllər baş vermiş bu cür hadisələr də aktuallaşır və cəmlilik yaradır.

“Dostum,
mən öləndən sonra
basarsan bu maqinitafonun
səs qaytaran düyməsini,
bir dəfə də eşidərsən
artıq döyünməyən
qəlbimin səsinə...” [5, 31].

“Bir” konstituentinin təklik oblastı genişdir. Onunla müqayisədə «tənha», “yalqız”, “tək” kimi konstituentlər bir istiqamətlidir.

“Hər nəyim var hədəm mənim-
bu kəmfürsət qədər mənim;
ilimə ***bir sevinc*** düşür,
günümə yüz kədər mənim” [3, 117].

Şeir bu bəndində istifadə olunmuş “bir sevinc” birləşməsi təklik oblastına daxildir. Lakin burada təklik başqa bir kəmiyyət bildirən leksik vahiddən (il) asılı olaraq müddətli təklik olur. Yəni bir ildən sonra daha bir sevincin varlığı ehtimalı nəinki istisna edilmir, əksinə, mümkün göstərilir. Təklik daimi, stabil təsvir edilmir. Onun müəyyən zaman kəsiyində stabilliyi qeyd edilir. Adresat “bir sevinc” təkliyinin iki ildən sonra iki sevinc olacağını qəbul edir.

“Yat, atalar deyib ki, hər gözəlin ***bir eybi*** var... Bəs bir gözəlin yüz eybi olanda necə olsun? Əşşi, çor olsun, zəhrimar olsun, yat, vəssəlam” [4, 31].

Göründüyü kimi bir sözü say tərkibli birləşmədə də təklik məzmunu yaradır və təklik mikrosahəsinin konstituenti kimi çıxış edir.

«***Bir dənəm!***
Bircə dənəm!
Gecə-gündüz gəzdiyim,

Yüz illər **yalqız** gəzib
...gəzib tapmadığım -sən!» [3, 123].
«**Bir dənəm, bircə dənəm!**
Ovun daha, yat daha» [3, 124].

Bu nümunələrdə təklik mikrosahəsinin fərqli konstituentləri iştirak edir. Bir dənə, bir ədəd, bir baş, bir dəfə kimi birləşmələr təkliyin ifadəsi üçün istifadə edilir. «Bir» sözündən törəmə olan «bircə» də təklik sahəsinin konstituentidir. Qeyd edildiyi kimi M.Hüseynzadə bu sözün vahidlik məzmunu bildirdiyini söyləmişdir.

Çox yox, **bircə addım**
aralanmaq istəyirəm özümdən [5, 134].

E.İ.Tağıyevanın fikrinə görə “bir” istər tək, istərsə qoşalaşmış şəkildə işləndikdə -cə ədatını qəbul edə bilir və “bu ədatın işlənməsi sözün emosional-ekspressiv məzmununu gücləndirir”[6, 43].

“Zübeydə uzun gecə köynəyini geyib artırmadakı miçətkənin içində uzanmışdı və fikirləşirdi ki, bütün bu gözəl Abşeronun **bircə ayıbı** vardısı, o da ağcaqanad idi”[4, 31].

Nümunədəki «bircə ayıbı» birləşməsi «bir ayıbı» birləşməsinin ekvivalentidir. Bununla belə, «bircə» sözündə intensivləşdirmə, gücləndirmə çaları da vardır.

«Gecə-gündüz gəzdiyim,
Yüz illər **yalqız** gəzib
..gəzib tapmadığım -sən!»[3, 123].

«Yalqız» sözü tək mənasını verir. Bu baxımdan, söz təklik mikrosahəsinin vahididir. Kəmiyyətə görə təkliyi, vahidliyi ifadə edir.

“Dəyişməmə, - dedi, - yüz qızıldış Adil kimilərini beləsinin **bir dırnağına**” [4, 33]. Bu nümunədə kəmiyyətin müqayisəsi yer almışdır. Türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində müqayisə zamanı birin yüz ilə qarşılaşdırılmasına çox rast gəlinir. Yuxarıdakı nümunədə başqa bir maraqlı cəhət “qızıldış” sözünün “dırnaq” sözü ilə implisit müqayisəsi baş verir. Qızıl nəcib metaldır və xüsusi dəyərə malikdir. Dırnaq isə insan orqanıdır. Onun fizioloji baxımdan müəyyən keyfiyyətləri vardır. İnsanın ayaq və əl barmaqlarının dırnaqları zaman keçdikcə uzanmaq keyfiyyətinə malikdir. İnsan dırnaqlarının uzanan hissəsini vaxtaşırı kəsib tullayır. Bu cəhətdən dırnaq lazımsız, gərəksizdir. «Bir dırnağa dəyməmək» tamamilə lazımsız, gərəksiz, dəyərsiz olmaq mənasını verir. Nümunədə bir fərdin digəri ilə müqayisədə dəyər ölçüsü verilir. Qızıldış Adil Zakirin bir dırnağından da dəyərsiz hesab olunur. Təklik mikrosahəsinin vahidi kimi yenə də «bir» sözü çıxış edir.

Təklik mikrosahəsi üçün bir sözünün yaratdığı müxtəlif say birləşmələri səciyyəvidir. Azərbaycan dilində «bir qəpiyə dəyməmək», dəyəri bir qəpik olmaq», «bir qəpiklik olmaq» kimi birləşmələr istifadə olunur. Bu birləşmələrin hər biri təklik mikrosahəsinə aiddir. Maraqlıdır ki, dilimizdə «iki qəpiyə dəyməmək», «qiyməti iki qəpik olmaq» kimi birləşmələrdən də istifadə olunur.

Məsələn, «Elədim, yaman hayıf elədim özümü, *iki qəpikdi* mənim qiymətim, kül olub mənim başıma» [4, 36].

Aşağıdakı nümunədə “bir yol” birləşməindən istifadə edilmişdir.

Yüz ildi axşam-səhər...

Yüz ildi səhər-axşam..

Bilmədiyim adını *bir yol* unutmamışam [3, 123].

“Bir yol” birləşməi “heç vaxt unutmamaq” anlamını yaradır və hadisənin cəmliliyini ifadə edir.

Bir sıra dillərdə, məsələn, ərəb, sanskrit, yunan və s. dillərdə kəmiyyət kateqoriyasında cütlük də istifadə olunur. Müasir Azərbaycan dilində bunun izləri olsa da, cütlük məhsuldar deyildir. Buna baxmayaraq, qeyd edilən formanın göstərilməsinə bəzən ehtiyac duyulur. Azərbaycan dilində “cüt” sözü cütlük göstəricisi kimi çıxış edir.

“Məzarıma

nə başdaşı qoyun,

nə heykəl.

Bir cüt ayaqqabı qoyun,

ayağıyalın

geyib getsin...” [5, 29].

Nümunədə *ayaqqabı* sözünün qrammatik təkdə işlənməsinin qeyri-müəyyənlilik yozumu yaratması nəzərə alınaraq “bir cüt” birləşməindən istifadə edilmişdir. Cütlük göstəricisi verilmiş halda ayaqqabının hər iki tayından söhbət getdiyini müəyyənləşdirir.

Beləliklə, təhlil və araşdırma göstərir ki, təklilik və cəmlilik mikrosahələri kəmiyyətin müəyyənliliyi baxımından müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir. Kəmiyyəti funksional-semantik planda araşdırma müəyyənlilik və qeyri-müəyyənlilik məsələsinə görə fərqləri aydınlaşdırmağın vacibliyini təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Dil və mədəniyyət. I c. Bakı: Gənclik, 2003, 660 c.
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973, 358 c.
3. Qarayev M.N. Tənhalıq. Bakı: Oskar, 2008, 368 c.
4. Elçin. Pövestlər. Bakı: Gənclik, 1979, 200s.
5. Səmədoğlu V. Mən buradayam, İlahi... Bakı: Gənclik, 1996, 440 c.
6. Tağıyeva E.İ. Müasir Azərbaycan dilində “bir” sayının söz yaradıcılığında rolu: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru ... dissertasiyası. Bakı, 2013, 144 s.

СВЯЗЬ МИКРООБЛАСТЕЙ ЕДИНИЧНОСТИ И МНОЖЕСТВЕННОСТИ С КАТЕГОРИЕЙ ОПРЕДЕЛЕННОСТИ

А.А.АХМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются микрообласти единичности и множественности микрообластей функционально-семантической области. В центре внимания находится создание конститuentами данной микрообласти в контексте, в некоторых случаях, содержания

определенности, а в некоторых случаях – неопределенности. Анализируется создание продуктивной единицей микрообласти единичности словом «бир» (один, единица) при соединении с другими единицами языка различных смысловых оттенков. Исследование проясняет основные особенности связи микрообластей количества с определенностью и неопределенностью.

Ключевые слова: количество, конститuant, микрообласть, определенность, неопределенность

CONNECTION OF SINGULAR AND PLURAL MICROFIELDS WITH THE CATEGORY DEFINITENESS

A.A.AHMADOVA

SUMMARY

This article deals with two of quantity functional -semantic fields- singular and plural microfields. The constituents of these fields can form both definiteness and indefiniteness while used in the context and this feature is analyzed in this article. The productive element of singular microfield “one” can form different meanings while used with other linguistic units and it has been explained by examples. This research work also studies the main features of the connection of quantity microfields with definiteness and indefiniteness.

Key words: quantity, singular, plural, constituency, microfield, definiteness, indefiniteness

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

47.82.10
UOT 82-1

AŞIQ ŞEİR ÜSLUBUNU YAZILI ƏDƏBİYYATDA
İNKİŞAF ETDİRƏN ŞAİRLƏRİMİZ

Ə.Y.QASIMOV
Bakı Dövlət Universiteti
eles@box.az

Məqalədə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında aşiq şeir üslubunu yazılı ədəbiyyatda yaşadan və inkişaf etdirən şairlərdən Mirzə Şəfi Vazeh, Məhəmməd bəy Cavanşir, Mücrim Kərim Vardani və Varxiyanlı Aşiq Məhəmmədin yaradıcılığından bəhs edilir.

Burada aşiq şeirinin vəhdəti, onun ədəbiyyatda yaratdığı üslubları və xarakterik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: poeziya, bədii təsvir, pafos, qoşma, təcnis

XIX əsrin 40-cı illərindən etibarən aşiq şeirinin poetik fiqurları dərindən klassik ədəbiyyata nüfuz etməyə başladı. Belə ki, **Mirzə Şəfi Vazehin (1794-1852)** timsalında bu üslub daha bariz formada özünü büruzə verir. Vazeh yaradıcılığından bəhs edən Əli Saləddin yazır: “Zakirdə müəyyən qədər əyalətçilik əlamətləri müşahidə olunur. Onun ayrı-ayrı surətləri yerli ləhcədə danışaraq haralı olduqlarını büruzə verirlər. Folklor əsərlərinin də əsas əlaməti olan bu xüsusiyyət, demək olar ki, Vazeh şeirində yox dərəcəsinədir. Lakin onun da şeirlərində şifahi ədəbiyyatdan istifadə istənilən qədərdir... Vazeh şeirində əsasən, folklor əsərlərində olduğu kimi iki şey qabarıq ifadə olunmuşdur: birincisi bədii sözün təsir gücü, ikincisi, şeirlərin müasir ruhla yazılması” (1, 19)

Deyilənlərə bunu da əlavə edə bilərik ki, Vazeh şeirində biz dil sadəliyinin şahidi oluruq. Adətən klassik şeirlərdə müəyyən etiketlər var və həmin etiketlər qeyd etdiyimiz kimi, “şifrlənmiş” söz birləşmələrindən ibarətdir. Bununla belə şeirlərin ahəngi, onda olan sözlərin seçimi, işlədilən fikirlər, xalq məişətindən, milli təfəkküründən süzən frazeoloji birləşmələr, zərbi-məsəllər, idiomatik ifadələr, aforizmlər – bütün bunlar şeirdə xəlqiliyi artırır və onu xalq danışığı dilinə, təfəkkür tərzinə yaxınlaşdırır.

Vazeh şeirində Azərbaycan xalq mahnılarının ahəngi, melodiyası var.

Onun şeirlərinin vəznı, ahəngi milli poeziyamızın biçimindədir. Buna görə də, Vazeh poeziyasında aşiq şeirin sadəliyini və ahəngini, nikbinliyini görürük:

Xoş olsun ol könül, eşqə məkandır,
Var olsun ol fikir, eşqə həyəndir.

Susuz çeşməyə bənzər ol ürək kim,
Nə eşqin dərđini, nə qəm duyandır.

Bax, öyrən gör necə pərvanə, bülbül
Eşq şeydası olmuş nə zamandır.

Məhəbbət əhlinə bu kafidir kim,
Öz eşqilə o, rüsvayi-cahandır.

Məhəbbət mürqi cövlan etsə harda,
O eşq ovlar, xəbərdar ol, amandır.

İki dünya verrəm, əsiri olmayım mən,
Mənə eşqin bu sövdası əyandır.

Necə, Vazeh, əsiri olmayım mən,
Bu eşqin qarşısında Qaf yalandır. (2, 407-408)

Vazehin bu qəzəlində nikbin əhval-ruhiyyə var. Adətən klassiklər öz qəzəllərində yarın vəfasızlığından, məşuqun cəfasından yazır. Vazeh isə aşiq şeirin ruhuna uyğun olaraq şeirində nikbin əhval-ruhiyyə yaradır, oxucusunu həyatdan zövq almağa səsləyir.

Şairin şifahi xalq ədəbiyyatı ilə olan bağlılığından danışan Əli Saləddin yazır: “Mayası xəlqilik olan, el ədəbiyyatının əksər janrlarından istifadə yolu ilə yazılan şeirlər geniş xalq kütlələri arasında daha çox məşhurlaşır. Məlumdur ki, Mirzə Şəfinin Tiflisdə yaratdığı “Divani-hikmət” ədəbi məclisi bir növ şeirləşmə, deyişmə şəklində aparılır... XIX əsrdə yazılı ədəbiyyat folklordan ideya-mövzu cəhətdən çox şey əxz etmişdir... Şifahi xalq ədəbiyyatı XIX əsr ictimai fikir tarixində istər mövzuca, istərsə də ideyaca təsirlənmək üçün tükənməz bir xəzinə, qiymətli bir mənbə idi. Bu söz yazılı ədəbiyyata, o cümlədən də Mirzə Şəfiyə daha çox aiddir” (19, 20). Həqiqətən də aşiq üslubunu klassik ədəbiyyata gətirən Vazeh, həm də aşıqlara məxsus məclisləri, deyişmələri belə klassik ədəbiyyata gətirmişdir. Onun təşkil etdiyi məclislərdə şairlər aşıqlar kimi deyişirdi.

Bir çox klassiklər adətən şifahi xalq ədəbiyyatından təsirlənərək əsərlər yazır. Məsələn, Füzuli daha çox bayatılardan təsirlənərək şeirlərini yazmışdır. Eyni əlaməti biz Vazeh poeziyasında da görürük. Vazeh daha çox aşiq yaradıcılığından təsirlənərək bir çox əsərlərini yazmışdır. Vazehin yaradıcılığında

rast gəldiyimiz bədii təsvir və ifadə vasitələri aşıq ədəbiyyatından gələn əlamətlərdir.

Vazeh yaradıcılığını şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlayan əlamətlərdən biri də onun hikmətləridir. Onun hikmətləri folklorda geniş yayılmış atalar sözü və zərbi-məsəllərlə həmahəng səslənir. Məsələn: “Əqilli düşmən nadan dostdan yaxşıdır”, “İbadət şəhvəti öldürür”, “Lal dil yaxşıdır, yalançı dildən”, “Kim səni öyür, pislər dəxi”, “Kim ki tikan əkər, üzüm dərməz ondan”, “Deyənə baxma, dediyinə bax”, “Bu günkü işini sabaha qoyma”, “Dünya şirindir cahilə, acıdır aqılə” (2, 414-420)

Vazehin aşıq ədəbiyyatından əxz etdiyi üslubdan biri də dastançılıq ənənəsidir. Şairin “Məktubun intizarında” poeması aşıq şeirinə məxsus dastançılıq ənənəsi ilə yazılmışdır. Poemada aşıqlara məxsus təsvirçilik üslubu var:

Ey ənbər qoxulu sübhün küləyi,
Xəbər gətir, sevindir bu ürəyi.
Sən ey aşıqların dərdinə məhrəm,

Möhnətkeş insana ən yaxşı həmdəm.
Tutursa qönçə tək bir qəlb kədərdən,
Sən onu gül kimi xəndan edərsən. (2, 411)

Göründüyü kimi, şairin söz seçimi aşıq poeziyasının seçimi ilə eynidir. Eyni məzmununda poemaları Azərbaycan klassik ədəbiyyatında “Dəhnamə” adı ilə Əvhədi və Xətai də yazmışdır. Ancaq onların təsvirçilik ənənəsi sırf divan ədəbiyyatı kontekstindədir. Vazehdə isə aşıq poeziyasının ruhu var.

Ümumiyyətlə, Mirzə Şəfi Vazeh aşıq poeziyasının üslubu ilə klassik ədəbiyyatımızda yazan ilkin şairlərimizdəndir. Onun poetik irsi aşıq ədəbiyyatı ilə divan ədəbiyyatını birləşdirmişdir. Bu da bir klassik kimi onun xəlqiliyindən irəli gəlir. Sözün həqiqi mənasında, Vazeh xalqını sevən, şifahi xalq ədəbiyyatın üslubundan, hikmətlərindən bəhrələnən dahi şairimizdir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında aşıq şeirini yazılı ədəbiyyatda yaşadan və inkişaf etdirən şairlərimizdən biri də **Məhəmməd bəy Cavanşir Aşıqdir (1776 - 1861)**. Onun zəngin poetik irsindən az bir qismi əlimizdə var. Şairin ədəbi irsinə qiymət verən F.Qasımzadə yazır: “Zakirdən sonra Qarabağda Vaqif şeiri üslubunu davam etdirən şairlər içərisində əsas yeri Məhəmməd bəy Aşıq tutur... Məhəmməd bəy Aşıqın istər klassik, istərsə də şifahi aşıq şeiri üslubunda yazdığı əsərlərdə səmimilik və təbiilik vardır. Şairin hər iki üslubda yazdığı lirik parçalarda onun qələmindəki istedad özünü hiss etdirməkdədir” (3, 50-51).

Səndən ayrı işim mənim, ey dilbər,
Gecə-gündüz ahü əfqan olubdur.
Təğafül vəhmindən zülmü sitəmin,
Bizim barəmizdə ehsan olubdur.

Ləhzə-ləhzə halım sorduğun könlüm,
Gündə min təslihat verdiyin könlüm,
Daim şadü xürrəm gördüyün könlüm,
İndi dərd əlindən viran olubdur.

Nə istərsən, zalım, mən binəvadan,
Bir gün əl çəkməzsən cövrü cəfadan,
Sanma indi, bil ki, qalü bələdan,
Gözlərim hüsnünə heyran olubdur.

Haçan almamışdın aqlımı sərdən,
Oxurdum məshəfi-hüsnün əzbərdən,
O gündən ki, saldın gözdən, nəzərdən,
Mənim halım çox-çox yaman olubdur.

Heç yada salmazsan mən dilfıkarı,
Səni nə bimürvət yaradıb tanrı,
Dəhanın şövqündən Aşiqi-zarı,
Öldürübən, daği-pünhan olubdur. (2, 530)

Şairin bu qoşması onun bütün yaradıcılıq pafosunu bürüzə verir. Qoşmada klassik şeirə məxsus məşuqun zülmü, aşiqin bu zülmədən aldığı ləzzət yoxdur. Əzab çəkən adi bir aşiq və ona zülm edən vəfasız bir məşuqdur. Hadisələr təbii duyğularla verilir. Aşiqin qısqançılığı, məşuqun vəfasızlığı təbii boyalarla verilir. Adi bir insanın təbii sevgi əzabları verilir.

Məhəmməd bəyin şeirlərində aşiq ədəbiyyatına məxsus bədii təsvir və ifadə formaları var. Şair aşiq ədəbiyyatına məxsus həmin qəliblelərdən yazılı ədəbiyyatda geniş istifadə etmişdir:

Tazədən bir işə düşmüşəm yenə,
Ala gözlü bir şux gəlin sevmişəm,
Mina gərdənini, tər sinəsini,
Rəna qəddini, qulam telin sevmişəm.

Qədrqü qiymət bilən bir əsilzadə,
Namü nişanını demənəm yada,
Sərasər əndamı oxşar şümşada,
Nazik ayaqların, əlin sevmişəm.

Bəyənmişəm onun məcmui-karın,
Şövqündə var idim bir belə yarın,
Xoş ədasın, xoş rəftarü göftarın,
Danışanda şirin dilin sevmişəm.

Görməmişəm belə zülfü dəhantək,
Yüz min əsiri var, əlbəttə, məntək,
Gülüstana düşmüş zağü zığıntək,
Ay qabaqda siyah telin sevmişəm.

Mişkin kakilinin sərgəştəsiyəm,
Huki-müjganının dilxəstəsiyəm,
Aşiqəm, zülfünün pabəstəsiyəm,
Uzun saçın, incə belin sevmişəm. (2, 531)

Bu qoşmada şair gözəllərə məxsus bütün əlamətləri məharətlə təsvir edir. Onun yaratdığı tabloda bütün zahiri gözəlliklər: *mina gərdəni, tər sinəsi, rəna qəddi, qulac teli, şümşad əndamı, nazik ayaqları, xoş ədası, xoş danışığı, qara saçları, incə beli* – təfsilatı ilə verilir. Məhz belə məharəti ilə Məhəmməd bəy Aşiqi də Vaqif ədəbi məktəbinin böyük nümayəndəsi hesab edilənlər səhv etmərlər.

Şairin yazdığı gəraylılar da aşiq üslubunun bariz nümunəsidir. Onun gəraylıları bir çox səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir:

Qan ağlar can quşu daim,
Rəhmsiz səyyad əlindən,
Öldürmə, eyləməz azad,
Ha çəkər, fəryad əlindən.

Sultani-eşqidir zalim,
Yaman yerə yetib halım,
Dil şəhri ilə xəyalım,
Olubdu bərbad əlindən.

Zülmündən ol sitəmkarın,
Naləsindən dili-zarın,
Bir neçə gün ruzigarın.
Olmadım dildar əlindən.

Gözlərini Aşiqi-zar,
Sevəndən bəridir bimar,
Məni, tanrı, öldür, qurtar,
Ol iki cəllad əlindən. (25, 532-533)

Şairin yazdığı bu gəraylıda aşiqin sevgisi yolunda çəkdiyi əzablar tərənnüm olunur. Etiraf edək ki, şair gəraylısında aşiq poeziyası ilə klassik poeziyanın ruhunu birləşdirmişdir. Janr baxımından şeir aşiq şeiri üslubunda yazılsa da məzmun etibarilə - həsrət duyğuları klassik üslubda verilir.

Şair yazılı ədəbiyyatda aşiq poeziyasına məxsus təcnislərin də nadir

nümunəsini yaratmışdır:

Aşiqəm hüsnünə ay aman, gözəl!
Baxmaram zərrəcə Aya mən, gözəl!
Ləblərin şəhdindən ay əmən gözəl,
Meyl eləməz qəndə, bal, yağa, Sənəm! (4, 83)

Məhəmməd bəy Aşiqin gəraylıları məhəbbət mövzusunda olduğuna baxmayaraq, yeri gələndə şair siyasi motivlərə, siyasi hadisələrə də işarə edir. Bu da onun gəraylılarına dövrün siyasi əhval-ruhiyyəsini gətirir:

Aşiq, yamandır zəmanə,
Etibar olmaz xubanə,
Qoymuşam mərdü mərdanə,
Bu başı meydanə, gəldim. (2, 534)

Məhəmməd bəy Aşiqin bu kimi şeirləri aşiq poeziyasının yazılı ədəbiyyatda təzahürüdür. Bəy nəslindən olan şair uğursuz həyat yaşamış, siyasi hadisələrin qurbanı olmuşdur. Şairin yaşadığı kədərli ömür də onun poeziyasına təsir etmişdir. Bu mənada deyə bilərik ki, Məhəmməd bəy Aşiqin poeziyası yazılı ədəbiyyatda aşiq şeirinin davamı idi. Onun səciyyəvi xüsusiyyətləri: gözəlin təbii boyalarla təsviri, real, təbii sevginin tərənnümü, siyasi motivlərin xüsusi eyhamlarla verilməsi. Şairin poeziyasındakı dil sadəliyi, seçdiyi janrlar və üslub aşiq şeirinin təsiri ilə əlaqədardır.

Aşiq şeir üslubunu yazılı ədəbiyyatda inkişaf etdirən şairlərimizdən biri də **Mücrim Kərim Vardanidir**. Şairin ədəbi irsi barədə F.Qasımzadə yazır: “Mücrim Kərimin 23 şeiri nəşr olunmuşdur ki, bunların əksəriyyətini qoşma və təcnislər təşkil edir. Klassik üslubda yazdığı şeirlərin də əksəriyyətini müxəmməsləri təşkil edir ki, bunlar ruhən onun qoşmaları ilə birləşir. Şairin müxəmməsləri öz məzmun və əsas motivlərinə görə klassik şeirdən daha çox şifahi aşiq şeirinə yaxındır...”

Məhəbbəti tərənnüm edən qoşmalarında
Mücrim Kərim Vardani xalq aşıqları ilə birləşir” (3, 67, 69).

Ey ağalar, könlümü çapdı aləmlər,
Sultanım, sərdarım, ağam gəlmədi.
Dərdü qəm tapdağı olmuşam həmin,
Göz qaldı yollarda, sonam gəlmədi.

Həmişə ah, dərddir mənim əzbərim,
Bilirmi halımı şahü sərvərim?
Yazıq halına bu biçarə Kərim,
Can çıxınca dedin: balam gəlmədi. (5, 261)

Aşiq şeiri üslubunda yazdığı bu kimi şeirlərində Mücrim Kərim həsrət

çəkən aşiqin nisgilini təbii boyalarla tərənnüm edir. Onun tərənnüm etdiyi nisgil öz reallığı ilə diqqəti cəlb edir. Divan ədəbiyyatında nisgilin tərənnümü adi haldır və həmin nisgil arxasında aşiqin mənəvi dünyası və eşq fəlsəfəsi durur. Eşq yolunda əzab çəkən aşiq əslində *salikdir* və haqq yolçusudur. Onun vəzifəsi eşqi yolunda dərd çəkmək və bunun əzabından ləzzət almaqdır. Salikin eşqi əslində ilahi sevgidir. Yəni Allah dərğahından qopan o “zərrə” öz əslinə, Allah dərğahına qayıtmaq üçün eşqə düşməli və dərd çəkməlidir. O dərdlər *saliki* paklaşdır-paklaşdır Allahə daha da yaxınlaşdırır. (*Ya rəbb, bəlayi-eşq ilə qıl aşina məni. Bir dəm bəlayi-eşqdən qılma cüda məni*” - Füzuli) Mücrim Kərim poeziyasında isə tərənnüm edilən eşq mücərrəd sufi fəlsəfəsindən doğan müəmmalı eşq deyil, adi bir insanın sevgisi yolunda nisgilidir.

Bununla belə, Mücrim Kərimin aşiq üslubunda yazdığı şeirlərdə elə notlar var ki, onlar bizə haqq aşiqini xatırladır:

Camalın artıqdır şəmsü qəmərdən,
Yolunda keçmişəm can ilə sərdən,
Biçarə Kərimi salma nəzərdən,
Əgərçi kafirəm, gəldim imanə. (5, 258)

Bu bənddə biz Mücrim Kərimin tərənnüm etdiyi ilahi eşqin əlamətlərini görürük. Belə meyllər şairin klassik irsə bağlılığı ilə əlaqədardır. O, bir klassikdir, sadəcə olaraq aşiq şeirini yazılı ədəbiyyata gətirmiş və aşiq şeiri üslubunu klassik ədəbiyyatda inkişaf etdirmişdir.

Mücrim Kərimin yaradıcılığında aşiq şeiri üslubuna aid keyfiyyətlərdən biri də cinas qafiyəli bayatların yaradılmasıdır. Vaxtilə Sarı Aşiq tərəfindən məharətlə yaradılan bu şəkillər Mücrim Kərimin poeziyasında yeni keyfiyyətlər qazanmışdır:

Aşığım qubadadı, Dərbənddə, Qubadadı.
Aləm gözələ dönsə,
Genə meyl Qubadadı. (5, 347)

Bu bayatının birinci misrasındakı “quba” - kəmər mənasında, ikincində Quba, dördüncü misrada isə insan adı mənasında işlənmişdir. Şair eyni məharəti özünün təcislərində də göstərmişdir:

Səhər dost zülfünə şənə çəkəndə,
Yayılar aləmə, a bular, bular.
Hər kəs ki, sidq ilə murad eylər,
Əlbəttə, mətləbin, a bular, bular. (5, 253)

Təcnisin ikinci misrasında “bular” - iyin yayılması, dördüncü misrasında isə “çatmaq” mənasındadır. Şair cinaslardan məharətlə istifadə etdiyi kimi, təkrirdən, məcazlardan da lazımınca istifadə etmişdir.

Mücrim Kərimin poeziyasında diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən bir də budur ki, klassik üslubda yazdığı şeirlərini aşiq şeirinin dili ilə söyləyir. Dil sa-

dəliyi, fikrin səlis ifadəsi, aşiq şeirinə məxsus frazeoloji ifadələrin işlədilməsi, aşıqların qəlib sözlərindən, vurğularından faydalanmaq onun poeziyasında adi haldır:

Qönçə qalib naz ilə təxtə cülus,
Zənbəqü susən elədi dəst-bus,
Nərgizi məst elədi avazi-gus,
Badi-nəsimi, səhəri-banüfus,
Təxti-zəmiran yeridir bu yerlər.

Lalə basıb köksünə daği-əyan,
Zənbəq olub nəstərənə mehriban,
Oldu şəqayiq səmənə sayəban,
Dutdu şükufə hərəsi bir məkan,
Sünbülü reyhan yeridir bu yerlər. (5, 155)

Şairin bu müxəmməsində aşiq şeirinə məxsus etikətlər aydın görünür. Baxmayaraq ki, şair divan ədəbiyyatına aid olan müxəmməs janrında şeiri yazmışdır. Mücrim Kərim XIX əsr Azərbaycan klassik ədəbiyyatında aşiq şeiri üslubunu inkişaf etdirən görkəmli şairlərimizdən biridir.

Klassik ədəbiyyatda aşiq şeiri üslubunu inkişaf etdirən şairlərimizdən biri də XVIII əsrin axırı XIX əsrin əvvəllərində yaşamış **Varxiyanlı Aşiq Məhəmməddir**.

Həyatı barəsində az məlumatımız olan şair Zaqatala rayonun Varxiyan kəndində anadan olmuşdur. Varxiyanlı Aşiq Məhəmməd, demək olar ki, aşiq şeirinin bütün şəkillərində əsərlər yazmışdır. Nümunə üçün şairin bu təcnisinə nəzər salaq:

İbtida əlifdən dərsim alanda,
“Əlif”dən oxuyub gəldin ya “dala”
Açılarda fəslə-bahar mövsümü,
Bülbül meyli uçub qonar ya dala.

Kamandarın oxu dər yaya düşdü, Qışın çilləsində dər yaya düşdü. Dəli könlüm yenə dəryaya düşdü, İstəyir ki, qəvvas kimi ya dala.

Məhəmməd, yenə də ayyarı sevdin,
Boyğutək yaslanıb ay yarı sevdin,
Eşqə cünun oldun, ay yarı sevdin,
Layıqdımı indi onu yad ola? (4, 112)

Şairin adicə bir təcnisindən məlum olur ki, klassik şeirimizdə aşiq şeirinin üslubunu hansı səviyyədə inkişaf etdirmişdir. Hər bir şair yaradıcılığı ilə həm də öz bölgəsinin poetik duyumunu ədəbiyyata gətirmişdir. Varxiyanlının poeziyasında Azərbaycanın qərb bölgəsinin şeir duyumu öz əksini tapmışdır.

Şairin belə satirik məzmunlu şeirləri sonra M.Ə.Sabir kimi dahilər üçün

fikir bulağı olmuşdur. Sabirin sonra işlətdiyi “*millət necə tarac olur-olsun nə işin var, düşmənlərə möhtac olur-olsun nə işin var*”, “*məzlumluq edib başlama fəryadə, əkinçi*”, “*ver motalı, darı yeyərsən*”, “*su olmasa qışda əridib qarı yeyərsən*” və s. kimi ifadələr məhz, həmin ədəbi nümunələrdən qaynaqlanırdı.

Ümumiyyətlə, klassik poeziyamızda aşiq üslubunda yazan şairlərimizin yaradıcılığını aşağıdakı kimi səciyyələndirə bilərik:

- aşiq ədəbiyyatına məxsus janrlarda (qoşma, gəraylı, bayatı, təcnis, heydəri və s.) şeirlər yazmaq;
- aşiq şeirinə məxsus nikbinliyi şeirlərində vermək;
- aşıqlara məxsus deyişmələri ədəbiyyata gətirmək;
- sadə danışıq dilində şeirlər yazmaq;
- sadə xalq təfəkküründən çıxış edərək şeirlər yazmaq;
- konkret şəxslərə və ya xanımlara şeir həsr etmək;
- aşıqın və məşuqun daxili və zahiri əlamətlərini real boyalarla təsvir etmək;
- aşıqlara məxsus üslubla vətənin dilbər guşələrini vəsf etmək;
- aşıqlara məxsus üslubla eldə, obada baş verən ictimai-siyasi hadisələri təsvir etmək;
- aşıqlara məxsus milli satiranı inkişaf etdirmək;
- aşiq şeirinə və şifahi xalq ədəbiyyatına məxsus sözlərdən və söz birləşmələrindən, frazeoloji birləşmələrdən, zərbi-məsəllərdən, atalar sözlərindən geniş istifadə etmək;
- aşıqlar kimi eli, obanı gəzib onu tərənnüm etmək;
- aşıqlar kimi məclislər təşkil edib şeir müsahibələri, qıfılbəndlər demək;
- aşıqlar kimi elin şadlığında və hüznündə məclislərə getmək və məclisi öz şeirləri ilə idarə etmək;
- aşıqlar kimi milli təfəkkürün ifadəsi olan dilin saflığını qorumaq;
- aşiq poeziyasına məxsus poetik fiqurları, etiketləri yazılı ədəbiyyata gətirmək;
- aşiq psixologiyasını yazılı ədəbiyyatda əks etdirmək;
- aşiq ədəbiyyatına məxsus lirizmi divan ədəbiyyatına gətirmək;
- xalq mahnıları, rəqsləri ritmində lirik şeirlər yazmaq;
- aşıqlar kimi ədəbi düşüncədə milliliyi, xəlqiliyi artırmaq;
- aşiq şeirini klassik poeziyaya gətirməklə yazılı ədəbiyyatımızda realizmi dərinləşdirmək və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Saləddin Ə. Azərbaycan şeiri və folklor (XIX - XX əsrlər). Bakı: Elm, 1982, 162 s.
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 8-ci cild. Bakı: Elm, 1988, 568 s.
3. Qasımsadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1966, 487 s.
4. Cinaslar. Bakı: Yazıçı, 1985, 151 s.
5. El şairləri. Toplayanı S.Mümtaz. Bakı: Azərnəşr, 1935, 291 s.

**ФОРМЫ ИЗЛОЖЕНИЯ АШУГСКОЙ ПОЭЗИИ ПОЭТАМИ
В ПИСЬМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

А.Ю.ГАСЫМОВ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о развитии формы изложения ашугской поэзии в письменной литературе в Азербайджанской литературе XIX в. такими поэтами как Мирза Шафи Вазех, Махаммад бек Джаваншир и др.

Ключевые слова: поэзия, пафос, художественное описание

**THE FORM OF ASHUG POETRY PRESENTATION
BY POETS IN THE WRITTEN LITERATURE**

A.Yu.GASIMOV

SUMMARY

In the given article narration form development of ashug poetry in written literature in Azerbaijani literature of XIX century has been presented. This phenomenon has been derived in the basis of literary activity of such great poets as Mirza Shafi Vazeh, Mahammad bey Javanshir and others.

Key words: poetry, pathos, artistic description

UOT 398:801.6; 398:82,0; 801.8

SÜJET HAQQINDA TƏLİM

K.F.İSLAMZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
kemale_67@mail.ru

Məqalə «süjet» termininin nəzəri aspektdən şərhinə, həmçinin bu kontekstdə «folklor süjeti» anlayışının fərqləndirilməsinə həsr olunmuşdur. Burada terminin mənşəyi, etimologiyası ilə yanaşı, onun zaman-zaman fərqli mənalar daşması da qeyd olunur. Bu baxımdan müxtəlif ədəbi istiqamət, cərəyan və nəzəri məktəblərin həmin termin altında hansı vəzifə və funksiyaları ehtiva etdiyi xronoloji ardıcılıqla izlənilir. Müəllif, həmçinin məsələyə fərqli yanaşmaların hər birinə öz münasibətini bildirmiş, zamanın, təcrübənin və aparılan tədqiqatların üzə çıxardığı çatışmazlıq və qüsurlara diqqət çəkmişdir.

Məqalədə «folklor süjeti» anlayışının yazılı ədəbiyyatdakı süjetlə ortaq cəhətləri sadəlanarkən hər ikisinin təhkiyənin gedişində hadisələrin, əlaqə və münasibətlərin ardıcılığını əks etdirdiyi vurğulanır. Fərqləndirildikdə isə müəllif yazılı ədəbiyyatdakı süjetlərin təkrarlanmasının təqdir edilmədiyini, yolverilməz olduğunu, plagiat kimi qiymətləndirildiyini, folklor süjetlərinin həm eyni mədəniyyət, həm də müxtəlif mədəniyyətlər daxilində təkrarlanmasının isə normal qəbul edildiyini göstərmişdir. Məqalədə folklor süjetlərinin spesifikliyi əsaslandırılmış, onlara yazılı ədəbiyyata məxsus ölçü və meyarlarla yanaşmanın yanlış nəticələrə gətirib çıxardığı fikri irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: süjet, nəzəri fikirlər, məktəblər, cərəyanlar, folklor, təkrarlanma, beynəlxalq motivlər

Süjet - ədəbi əsərdə və ya folklor nümunəsində öz ifadəsini tapan bədii sistemin vacib elementlərindən biridir. Lakin bu element özü də mürəkkəb təhkiyə sxemidir və tərkibcə motivlərdən təşkil olunmuşdur.

Süjet, əsasən, epik növün janrlarına xasdır.

Bir termin kimi «süjet» fransız sözü olub, «əşya» (predmet) mənasını verir (9, 306). Bu termin altında ehtiva olunan anlayış isə zaman-zaman dəyişmiş, müxtəlif tarixi mərhələlərin, ədəbi cərəyan və elmi istiqamətlərin dəyərləndirməsində fərqli çalarlar qazanmışdır. Həmin dəyişikliklərin dinamikasını izləmək üçün ədəbiyyatşünaslıq tarixinə ekskurs etmək yerinə düşər.

XVII əsr fransız klassisizminin nümayəndəsi Pyer Kornel və XVIII əsrin maarifçi yazıçısı Deni Didro «süjet» istilahını keçmişdə baş vermiş əhvalatlar kimi qəbul edirdilər. Bu əhvalatlar dramaturq tərəfindən səhnəyə gətirilərkən müxtəlif şəkildə açıla bilər. Əslində fransız mütəfəkkirləri Aristotelin «Poetika»

əsərində qədim yunanca «mif» adlandırdığı məsələləri nəzərdə tuturdular. Aristotelin hərəkətin səhnədə təqlidini, həmçinin əfsanəvi qəhrəmanların həyatından müəyyən konfliktləri (məsələn, Aqamemnonla Klitemnestra, Antiqona ilə Kreont) «mif» sözü ilə ifadə edirdi. Məlumdur ki, qədim miflərdə təsvir olunan həmin əhvalatlar sonradan yunan dramaturqlarının faciələrində yenidən işlənmişdir.

XIX əsrdə yaranan yeni ictimai-tarixi şərait, Avropada folklorşünaslıq nəzəriyyə və məktəblərinin meydana gəlməsi «süjet» anlayışına da bir qədər fərqli baxışı formalaşdırdı (mifoloji və iqtibas nəzəriyyələri).

Milli folklorumuzda da oxşar süjetlər üzərində qurulmuş nümunələr kifayət qədərdir. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisini tərtib etmiş İ.Rüstəmzadə yazır: «Azərbaycan nağılları arasında beynəlxalq süjetlərin (oxşar süjetlərin- K.İ.) çəkisi nağıl repertuarının yarısından çoxunu təşkil edir» (4, 58).

Oxşar motivlər mövzusu A.N.Veselovskinin əsərlərində davam etdirilmişdir. O, «süjet»i təhkiyədəki motivlər zənciri hesab edir, əsərin məzmununun danışılması prosesində, həmçinin iqtibas olunarkən motivlərin yerdəyişməsini mümkün sayırdı. Onun süjetə verdiyi tərif belədir: « Süjet deyərkən mən müxtəlif vəziyyətlərin – motivlərin birləşdiyi mövzunu nəzərdə tutaram...» (6, 500).

Bu tərifdə iki məqam öz ifadəsini tapmışdır. Əvvəla, süjet müəyyən bir məzmunla malikdir, yəni süjetdə bu və ya digər mövzu açılır. İkincisi, süjet motivlərin məcmusudur. Başqa sözlə, süjet motivlərin kompozisiyada təşkilidir.

XX əsrdə «süjet» anlayışına yeni korrektələr edildi. Əsrin 20-ci illərində fəaliyyət göstərən Formal məktəb kompozisiya məsələlərini qabardaraq ön plana çıxarması ilə yadda qaldı. Digər adı «Poetik Dili Öyrənən Cəmiyyət» olan Formal məktəbin nümayəndələri «süjet»lə yanaşı, «fabula» istilahını da dəqiqləşdirməyə çalışdılar. V.B.Şklovski başda olmaqla formalistlər yazıçının həyatdan, yaxud başqa əsərlərdən iqtibas etdiyi materialı və yeni əsərdə həmin materialı estetik cəhətdən formalaşdırmaq üçün yararlandığı priyomlar sistemini ayırmağı təklif edirdilər. Onlar uyğun olaraq «fabula»nı iqtibas edilmiş material, «süjet»i isə onun işlənmə priyomları kimi götürürdülər. Formalistlər qəhrəmanın həyatında baş verən hadisələrin gedişatını «fabula», bu hadisələr haqqında təhkiyənin gedişatını isə «süjet» adlandırırdılar.

Mövqeyi metodoloji cəhətdən formalistlərə yaxın olan Moskva linqvistik dərnəyinin nümayəndəsi B.V.Tomaşevski «fabula» və «süjet»in münasibətini belə izah edirdi: «Əsərdə haqqında danışılan, öz aralarında əlaqədə olan hadisələrin məcmusu fabula adlanır. Süjet fabulanın əks olunmasıdır: burada həmin hadisələr əsərdəki ardıcılığı ilə nəql edilir, hadisələr arasındakı əlaqə əsərin özündə necədirsə, o cür də məlumat verilir... «Hadisənin həyatda necə baş verməsi» fabuladır, «oxucunun bunu necə öyrənməsi» süjetdir» (13, 134, 137).

Bu fərqlərin dəqiqləşdirilməsi ədəbiyyatşünaslıqda müsbət bir hal kimi qiymətləndirilir. Lakin formalistlərin «süjet» və «fabula» istilahları arxasında nəzərdə tutduqları anlayışlar bu sözlərin ilkin mənasından uzaqdır.

Süjet – yazıçının bəhs etdiyi təsvirin «predmet»idir. «Fabula» sözü isə

latınca «fabulari» feilinə qohumdur - «danışmaq», «nəql etmək», hətta «çərnləmək» deməkdir. Deməli, fabula ilkin mənada baş verən hadisələr haqqında nəqletmənin özüdür.

Ədəbiyyatşünasların bir qismi bu istilahları ilkin mənada, digər qismi isə formalistlərin terminologiyasına uyğun şəkildə işlədirlər. Məsələn, Maksim Qorkinin süjetlə bağlı fikirləri sözün ilkin mənasını ehtiva edir. Rus yazıçısı süjeti «insanların əlaqələri, ziddiyyətləri, simpatiya və antipatiyaları, ümumiyyətlə, qarşılıqlı münasibətləri, bu və ya başqa xarakterli inkişaf və təşkilatlarının tarixi» kimi başa düşürdü (7, 215).

Sovet dövrünün Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da Cəfər Xəndan, Mikayıl Rəfilı kimi tədqiqatçıların süjetlə bağlı yazılarında M.Qorkinin mövqeyi müdafiə olunur (2, 57-58; 3, 98-106). Son illərdə Xalid Əlimirzəyev bu məsələyə bir daha qayıtmış, müasir elmin inkişaf səviyyəsini, əldə edilən nailiyyətləri nəzərə almaqla «süjet» terminini şərh etmişdir (1, 198-199).

Əsərlərin təhlili zamanı bədii konkretlik mənasında süjeti və sxem kimi süjeti fərqləndirmək vacibdir. Bütün dövrlərdə, xalqlarda, bir çox əsərlərdə müşahidə edilən, məhəbbət üçbucağını xatırladan bir situasiyanı götürək: oğlan qızı sevir, qız isə bir başqasını. Bu sxemlər bir çox ədəbi nümunələrin əsasını təşkil edir. Lakin əsərin bədii dəyəri təkrarlanan süjet sxemləri ilə müəyyənləşmir. Sxemləri ətə-qana dolduran, əsəri canlı, maraqlı, orijinal edən qəhrəmanların emosional, milli, tarixi baxımdan spesifikliyi, onların əlaqə və münasibətlərinin hansı ideyanın ifadəsinə köklənməsidir. Tədqiqatlarını, əsasən, folklor nümunələri üzərində aparən A.N.Veselovski motivlərin və motiv qruplarının təkrarlanmasını izləyərkən motivləri personajların abstraksiyada götürülmüş münasibət və fəaliyyətləri kimi dərk edirdi.

Əsərin tarixi baxımdan konkret və təkrarsız ideya məzmunu epik, yaxud dramatik növün janrlarında ifadə oluna bilər. Bu isə süjetin bədii konkretliyini ehtiva edir. Həmin konkretlik süjet sxemlərindəki obrazların fəaliyyət və münasibətlərinə müəllif, yaxud söyləyici tərəfindən əlavə olunan təfərrüatlar hesabına əldə edilir. Burada personajlar haqqında söyləmələr, onların həyəcan və emosiyaları nəzərdə tutulur.

Süjet əsərin formasının cəhətlərindən biri olub, digər cəhətlərlə birlikdə onun məzmununun ifadəsinə xidmət edir (9, 307). Süjetin tərkib hissələrini, bütün detallarını funksional baxımdan öyrənmək vacibdir. Hər bir detal əsas ideyanın hansısa bir elementini oxucu və dinləyiciyə ötürmək, çatdırmaq vəzifəsini daşıyır. Süjetin real, fantastik, satirik, konsentrik xarakterli olması bu vəziyyəti dəyişmir. Hadisələrin seçilməsi, personajlar arasındakı münasibətlərin qurulması, hal, vəziyyət və situasiyaların real, yaxud fantastik müstəvidə verilməsi, zaman və məkan koordinatlarının dəyişdirilməsi yazıçı, yaxud söyləyicinin səlahiyyətində olub, əsərin əsas ideyasının ifadəsinə tabe etdirilir.

«İnsanı əhatə edən gerçəklikdə ölçü nisbəti, hərəkətlilik və hərəkətsizlik, normaya münasibət əhəmiyyətli sayılır. İnsanın bunları qavramasının xarakteri məkan konseptlərinin formalaşmasında çox mühüm faktordur» (5, 13).

Yazıçı və ya söyləyicinin ixtiyarında olan digər məsələ əsərin məzmununu daha dəqiq verə biləcək fabulanı seçib müəyyənləşdirməkdir. Əsərdə fabula ilə süjetin münasibətlərinə gəlincə isə qeyd olunmalıdır ki, fabulası süjetindən kəskin fərqlənən, yaxud əksinə, az seçilən əsərlərlə yanaşı, fabula və süjeti, belə demək mümkünsə, üst-üstə düşən, qovuşan nümunələr də mövcuddur.

Fabula hadisələr haqqında təhkiyənin yalnız nizamı deyil həm də üsulu və motivasiyasıdır. Təhkiyə üsulu deyərəkən epizodların ardıcılığı, əhvalatların kimin tərəfindən nəql edilməsi, həmçinin təhkiyənin hansı formada olması nəzərdə tutulur. Belə ki, fabulada süjetdəki epizodların yerlərinin dəyişdirilməsi mümkündür. Məsələn, yazıçı öncə qəhrəmanların həyatının son dövrlərini, sonra isə gözlənilmədən daha əvvəlki çağlarını təsvir edə bilər. Əhvalatlar müəllifin, yəni III şəxsin dilindən, qəhrəmanlardan birinin, yəni I şəxsin, ya da xüsusi nəqqalın dilindən nəql edilə bilər. Təhkiyənin formalarından bir-başa nəqləmə, xatirələrin söylənməsi, gündəlikdə olan qeydlər, yaxud əhvalatlardan yazışmalar şəklində bəhs edilməsi məlumdur. Folklor nümunələri üçün sadalananlardan ilk ikisi daha çox xarakterikdir. Digər təhkiyə formaları, əsasən, yazılı ədəbiyyatda tətbiq edilir.

Motivasiya isə kompozisiya ilə bağlı bir anlayış olub, əsərin süjetini təşkil edən hadisələrin xüsusi giriş və nəticə ilə çərçivələnməsinə deyilir. Yəni müəllif bilavasitə əhvalatlara keçməzdən əvvəl bir giriş verir. Həmin girişdə müəllif təhkiyəçini xarakterizə edir, onun obrazını yaradır, onu hadisələri danışmağa vadar edən səbəbləri açıqlayır, dinləyicilər haqqında məlumat verir və s. Məhz belə bir müqəddiməyə biz «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında rast gəlirik.

Əsərin finalından sonra müəllifin əlavə etdiyi nəticədə yenidən təhkiyəçiyə və onun dinləyicilərinə qayıdır, onların əhvalatla bağlı təəssüratlarından danışılır. Təhkiyə üsulları və motivasiya kompozisiyaya aid edilməlidir.

Q.N.Pospelov da hesab edirdi ki, süjet ədəbi əsərin formasının ən dərin əşyavi səviyyəsinə, fabula isə onun xarici kompozisiya səviyyəsinə aiddir (11, 51).

«Süjet» və «fabula» terminlərinin bir qədər fərqli şərhli kollektiv əməyin məhsula olan «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi» kitabında öz əksini tapmışdır. Burada süjet «əsərdəki fəaliyyətin özüdür, təsvir olunan hərəkətlərin real zənciridir» (8, 422). Süjetin ən sadə elementi, əsas vahidi «insanın ayrıca hərəkəti, yaxud jesti və əşyalardır» (8, 433). Həmçinin ruhi (daxili) hərəkəti, dediyi və ya düşündüyü sözdür. Fabula isə hərəkətin ümumi gedişatı, sxemidir, «...nəql edilə bilən əsas hadisələr sistemidir...» (8, 422).

Fabula bütövlükdə hadisələrdə, yəni süjetin tərkibində reallaşır və bədii cəhətdən fəaliyyət göstərir. Lakin onun ayrıca müəyyən edilməsi özünü doğruldur. Hərəkətin ümumi sxemi əsər yaranmazdan əvvəl və ondan kənar da mövcud ola bilər. «Sxem»in əsərdən çıxaraq başqa əsərlər üçün material olması mümkündür. O, arxitektonikanın əsasıdır, saysız hərəkət, jest və fəaliyyətlərin canlı zəncirini birləşdirən amildir.

Folklorda epos və dram «optimal» dərəcədə fabulalıdır. Fakt və hadisələr, onların gedişatı, nəticəsi məzmunlu və konseptual xarakter daşıyır. Əsərin for-

ma-məzmun strukturunda süjet orta mövqe tutur. Bir tərəfdən onda bədii kolliziyaların konkret tarixi tipləri əşyaviləşir, xarakter və şəraitin müəyyən nisbəti reallaşır, digər tərəfdən süjeti təşkil edən hərəkətlər zəncirinin özü formalaşır, bədii nitqdə və ifadələrin ardıcılığında maddiləşir.

Nağıl janrını göstərən «Süjetin mövcudluğu hər bir nağılın əsas əlamətidir. Bu süjet xəyal və gerçəklik, yuxu və reallıq, xeyir və şər arasındakı ziddiyyətlərin (konfliktin!) mütləq arzu və xoşbəxtliyin xeyrinə həllini təklif edir» (10, 9). Lakin nağıl süjetinin bir folklor süjeti olduğunu unutmamalıyıq.

«Folklor süjeti» isə yazılı ədəbiyyat nümunələrinin süjetindən yalnız onun üçün spesifik olan əlamətlər kompleksi ilə fərqlənir. Əvvəla, folklor süjetində bir stereotiplik özünü göstərir. Başqa sözlə, o, tipik formul xarakteri ilə seçilir. İkincisi, folklor süjeti ayrı-ayrı nümunələrdə ən müxtəlif şəkildə reallaşa bilən müəyyən mövzu, motiv və situasiyaların bəlli bir məcmusuna malikdir. Həm də onu təşkil edən bu kompleks nisbətən qapalıdır. Üçüncüsü, həmin sistemin folklor süjetində hansı şəkildə reallaşması tarixi, ictimai-mədəni və janr kateqoriyaları kimi səbəblərlə şərtlənir. Dördüncüsü, folklor süjeti ənənədən doğur və onun transformasiyası olaraq meydana çıxır. Yəni süjetdə tarixi-tipoloji varislik mütləqdir. Beşincisi, folklor süjetləri arasında dünya miqyasında dərin, gizli semantik əlaqələr mövcuddur və müxtəlif xalqların şifahi yaradıcılığında süjetlərin təkrarlanması bir qanunauyğunluqdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlimirzəyev X. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı: Nurlan, 2008, 432 s.
2. Xəndan Cəfər. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Azərnaşr, 1951, 218 s.
3. Rəfil M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş (pedaqoji institutların tələbələri üçün tədris vəsaiti). Bakı: Lenin adına APİ-nin nəşriyyatı, 1958, 281 s.
4. Rüstəmzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 368 s.
5. Акетина О.С. Антропоцентризм восприятия пространственно- временных отношений. // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение, №4 (128), с.10-14
6. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. Л.: Художественная литература, 1940, 647 с.
7. Горький М. Собрание сочинений в 30-ти томах, т.27, М.: Гослитиздат, 1953, 590 с.
8. Кожин В.В. Сюжет, фабула, композиция // В кн. Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении. М.: АН ССР, 1964, 486 с.
9. Краткая литературная энциклопедия в девяти томах, т. 7. М.: Советская энциклопедия, 1972, 1008 с.
10. Модестов В.С. Живой ум народа творит чудеса. (Вступительная статья) // В кн. Русский фольклор. М.: Художественная литература, 2007, с.3-20
11. Пospelов Г.Н. Проблемы литературного стиля. М.: Московского университета, 1970, 330 с.
12. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР, 1963, 454 с.
13. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. М.-Л.: Госуд.издат, 1931, 242 с.

УЧЕНИЕ О СЮЖЕТЕ

К.Ф.ИСЛАМЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена разъяснению термина «сюжет» в теоретическом аспекте, а также в этом контексте определению отличительных особенностей понятия «фольклорный сюжет».

В статье наряду с происхождением, этимологией данного термина отмечается, что он иногда может иметь и разные значения. В этой связи в хронологической последовательности прослеживаются различные литературные направления, течения, литературные школы и их взгляды на задачи и функции термина. Автор также выражает своё отношение к каждому из этих различных подходов к проблеме и указывает на недостатки и ошибки, выявленные в результате проведенных исследований.

При перечислении общих черт понятия «фольклорный сюжет» и сюжета в письменной литературе особо подчеркивается, что они оба отражают последовательность событий, связей и отношений в ходе повествования. Что же касается различий, считается недопустимым повтор сюжетов в письменной литературе и это оценивается как плагиат, повтор же фольклорных сюжетов как в одинаковых, так и различных культурах считается вполне приемлемым и нормальным. В статье обосновывается специфика фольклорных сюжетов; высказывается мысль о том, что подход к ним с мерками и критериями письменной литературы приводит к неверным выводам.

Ключевые слова: сюжет, теоретические идеи, школы, течения, фольклор, повтор, международные мотивы

THE THEORY ABOUT THE PLOT SUMMARY

K.F.ISLAMZADEH

SUMMARY

The article deals with the interpretation of the term “plot” in the theoretical aspect, and the distinctive feature of the notion “folklore plot” is also determined in this context. In the article on a level with the origin, etymology of the term it is emphasized that sometimes it can have different meanings. In this connection the different literary directions, trends, schools, their views of tasks and functions of the term are traced in the chronological chain. The author expresses her attitude to each of these different approaches to the problem and points out the defects and mistakes revealed as a result of researches carried out. During enumeration of the common features of the notion “folklore plot” and plot in the written literature it is emphasized that both of them reflect the sequence of events, connections and relations in the motion of narrative.

As for distinction reiteration of plots in the written literature is considered to be inadmissible and plagiarism; the reiteration of folklore plots both in the same and different cultures is considered to be quite admissible and normal.

In the article the specific character of folklore plots is substantiated; the author thinks that approach to them with the measures and criteria of the written literature results in wrong conclusions.

Key words: plot, theoretical ideas, schools, trends, folklore, reiteration, international motives

UOT 82.0; 82.09**XALQ ŞEİRİNİN POETİK SİSTEMİNDƏ CANLI
(HEYVAN VƏ QUŞ) OBRAZLARI****M.M.ABBASOVA**
AMEA Folklor İnstitutu
abbasova_metanet@rambler.ru

Ayrı-ayrı heyvan və quş növlərinin xalq şeirinin poetik sistemində obrazlaşdırılması təsviri baxımdan sadəcə estetik səciyyə daşımır, həm də əski mifoloji düşüncə və inamların qaynaqlarını müəyyənləşdirir. Poetik strukturda mənfi və müsbət eksspressivlikdə bu obrazlar əski mifoloji görüş, düşüncənin ilkin qaynaqları ilə qarşılıqlı əlaqə və qanunauyğun münasibətlərdə olmaqla bədii mətnlərin ifadəlilik imkanlarını daha da zənginləşdirir.

Açar sözlər: şair, poetik, obraz, quş, canlı, mif, bənzətmə

Quş və heyvan növlərinin xalq şeirinin poetik sistemində obrazlaşdırılması ideya və məzmunun ifadəliyinə bağlanmaqla lirik mətnlərin bədii xüsusiyyətini formalaşdırmaqdadır. İnsan təfəkkürünün zamanla ətraf aləmdə ayrı-ayrı canlı obrazlarını fərqləndirməsi heç də təsadüfi səciyyə daşımamışdır. Heyvan, quş, həşəratlar və s. canlıların mətnlərdəki leksik-semantik qrupunun emosionallıq, eksspressivlikdə obrazlılığı həm də qədim insanın məişətindəki inam, təsəvvürləri müəyyənləşdirməkdədir. Məşhur Fransız tədqiqatçısı A. Leura Qurana vaxtilə araşdırma apardığı 66 mağaradan çoxsaylı canlı təsvirlərini toplamışdır ki, bu rəsmlərin hər biri tarixin daha gizli qatlarındakı mifoloji informasiyanı kodlaşdırmaqda idi. Etnoqraf K.Şeynerə görə, müəyyən informasiyanı özündə cəmləşdirən bu şəkil və təsvirlər estetik düşüncəyə xidmət göstərən təsvirlərdən daha qədimdir (18, 63).

Canlıların (heyvan və quşlar) qədim insanın məişətindəki qidalandırıcı rolu və zamanla əmək fəaliyyətinə qoşulması xalq mifik düşüncə, təfəkküründə ayrıca mərasimlərə də yol almış, müxtəlif məişət törənlərini formalaşdırmışdır.

Eləcə də mifoloji düşüncənin arxaik dünya modelində miksantropizm (heyvanlarla insanların birləşdirilməsi) nağıl, dastan, rəvayətlərin məzmununda mif ifadəliliyinin başlıca xüsusiyyəti olaraq seçilməkdədir. Heyvanların folklor mətnlərində sakrallaşdırılması ikinci bir tərəfdən, totemizm və ov rituallarında qoruyucu, hami heyvan ruhunun seçkinliyinə bağlıdır.

Bu sistemdə zoomorf tanrılar tədricən yarı heyvan, yarı insan mənşəli

yaradıcı tanrılara çevrilmiş və davamlı olaraq antropomorfik çevrəyə daxil olmuşdur (9, 22). Xalq arasında qorunan bu günkü inancların mənşəyində də totemizmin ilkin təsəvvürlər sistemi qorunmaqdadır. Tufalılarda qarğanı, Azərbaycan məişətində göyərçini, yakutlarda isə durnanı öldürmək yasaqdır. Ayrıca yakutlarda qartal, durna və qarğa totem canlı hesab olunmaqdadır. Canlıların insanın məişət-həyatına bağlılığının bu günümüzdə qədər gəlib çatan ən qədim izləri amuletlərin sınaq və inanclarında magik gücünə olan inamının qorunmasıdır. Qara qüvvə, şər ruhlardan qorunmaq üçün şorlar qapılarının kandarından ayı pəncəsi (15, 55), tofalılar ağ dovşan, yarasa dərisi (15, 57), yakutlar tülkü dırnaqları, burnu (15, 37), Azərbaycanda isə qurd, it kəlləsi, sümükləri asmaqla, həm də bu amuletlərin onlara uğur gətirəcəklərinə inanırlar (15, 90). Eyni məqamda şaman geyimləri, bəznələrində ayrı-ayrı rituala uyğun heyvan rəsmləri, sümük və tüklərinin təsvir, yerləşdirilməsi onların əlavə köməkçi ruhlarla virtual əlaqəsini simvolizə etməkdədir. Qədim Azərbaycan xalqlarından olan "Pazırık" xalısında 24 maralın təsviri burada, bir-birinə bağlı 24 "Dədə Qorqud" boylarını və 24 sancaq bəylərini simvollaşdırır.

Heyvan və quş obrazlarının bədii dildə metaforik qrupda aktivliyi poetik mətnlərin yığcamlılıq, təsirliliyində daha çox üslubi məqsədə xidmət edir, bədii personajın səciyyələndirilməsi, obrazlı, inandırıcı təsvir və s. üçün emosional-ekspressiv funksionallığa bağlanır. Qeyd olunan leksik-semantik qruplarda uyğun heyvan və quşlara bağlı metaforaların semantik ekspressiyası isə bu və ya digər şəkildə mifoloji dünyagörüşlə əlaqəlidir.

Quşların xalq şeirinin poetik sistemində obrazlılığı eyni şəkildə totemizm, yaradıcı, hamı canlı onqon ruhuna bağlıdır. Qədim türklərin hakimiyyət, hərbi, yaradılışla bağlı simvolları bu baxımdan daha çox quş növlərinin işarəvi-simvolik məzmununda ifadə olunmuşdur. Təbiətləri etibarilə güclü və zəif olaraq fərqləndirilən bu canlılar obrazlaşmaya da eyni xüsusiyyətləri ilə qoşulurlar. Qartalın gücü, sayıqlığı, çəkisi, itigözlülüüyü və s. seçkinliyindən irəli gələrək canlı türk xalqlarının yaradılış mətnlərində daha çox sakrallaşdırılmışdır. Əski türk totemizminin izlərini yaşadan dolqanlara görə, qartalın ölüsünə belə toxunmaq yasaqdır, quşun xüsusi dini mərasimlə gömülməsi şərtidir (7, 34). İlk kamin qartaldan törəməsi inancın da daxil olmaqla, (14, 77) Avropa Hun dövlətində də qartal ən yüksək Göy tanrısı kimi qəbul olunmuş, Günəşin, Göy tanrısının simvolu olaraq rəmzləşdirilmişdir (7, 46).

Xalq şeirinin poetikasında bədii təsvir vasitələri daha çox bülbül, durna, kəklik, göyərçin və s. quş növlərinin obrazlaşması üzərində qurulmuşdur. Güzəllik, nəciblik, ümitsizlik və s. zahiri və mənəvi keyfiyyətlərin ifadəsində bu obrazlar metaforikləşmədə daha təbii, canlı obrazlaşmaya xidmət etməkdədir.

Xalq şeirinin müxtəlif janrlarında xəbərləşmə, gözəllik və qoruyucu ruhu təmsil etməsi baxımından leylək, durna kimi quşlar da başlıca yer tutur. Azərbaycan məişətində xüsusilə leylək müqəddəs quş hesab olunmaqla onun öldürülməsinin fəlakət gətiriləcəyinə inanılır. Qarabağ ərazisi inanclarında

leylək sümüyü həm də nəzər qaytarma ovsunu elementlərində geniş yer tutur. Məhəbbət lirikasında leylək obrazı gözəllik, xəbərləşmə motivlərində şeirlərin bədii strukturunda xüsusilə aktivdir.

Quş növləri qrupundan olan göyərçinin obrazlaşması da xalq şeirinin poetik sistemində ayrıca yer tutur. Göyərçin yaradılış əfsanələri, islam mifologiyası da daxil olmaqla folklor mətnlərində uyğun motivlərdə geniş sakrallıq qazanmışdır. Altay türklərinin Tufan əfsanəsində üç quşdan (quzğun, sağsağan, göyərçin) yalnız göyərçin müqəddəs Namanın tapşırığını yerinə yetirir. “Göyərçinin Tufan vasitəsilə qazandığı toxunulmazlıq” (6, 55) sonradan xalq inanc və sınımalarında eyni sakrallıqda qorunmuşdur. Göyərçinin simvollaşması şeirlərdə gözəlliyə bağlanmaqla eləcə də xəbər motivində məcazlaşır. Xalq nağıllarında çarəsizliyə düşən qəhrəmanlara gizli sirrləri çatdıran quşlar burada həm də göy aləminin sakral qüvvələrini təmsil edirlər. Dünya xalqlarının mifologiyasında qoruyucu ruhu təmsil edən göyərçin cildinə keçmə də eyni mifoloji motivdən qaynaqlanır (Yunan mifologiyasında Eurynome Kaostan tanrısı, Azərbaycan nağıl, miflərində pərilərin göyərçin cildinə düşməsi və.s). Bəktəşi təriqətində hacı Bəktəşi Vəlinin Xorasandan Anadoluya göyərçin donunda gəlməsinin obrazlaşdırılması da bu baxımdan abdalların dini görüşlərində ayrıca yer almaqdadır.

Göyərçinlərin islam mifologiyasında şəhid imamların qanına ayaq basması və bu faciəni ilk olaraq qanlı ayaqları ilə yayması motivinə bağlı Azərbaycan bayatıları, xüsusilə ağılarda göyərçinin obrazlaşdırılması xüsusilə geniş yayılmışdır:

Göydə göyərçin ağlar,

Yuvada laçın ağlar.

Sən yadıma düşəndə

Başında saçım ağlar (1, 129).

Göyərçinin göy balası,

Humay quşun ay balası,

Müslümün uca qalası

Nədən belə hala düşdü (2, 135).

Xalq şeirinin poetik sistemində bədii-estetik kateqoriya olaraq gözəlliyin tərənnümü daha çox ceyran obrazı üzərində ümumiləşdirilmişdir. Qadının duruşu, baxışı, nəcibliyi, hətta zəifliyi (poetik şeirdə əsasən ürkəklik kimi götürülmüşdür – M.M.Abbasova) belə ceyranın (maral, ahu) obrazlaşdırılmasında xalq şeirində daha geniş şəkildə yayılmışdır.

Folklor mətnlərindən başlayaraq klassik divan şeirində də ceyran maral, keyik, ahu obrazları adı altında ümumiləşdirilmişdir. Ceyran, maralın bədii üslubda qadın gözəlliyi və onun mötəbərliyini təcəssüm etdirməsi əski xalq düşüncə və inamlarının kökünə bağlıdır. Eskimoslarda Ren keyiyi tanrı kimi qəbul olunur. Türk xalqlarının mifoloji görüşlərində keyik müqəddəs bir yer – göylə yer arasında göy qapısına yaxın dağın ətəklərində bitən bitkilərdən qidalanaraq ölümsüzlük qazanmış – boynunda şəfa verən bir dərman gəzdirməkdədir (8, 217). Yaşar Çoruhluya görə, keyik Yeraltı dünyaya bağlı təsəvvürlərdə həm də ölümü simvolizə edir. Ağ rəngli keyik isə göy ünsürünə bağlı yağış və bulud mənasındadır (13, 255). Ceyran, (keyik) maral bütün əski mifoloji görüşlərdə qadın olaraq anladılır. Hətta qadınların doğarkən şamanların ifa

etdikləri ayinlərdə onlar xüsusi buynuzlu maskalardan istifadə edirdilər (11, 125). Qədim neolit dövrü abidələri üzərində məlum təsvirlərin əksəriyyətində keyik buynuzu və buynuzun birgə çəkildiyi yumurta, quş təsvirləri qadın və onun doğum nişanını tanıtməkdir. Olum, doğuluşu ifadə edən yumurta bu rəsmlərdə keyik buynuzları üzərində rəsmiləşdirilir (11,129).

Qeyd alınan çoxsaylı mifoloji rəvayət, miflərdən də bəlli olur ki, ceyran, maral xalq mifik təfəkküründə həmişə qadın başlanğıcı, varlığında təsvir olunmuşdur. Zamanla poetik çevrədə qadının gözü, duruşu, baxışı, nazı ilə müqayisə olunan maral əslində canlı, bütöv bir qadın onqonunu ifadə edir.

Xalq şeirin poetik sistemində mifoloji düşüncənin motivindən qaynaqlanan digər bir obrazsa ilandır. İlanın bədii sənətdə müsbət, yaxud mənfi ekspresiyadan obrazlaşması, onun mifoloji təfəkkürdəki ikili funksiyasından irəli gəlir. İlk mifo-semantik məzmununda ilan Yeraltı Dünyanın sakini Erlikə məxsusdur. Uyğur yaradılış dastanında ilan Allahın əmriylə yeyilməsi yasaq edilən almanı qoruyur. İlk insanlar Törüngey və arvadı Ejen ilanın almanı dişləməsindən sonra meyvəni dadıb, günaha batırlar. Tanrı Ülgen ilanı şeytan adlandıraraq Yer üzərindən qovub, Yer altında yaşamağa məcbur edir (7, 15-16). İslam mifologiyasında da eyni motivdə şeytan məhz ilanın vasitəsilə cənnətə daxil olur. Şər, ölüm, qaranlığın simvolizəsinə bağlı mifoloji rəvayətlərin kökündə ilanın obrazlaşdırılması bayatı mətnlərində də saxlanılmaqdadır:

Oğlum! Çəkin yalandan,
Yalan-yaman, ilandan,
İlan vuran sağalar,
Sağalmazsan yalandan (3,192) .

İlanın obrazlaşma-metaforikləşməsi həm zahiri oxşarlıq, həm də daxili əlamətlərin müqayisəsində qadının saçı və döllənmənin başlıca vasitəsi kimi (11, 299) kişi qüvvəsini ifadə etməkdədir. İlanın qadını üçün dölləyici güc qaynağı olması bir sıra xalqların qədim adət və ənənələrində də qorunub saxlanmaqdadır. Anqolada zifaf gecəsi yatağın altına ağacdən düzəldilmiş ilan fiquru qoyulur (11,152). Guney Afrika qəbilələrindən Vendlərdə ilanların qadın rəhnində dölləndirməni həyata keçirməsinə güclü inam vardır. Bu məqsədlə ərgənlik yaşına çatan qızlar bir-birlərinə sarılaraq tək sıra halında uzun bir ilan forması şəklini alır və qıvrıla-qıvrıla hərəkət edirlər. Bununla onlar dölləyici ilan ruhunu hərəkətə gətirdiklərinə inanırlar (11,154). İlanın daha çox oğlan, kişi cinsini obrazlaşdırması Azərbaycan məişətində mövcud xalq rəvayətlərində də təsadüf olunur. Belə ki, Qarabağ ərazisi folklor örnəklərinin toplanmasında yaşlı söyləyicilərin ilanların özlərinin tanıdıqları yaxın qız, qadınları uzun müddət izləmələrinə əsaslanan rəvayətlərində ilanların məhz bu qadınlara vurulması, onları sevməsi söylənilir.

İlanın bədii dildə məcazlaşmasının ikinci bir tərəfi onun saçə bənzədilməsi, yaxud müqayisənin saç üzərində aparılmasıdır. Misir, Hind mifologiyası, eləcə də Yunan əsətlərində qadın saçının ilan şəklinə təsviri, saçların ilana çevrilməsi (Yunan mifologiyasında Meduzanın saçları ilana çevrilir-M.M.Ab-

basova) kimi mifik təsəvvürlər daha geniş yayılmışdır. Saçın enerji, ruh qaynağı kimi əsətiri gücü ilanın məlum obrazında uyğunlaşaraq mifoloji qüvvəni ifadə etməkdədir. Xalq bayatılarında da saçların ilana bənzədilməsi xüsusi yer tutur:

Ay çıxıbdır dağ üstə, Ləkəsi var ağ üzdə. Zülfün bir şahmar ilan, Qıvrılıbdır tağ üstə (4, 28).	Əzizim badamçalar, Gül açıb badamçalar. Zülflərin şahmar ilan, Qorxuram adam çalar (3, 61).
--	--

Müqayisədə verilən Ay-saç-ilan obyektləri isə bütöv mifoloji elementlərdir. Ayın simvolik mövcudluğu yeni həyat, başlanğıc və ruhlar aləmidir, saç öz-özülüyündə ruhun qorunduğu element ilan da hər iki predmet, xaotik güc qaynağı və doğuluşdur. Eyni mənada Hind təsəvvürlərində müqəddəs Kundalini – ilanın ayın 15-də Ayı sancmasından etibarən, yeni həyatın başlanılmasına inam var (11,160). “Ölülərin ilanlarda cisimləşməsi” (11,161) təsəvvürləri də Misir əsətlərində xüsusi yer alır. Ay da, ilan da doğulma, ruhu çevrilməni tamamlayan mifoloji obraz kimi mətnlərdə də uyğun müqayisələrdə eyniləşdirilir.

Eyni motivdə arının şan bağlamasının da obrazlaşmaya qoşulması müəyyən arxaik düşüncənin məzmununa bağlıdır. Digər canlılar kimi arı mifologemi folklorlarda əsasən kişi başlanğıcını ifadə etməkdədir. Ümumiyyətlə, bal ambivalent simvol kimi bəzi hallarda qəhrəmanın cinsi gücünü bildirir, necə ki, qədim hindlilərdə bal (qızıl su) kişi toxumunun assosiasiyasında poetikləşdirilir (16, 116):

Tənhayi, özgə şana, Zülf üzdə özgə şana. Ləblərin zənburiyəm, Getməyəm özgə şana (4, 92).	Gəldi bir bəy nişanı, Əlifdən bey nişanı. Zənbur öyünə bənzər, Aşiqin beyni şanı (4, 92) .
--	---

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, klassik poeziyada bu bənzətmənin mükəmməl şəklini qəlb şairi Füzuli dilə gətirmişdir:

Daş dələr ahim oxu şəhdi-ləbin şövqündən,
Nola zənbur evinə bənzəsə beytül-həzənim (5, 216).

İncəsənətdə müsbət düşüncə və ekspressiyanın əksinə olaraq mənfi şəxs, hadisə, vəziyyətin qiymətləndilməsi və ona işarə bədii dildə eyni formada fərqli heyvan tiplərinin obrazlaşdırılmasında bildirilir. Yazılı ədəbiyyatda tülkünün hiyləgər, canavarın axmaq, qarğanın bic və s. alleqoriyalaşmış obrazları öz qaynağını xalq nağıl və əfsanələrindən götürür. Digər tərəfdən, mənfi ekspressiyanın ifadəsinə xidmət edən bir sıra heyvan və quş obrazlarının məcazi məzmunu bilavasitə simvollaşmaya bağlıdır. Xalq şeirinin poetik sistemində bu qrup obrazlar qırğı, laçın, bayquş və s. üzərində cəmlənməkdədir.

Estetik təsvirlərdən kənar bəlli mifoloji düşüncənin müəyyən xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən heyvan və quş ekspressivliyinin obrazlaşdırılmasının mifoloji və ayrıca poetik tərəflərdən öyrənilməsi xalq şeirinin forma və məzmun cəhətlərinin daha geniş şəkildə araşdırılmasını təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Folkloru Antologiyası. V kitab, Qarabağ folkloru. (Toplayan: İsrafil Abbaslı, Təhmasib Fərzəliyev, Nəcəf Nazim (Quliyev), Bakı: Nurlan, 2009, 416 s.
2. Azərbaycan Folkloru Antologiyası. III kitab, Göyçə folkloru. (Toplayıb, tərtib edən: Hüseyn İsmayılov), Bakı: Nurlan, 2000, 684 s.
3. Bayatılar. (Toplayan və tərtib edən: H.Qasimov), Bakı: Azərb.Dövlət Nəşriyyatı, 1960, 252 s.
4. Bayatılar (Tərtib edən: A.Məmmədova), Bakı: Elm, 1977, 327 s.
5. Füzuli M. Əsərləri, 6 cildə. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
6. Toy və halay mahnıları. Bakı: Gənclik, 1980, 111 s.

Türk dilində

7. Bahəddin Ögel. Türk mifologiyası, I cild. Türk Tarix Kurumu Basın evi, Ankara, 1993. 664 s.
8. Emel Esin "Şigunlar Bəgi". Türklərdə Maddi kultürün oluşumu. İstanbul, 2000. 222 s.
9. O. Hancerlioğlu. İncə sözlüyü. Remzi kitab evi, 1975. 210 s.
10. Mehmet Aça. Tufanın "kuşları" və "Koziközpeş-bayan Sulu" destanındakı bazı kuşlar. Milli Folklor uluslararası halkbilimi Dergisi, 1999, (42), 55.
11. Mehmet Ateş. Mifoloji və simvollar. İstanbul, Aksiseda mətbəəsi, 2001. 231 s.
12. Saim Ayata. Kırşehir yörəsi abidələrinin dini inancları üzərinə bir araşdırma (Yüksək lisans tezi), Kayseri, 2006. 161 s.
13. Yaşar Çoruhlu "Türk sanatında görülen hayvan fiqurlerine "Gök və Yer simbolizmi" açısından bir baxış". I Uluslararası Türk Kültürü Konqresi Bildirileri. C.1. Ankara, 1993.
14. Yaşar Kalafat. Doğu Anadolu da eski türk inanclarının izleri. Ankara, 1995. 157 s.

Rus dilində

15. Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюрко-язычных народов Сибири. Сибирское отделение, Новосибирск: Наука, 1980, 226 с.
16. Дубянский А.М. Ритуально-мифологические истоки древнематильской лирики. М.: Главная редакция Восточной Литературы, 1989, 258 с.
17. Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. Годовой цикл. М.: Наука, Главная редакция Восточной литературы, 1989, 264 с.
18. Угринович Д.М. Искусство и религия. М.: Политичес. литератур. 1983, 288 с.

İnformator

19. Abbasova Naibə Hasil qızı. 1970-ci il, Sabirabad rayonu, təhsilli, hal-hazırda Bakı şəhərində məskunlaşmış.

ОБРАЗ ЖИВОГО В ПОЭТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ (НА ПРИМЕРЕ ЖИВОТНЫХ И ПТИЦ)

М.М.АББАСОВА

РЕЗЮМЕ

Изображение образности отдельных видов птиц и животных в поэтической системе народной поэзии не просто носит эстетический характер, но и определяет источник поверий и древность мифологического мышления. Эти образы в поэтической системе, обладая положительной и отрицательной экспрессивностью во взаимосвязи с первичными источниками древней мифологии дают возможность для обогащения выразительности художественных текстов.

Ключевые слова: поэт, поэтика, образ, птица, живое, миф, имитация.

ALIVE (ANIMAL AND BIRD) IMAGES IN POETIC SYSTEM OF FOLK POETRY

M.M.ABbasOVA

SUMMARY

Separate animal and bird species becoming as image in the poetic system of folk poetry are not carry just aesthetic character from descriptive point of view also identifies the sources of the ancient mythological thinking and beliefs. On the negative and positive extent these images being in the interaction and relationships with initial sources of the ancient mythological meeting, thought enriches the possibilities of artistic expression texts in the poetic structure.

Key words: poet, poetry, images, birds, alive, myth, metaphor

UOT 82 (091)**47.09 Ədəbiyyat tarixi**

**ELMİ-NƏZƏRİ ARAŞDIRMALARDA TARİXİ YADDAŞ
PROBLEMİNƏ MÜASİR BAXIŞ
(Anarın "Yaşamaq haqqı" tarixi-kulturoloji traktatı əsasında)**

N.Q.ASLANOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

a.q.nigar@gmail.com

Müasirlik ənənələrindən söhbət açarkən müstəqillik illərində qələmə alınmış nəsr nümunələri ilə yanaşı elmi-nəzəri araşdırmalarda da bu problemə geniş yer ayrıldığını qeyd etmək lazım gəlir. Bu mənada Anarın "Yaşamaq haqqı" traktatı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Əsərdə tarixi yaddaş probleminin təsvirinə geniş yer ayrılır, sözügedən məsələyə müasirlik mövqeyindən yanaşılır. Traktatın ideya-məzmun xəttinin əsasında həyatın bütün sahələrində irəli sürülən yaşamaq haqqı dayanır. Əsərin ilk səhifələrini müəllif xatirələri ilə başlayır, türkçülük məsələsinə toxunur, yaşamaq haqqına aydınlıq gətirir.

Açar sözlər: müasirlik, tarixi yaddaş, özünüdərk, ana dili, millət, repatriasiya

Müasirlik ənənələrindən söhbət açarkən müstəqillik illərində qələmə alınmış nəsr nümunələri ilə yanaşı elmi-nəzəri araşdırmalarda da bu məsələyə geniş yer ayrıldığı diqqətdən qaçmır. Bu mənada Anarın rus dilində qələmə aldığı "Yaşamaq haqqı" ("Право на жизнь") traktatı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Əsərdə tarixi yaddaş probleminə geniş yer ayrılır, sözügedən məsələyə müasirlik mövqeyindən yanaşılır.

"Yaşamaq haqqı" şəxsi xatirə fraqmentlərindən ibarət tarixi-kulturoloji traktatında müasir həyat hadisələri ilə tarixi yaddaş paralel təsvir olunur. Yazıçı son dövrlərdə yazdığı bədii əsərlərində, xüsusilə "Ağ qoç, qara qoç"da qoyduğu ideyanı sözügedən traktatdakı esselərində bir qədər də inkişaf etdirir. "Türklərin əbədi problemi: ana dili uğrunda mübarizə", "Cənuba hücum. Azərbaycanın qanlı bölünməsi", "Qafqazda "Erməni sualı"nın yaranması", "İlk mütəfəkkirlər", "Milli özünüdərkin xüsusiyyətləri", "Keçmiş bu günü xatırladır", "Şərqdə ilk demokratik respublikanın yaradılması", "Zaqafqaziyadakı müharibələr", "Bir kərə yüksələn bayraq...", "İşğal", "Gəncə üsyanı", "Terroradan başlanan inqilab", "Sovet Azərbaycanı", "Nərimanov və mart hadisələri", "Cənubi Azərbaycanda milli özünüdərkin oyanışı", "Repressiya və sürgün illəri", "Ədəbiyyat ictimai vuruşların ön sırasında", "Qarabağ problemi müasir mərhələdə" və b. esselərdə zəngin tarixi material, faktlar, arxiv sənəd-

ləri, həmçinin yazıçının şəxsi xatirələri özünə yer almışdır.

Traktatın ideya-məzmun xəttinin əsasında – adından da görüldüyü kimi, həyatın bütün sahələrində irəli sürülən yaşamaq haqqı dayanır. Əsərin ilk səhifələrini xatirələri ilə başlayan müəllif türkçülük ideyası məsələsinə toxunur, yaşamaq haqqına aydınlıq gətirir. Yazıçının qənaətinə görə, "Əgər milli (türk) özünüdərk mahiyyətini qısaca ifadə etsək, zənnimcə, bu, yaşamaq haqqıdır. Bir millət kimi xalqın yaşamaq, ana dilini qorumaq haqqı milli özünüdərk əsasıdır. Türk birliyinin özünümühafizənin təminatçısı kimi müəyyənləşdirilməsinə canatım da burdan irəli gəlir" [2]. Müəllif "türk" sözünə ilk dəfə Orxon-Yenisey yazılarında təsadüf edilməsi, onun etimologiyasına dair mülahizələri bir qədər də aydınlaşdırır.

"Yaşamaq haqqı" traktatında xalqın milli-mənəvi yaddaşı, siyasət, tarix və mədəniyyət başlıca yer tutur. "...mədəniyyət siyasətlə qırılmaz tellərlə bağlıdır, ədəbiyyat və incəsənətin isə tarix fonunda inkişafı qaçılmazdır. Tarixə gəldikdə isə, o, siyasi və mədəni həyatın hadisələrindən ibarətdir..." [2]. Əsərdə türklərin əsrlər öncə əzəli problemi olan ana dili uğrunda mübarizə, milli özünüdərk məsələlərinə geniş yer ayrılır, hələ Orxon-Yenisey abidələrində bu bərdə geniş söhbət açıldığı diqqətə çatdırılır. Bu mənada traktatda Sabirin "Fəxriyyə" şeirinin adının çəkilməsi türk xaqanlarının müxtəlif dövrlərdə bir-biriləri ilə apardıqları mübarizə, onların xaçpərəstlərə qalibiyyətindən sonra öz aralarında olan nifaq, ədavətin millətin özünüməhvi yolundakı addımı kimi dəyərləndirilir.

Hələ I Pyotr zamanında Rus imperiyasının cənub torpaqlarına göz dikməsi, təkcə torpaqların zəbt edilməsi deyil, eyni zamanda yerli əhalinin məhvi və onların ermənilərlə əvəz olunması məsələləri tarixdən də məlumdur. Bu mənada müəllif rusların Azərbaycanı iki yerə parçalama siyasətinin məhsulu olan "Gülüstən" (1813) və "Türkmənçay" (1828) müqavilələrinin ölkənin sonrakı həyatına əks-təsirlərindən də söhbət açır.

Traktatda "Əkinçi", "Ziya", "Kəşkül", "Şərqi-Rus", "Həyat", "İrşad", "Molla-Nəsrəddin", "Füyuzat" kimi qəzet və jurnalların Azərbaycan ictimai fikrinin formalaşmasında oynadığı roldan bəhs edilir. Bu mənada müəllif Ünsüzadə qardaşları, M.Şahtaxtı, Ə.Topçubaşov, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayevin, xüsusilə son iki mütəfəkkirin ictimai-siyasi fəaliyyəti üzərində geniş dayanmağı məqsədəuyğun hesab etmişdir. Ə.Hüseynzadə tərəfindən ilk dəfə irəli sürülən məşhur "Türkləşdirmək, islamlaşdırmaq, müasirləşdirmək" triadasına burada da rast gəlinir. Müəllif bu iki mütəfəkkirin antipodu kimi dəyərləndirdiyi C.Məmmədquluzadə və onun "Molla Nəsrəddin" jurnalının əhəmiyyəti, onun Sabir kimi bir dahinin kəşf edilməsində, eyni zamanda jurnalın böyük nüfuz qazanmasında da bu imzanın xüsusi rolu olmasını vurğulayır. Əsərdə diqqətçəkən vacib məqam – sözügedən jurnalın fəaliyyətində xüsusi rolu olanlardan biri – Ö.Nemanzadənin türkçülük probleminə həsr olunmuş "Mən kiməm?" məqaləsindən gətirilən nümunədir. O, sözünü rus və gürcüdən fərqli olaraq türk olduğunu dilinə gətirməyə çətinlik çəkən türkcə ünvanlayır: "Nə

üçün sən öz əslindən bixəbər, öz kökün barədə heç nə bilmirsən? Nə üçün sən sadəcə: "Mən türkəm" deyə bilmirsən? Sən bilməlisən ki, dünyada nə sünnilər, nə şiələr, nə də babidlərin olmadığı bir vaxtda sən artıq türk kimi mövcud idin. Səni öz doğma, şirin ana dilindən uzaqlaşdıran ərəb əlifbasına qədər özünün gözəl əlifban, füsunkar yazın olub [2].

Anar araşdırmada sözügedən əsərin qələmə alınmasında tənqidçi Azər Turanın rolu olduğunu qeyd etməklə yanaşı, onun "İrfan çobanı" ("Пастырь познания") adlı əsəri ilə bağlı iradlar, razılaşmadığı məqamların olduğunu da dilə gətirməyi unutmur. Belə ki, Azərin mərhəmət, rəhmdillik kimi milli mentalitetdən irəli gələn keyfiyyətlərin Qarabağ savaşında uğursuzluğumuzun əsasında durması, "Kamança" əsərinin yazılmasını səhv hesab etməsi, ziyalılarımızın öz tarixi səhvlərinə bəraət qazandırması kimi iradlarına müəllif öz cavabını verir, 1905-ci ildən üzü bu yana ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərə rəğmənlə millətin öz simasının itirməməsi, qəddarlaşmamasını, bəzən kamançanın qüdrətinin insanları qəhrəmanlığa daha çox kökləməyə qadir olmasını diqqətə çatdırır.

Əsərdə ermənilərin rəhbərliyi ilə baş tutan saysız-hesabsız təcavüz, qırğınlardan faktlar gətirilir. Bu mənada hökmdarı olduğu şəhərini təhvil verməsi kimi təhdidlərə qarşı çıxan Cavad xanın Gəncəyə əl qoymuş rus generalı Sisyanovla olan qəhrəmanlıq mübarizəsi, onlar arasında olan yazışmalarla, ikincinin şəhəri məğlub etdikdən sonra həyata keçirdiyi islahatlarla tanış oluruq. Müəllif X.Bayramovun "Gəncə üsyanı.1920" kitabına istinad edərək gətirdiyi faktlarla Gəncə üsyanının səbəblərini bir daha xatırlatmış olur.

Traktatda Bakı kommunası və onun fəaliyyəti, rəhbəri S.Şaumyanın türklərin (azərbaycanlıların) məhvi ilə bağlı həyata keçirdiyi daşnak siyasətindən geniş söhbət açılır. Proletar və beynəlmiləl şüar altında gizlənən Şaumyanın əsas məqsədi Bakı ilə yanaşı bütün Azərbaycana özünə tabe etdirmək, neft ilə zəngin bu ölkəni yenidən Rusiyanın hakimiyyətinə təslim etmək, ermənilərin xeyrinə şəhərin demoqrafik tərkibinin dəyişdirilməsinə nail olmaq idi. Bakı kommunasının ən böyük vəhşiliyi Azərbaycanda 1918-ci ilin 30 martında on minlərlə insanın qətlə yetirilməsi ilə həyata keçirildiyi və bu terrorun başında duranlardan Şaumyanın Lenin tərəfindən alqışlanması bir daha diqqətə çatdırılır. Tərəfdilən bu hadisələrə layiqli qiymət 80 il sonra Heydər Əliyevin imzaladığı, əsərdə özünə yer almış "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Fərmanı ilə verilir. Traktatda önəmli məsələlərdən biri də uzun illər sovet tarixşünaslığının 26 rəqəmindən başlayaraq baş verən hadisələri mifləşdirməsi problemdir. Ədəbiyyatda gerçəkliklərə uyğun tutulan bu rəqəm reallıqda nə komissarların, nə də həbs olunanların sayı ilə üst-üstə düşür, hətta Bakıda onların qəbirlərinin açılması zamanı Şaumyanın nəşinin qalıqlarının olmaması ilə bu sayın 23 olması məlum olur. Diqqətçəkən məqamlardan biri də heykəltəraş İbrahim Zeynalovun bir zamanlar 26-lar adlanan bağda ərəsəyə gətirdiyi dörd komissarın – Şaumyan, Əzizbəyov, Çaparidze, Fioletovun bərelyefində ikincinin başının digərlərindən hiss olunacaq dərəcədə yuxarıda olmasıdır.

Traktatda Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaradıcısı, mühacirətdə yaşadığı bütün həyatı boyu ölkəsinin azadlıq mücahidi kimi çıxış edən, "Əsrimizin Səyavuşu" əsərinin müəllifi M.Ə.Rəsulzadənin İran və Türkiyədəki ictimai-siyasi fəaliyyətinə geniş yer ayrılır. Digər siyasi xadimlər, "Türk ədəmi Mərkəziyyət" partiyasının yaradıcısı N.Usubbəyli, "Müsavət fırqəsi keçmişdə və indi" broşürünün müəllifi olmuş M.D.Hüseynovun fəaliyyəti haqqında da məlumat verilir.

N.Nərimanovun qeyd etdiyi kimi, Azərbaycanın müstəqilliyi ideyası Müsavat partiyası və onun lideri M.Ə.Rəsulzadənin adı ilə bağlıdır. Bəzi tədqiqatçıların qənaətinə görə, Stalinlə görüşə qədər onun həyatını xilas edən şəxsin məhz N.Nərimanov olmasını nəzərə çatdıran müəllif əsərdə bu üç şəxsiyyət arasındakı münasibətlərə işıq salır.

Əsərdə 28 aprel 1920-ci ildə yaranmış, 71 il davam etmiş Azərbaycan tarixinin sovet dövrünə nəzər salınır. Bu mənada sovet hakimiyyətinin ilk illərində seçilən simalardan biri, müəllifin XX əsr Azərbaycan tarixinin faciəvi fiquru adlandırdığı N.Nərimanovun ictimai-siyasi fəaliyyətinə geniş yer ayrılır, onun sovet hakimiyyəti ilə əməkdaşlığı olmasaydı, Azərbaycanı necə bir gələcəyin gözləməsi məsələsi qaldırılır. Traktatda N.Nərimanovun 1919-cu ildə qələmə aldığı 1918-ci il mart hadisələrinə həsr olunmuş "Biz Qafqaza hansı şüarla gedirik" məqaləsinə də yer ayrılır, ermənilərin müsəlmanları əsir götürməsi, yolda qəddarcasına güllələməsi, ağlasığmaz vəhşiliklər törətməsi diqqətə çatdırılır. Bu böyük şəxsiyyətin sayəsində Ü.Hacıbəyli, H.Z.Tağıyev, Pişnamazzadə kimi görkəmli xadimlərin həyatı xilas olmuş olur. Bəziləri onu millilikdə günahlandırır (R.Axundov, A.Qarayev və b.), bəziləri partiya sıralarından xaric edilməsi, bir qisim isə onun güllələnməsi tələbi ilə çıxış edirlər. Nərimanovun vəfatından sonra onun adının tarixdən silinməsi siyasəti həyata keçirilir. Neçə illər sonra Stalin və M.Bağirovun ölümündən sonra ona bəraət verilir, Heydər Əliyevin səyi nəticəsində isə Bakıda abidəsi ucaldılır.

Yazıçı XX əsrin ilk onilliyində türk xalqlarının mənəvi dünyasının panislamizm və pantürkizm adlı iki əsas istiqamətindən söhbət açır. Pantürkizmin ideoloqlarının əsas məqsədi heç də türk xalqlarının bir dövlətdə cəmləşdirilməsi yaxud Türkiyəyə birləşdirilməsi deyildi. Əsərdə bu ideologiyanın yaradıcıları olan türk mütəfəkkiri Ziya Gökalp, kazan tatarı Y.Akçura, eyni zamanda panislamizm ideologiyasının banisi mütəfəkkir, ictimai-siyasi xadim C.Əfqaninin həyat və fəaliyyətinə işıq salınır. M.K.Atatürkün fiziki atasının Əli Rza əfəndi, Z.Gökalpı isə düşüncələrinin valideyni kimi qeyd etməsi onun bu böyük şəxsiyyəti yüksək qiymətləndirməsinin bariz nümunəsidir.

Müəllif Ə.Cavad, Ə.Müznib, T.Ş.Simürg, B.Talıblı, H.Nəzərli kimi şair və yazıçıların güllələnməsi, S.M.Qənizadə, H.Sanlı, M.Müşfiq və b. görkəmli xadimlərin həbs olunaraq edam olunmasını qeyd etməklə repressiya və sürgün illərini yada salır. R.Rzanın "Qızıl gül olmayaydı", M.Hüseynin "Yeraltı çaylar dənizə axır", B.Vahabzadənin "İki qorxu", Z.Bünyadovun "Qırmızı terror", M.Sadıxovun "Cavabını tarix verəcək" və s. bu kimi əsərlərdə həmin illərin

ağrı-acısı əks etdirilir. Əsərdə xatırlanan 1930-cu illər ab-havası, dözülməz iş-gəncələr şair və yazıçıları satqınlığa, böhtançılığa sürükləməsi faktı bəlli həqiqətlərdəndir.

Əsərdə Səttarxan, Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkətləri, Azərbaycan Demokratik hökumətinin başçısı S.C.Pişəvərinin ictimai-siyasi fəaliyyəti fonunda Cənubi Azərbaycanda milli özünüdərkən oyanışı və inkişafına nəzər salınır. Traktatda 1945-ci ilin 12 dekabr gününün tarixə Azərbaycan xalqının mübarizəsi günü kimi düşməsi, Pişəvərinin ölkənin ictimai-siyasi, mədəni həyatındakı xidmətləri, onun ana dilinin bütün təşkilat və müəssisələrdə tətbiq edilməsi siyasəti xatırlanır. Cənubi Azərbaycanda bu dövrdə əldə edilən nailiyyətlər təbii ki, Moskvanı, hakim qüvvələr olan Beriya, Mikoyan kimiləri, eləcə də İran hökumətini narahat etməyə bilməzdi. Tarixin bütün dövrlərində Azərbaycan xalqının azadlığı, müstəqilliyi, yaşamaq haqqı uğrunda mübarizəsində irəli çəkilən ilk məsələ ana dilinin təsdiqi və qorunması olduğu vurğulanır. Bu mənada ana dilinin keşiyində duranlardan biri M.İbrahimov "Dilimizin inkişaf yolları haqqında" məqaləsi ilə haqlı narahatlığını dilə gətirir. Əsas məqsədi nəyin bahasına olursa-olsun Mərkəzi hökumətin hakimiyyətini və İranın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək olan baş nazir Kavam nəinki Stalini, dünya ictimaiyyətini də məharətlə aldatmağı bacarır. M.Bağirovun Cənubi Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunması uğrunda söylərinə baxmayaraq Stalinin Kavamla danışıqlarından sonra gəldiyi qərarı dəyişməz olaraq qalır, o, beşmilyonluq azərbaycanlıya görə III dünya müharibəsini başlada bilməyəcəyi fikrini bəyan edir. Əsərdə diqqətçəkən məqamlardan biri də şahidlərin qeyd etdiklərinə görə Bağirovun Stalinlə telefon danışığından sonra hönkür-hönkür ağlaması faktı olur. İran qoşunlarının Azərbaycana daxil olması, Təbrizi ələ keçirməsi, törədilən vəhşiliklər, ağlasığmaz işgəncələr azadlığa nail olmağın qiymətinin ölçüyəgəlməz olduğunu sübut edir.

Traktatda məşhur Cənubi Azərbaycan şairi M.Şəhriyar, onun ana dilində qələmə aldığı, Azərbaycan türklərini qeyri millətlərdən fərqləndirən, etnoqrafik elementlərlə zəngin "Heydər babaya salam" poeması İran şəraitində milli özünüdərkən unikal faktı kimi dəyərləndirilir. Və elə bu səbəbdən də hakim dairənin təzyiqinə məruz qalan şair Tehranı tərk edərək ömrünün sonunadək Təbrizdə qalmalı olur.

Yazıçı qeyd edir ki, Stalin gürcü xalqı da daxil olmaqla dünyanın heç bir xalqını sevmədiyi kimi rus xalqını da sevmirdi. SSRİ-də əhalisinin sayı, iqtisadi, mədəni, hərbi potensialına görə yüksəkdə duran rus xalqı ona öz hakimiyyətini möhkəmlətmək və qorumaq, eyni zamanda bu gücə söykənərək dünyaya meydan oxumaq məqsədini həyata keçirmək üçün lazım idi.

Əsərdə qoyulan əsas ideyanı dilə gətirən yazıçı başqa bir səmtə meyil etməsinə açıqlıq gətirir: "Azərbaycan xalqının özünüdərkən, onun Şimal və Cənubdakı taleyinə həsr olunmuş traktatda Stalin və rus xalqına bu qədər çox yer ayırmağım qəribə görsənə bilər. Məgər bəlli deyil ki, tale iki əsr boyunca bizi rus xalqı ilə bağlamış və bu gün də bir çox şey qarşılıqlı münasibətləri-

mizdən asılıdır. Stalinin təqribən yarıməsrlük bir müddətdə Azərbaycanın həyatının bütün məqamlarındakı aktiv, bir çox məsələlərdə həlledici iştirakını da sübuta ehtiyac yoxdur" [2]. Müəllifin rus siyasi xadimləri İvan Qroznı, I Pyotrdan Stalin və Qorbaçovadək heç birini sevməməsi ruhən ona yaxın olan rus xalqına münasibətinin göstəricisi ola bilməz. O, XIX əsrin müstəmləkə müharibələri, 1920-ci ildə Azərbaycana müstəqilliyinə görə divan tutulması, 1990-cı il Qanlı yanvar hadisələrini rus xalqının ayağına yazdığı heç bir zaman qəbul edə bilmədiyini dilə gətirir. Müəllifin vurğuladığı məqallardan biri də Stalinin ölümünün planlaşdırılmış yeni repressiya dalğasının qarşısını alması olur.

Əsərdə M.Bağırovun ictimai-siyasi fəaliyyəti, onunla birgə həbs olunmuş S.Yemelyanov, X.Qriqoryan, R.Markaryan, A.Ataşiyev, T.Borşovun məhkəmə prosesindən fraqmentlər də gətirilir. Diqqətçəkən məqamlardan biri M.Bağırovun məhkəmədəki çıxışında öz xalqı qarşısında çox böyük günahı olduğunu etiraf etməsi və bu səbəbdən də güllələnmək, asılmağın az belə olması, çarmıxa çəkilməsi təklifini irəli sürməsi olur. O, ən böyük səhvinin dövlət təhlükəsizlik orqanlarını Sumbatov, Qriqoryan, Markaryan, Borşova etibar etməsində görür, onların əsl niyyətindən xəbərdar olmadığını vurğulayır. Bu proseslərin bir çoxunun canlı iştirakçısı olmuş M.Süleymanovun "Son bahara çatdıq" kitabı vasitəsilə maraqlı epizodlarla tanış oluruq.

Anarın fikrincə, M.Bağırovun adı ilə bağlı olan üç vacib məsələ bəlkə də onun həyata keçirdiyi qəddarlıqları üstələyə bilər. Bunlardan birincisi, onun Cənubi Azərbaycan məsələsindəki səyi, ikincisi, müharibə illərində Azərbaycan xalqının repatriasiyası ilə bağlı fərziyyələri, üçüncüsü isə, rəsmi təsdiqini almış, öz dövründə Nərimanov kimi, onun da Dağlıq Qarabağı erməni qəsbkarlarından müdafiə etməsi olmuşdur.

Anar 1960-cı illərin ədəbiyyatı, eyni zamanda həmin dövrdə sənətə qədəm qoymuş, yeni ruh gətirmiş nəslin fəaliyyətinə də işıq salır. B.Vahabzadənin "Gülüstan" poemasında ikiyə bölünmüş xalqın faciəvi taleyi, İ.Hüseynovun müharibə dövrü Azərbaycan kəndi, İ.Əfəndiyevin dramaturgiyada, İ.Şıxlının "Dəli Kür" romanında bəylərin real obrazlarını yaratması, S.Rəhmanın komediyalarında gülüş elementlərinin güclənməsini bir daha diqqətə çatdırır. Yeni nəslin əsərləri əsas olmayan tənqiddə məruz qalır, müəllifin qeyd etdiyi kimi, "Ağ liman" əsərinə görə o, ideyasızlıqda, sosialist realizmi prinsiplərinə xəyanətdə, sovet həqiqətlərinə qara yaxmaqda suçlanır.

Əsərdə görkəmli dövlət xadimi H.Əliyevin müstəqillik illərində Yazıcıların Qurultayındakı çıxışından epizodlar verilir, sovet dönəmində "Qobustan" jurnalına olan təzyiqlərdən, onun 1969-cu ildə nəinki sözügedən, eyni zamanda "Ulduz", "Azərbaycan" jurnallarına, ümumilikdə Azərbaycan ədəbiyyatına olan qayğısından, mühafizəkarlığından söhbət açılır.

Traktatda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin hakimiyyəti illəri, ictimai-siyasi fəaliyyətinin yaddaqalan məqamları özünə yer alır.

Beləliklə, göründüyü kimi, müəllif əhatəli tarixi ekskursu ilə əsərdə qoyduğu əsas ideyanı oxucuya çatdırmağa nail olur, milli-mənəvi, tarixi yad-

daşa işıq salır. Fikrimizcə, əsərdəki faktlar, tarixi hadisələr, arxiv sənədlərinin bir daha xatırlanması yüksək qiymətləndirilməlidir, lakin bu zənginlik eyni zamanda bir qədər də yorucu təsir bağışlayır. Və onu da qeyd etmək lazımdır ki, əsərin ana dilində qələmə alınması daha məqsədəuyğun olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Anar. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 416 s.
2. <http://anar.az/uploads/2014/Kniga-3-1.pdf>
3. Hüseynov A. Nəsr və zaman. Bakı: Yazıçı, 1980, 185 s.
4. Qarayev Y. Meyar – şəxsiyyətdir. Bakı: Yazıçı, 1988, 457 s.
5. Qarayev Y. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı: Sabah, 1995, 712 s.

СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ (НА ОСНОВЕ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО ТРАКТАТА АНАРА "ПРАВО НА ЖИЗНЬ")

Н.Г.АСЛАНОВА

РЕЗЮМЕ

Говоря о традициях современности, следует отметить, как в прозе годов независимости, так и в научно-теоретических исследованиях этой проблеме уделяется особое внимание. В этом плане, историко-культурологический трактат Анара "Право на жизнь" привлекает к себе внимание. В работе большое место отводится описанию исторической памяти, данная проблема рассматривается с точки зрения современности. Главная идея, заложенная в основу трактата – право на жизнь, выдвинутое во всех сферах жизни. Первые страницы работы автор начинает с воспоминаний, далее он рассказывает о тюркизме, разъясняет право на жизнь.

Ключевые слова: современность, историческая память, самосознание, родной язык, нация, репатриация

THE MODERN VIEW TO THE PROBLEM OF HISTORICAL MEMORY IN THE SCIENTIFIC AND THEORETICAL RESEARCH (ON THE BASIS OF HISTORICAL CULTUROLOGICAL TREATISE "THE RIGHT TO LIVE" BY ANAR)

N.Q.ASLANOVA

SUMMARY

Speaking about the traditions of modernity, it should be noted, as in the prose of independence years, as well as in scientific and theoretical researches to this problem is given special attention. In this plan, the historical and cultural treatise "*The right to live*" by Anar is attracted attention. The big place is given to the description of historical memory in the work, the problem is considered from the point of view of modernity. The main idea on the basis of the treatise – the right to life, which is advanced in all spheres of life. The first pages of the work the author is began by the memories, then he is told about the turkism, is clarified the right to life.

Key words: modernity, historical memory, consciousness, native language, nation, repatriation

TARİX

Xalq yaradıcılığı 47.71
UOT 398; 801.8

**МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ – ИСТОРИЧЕСКОЕ ДОСТОЯНИЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА**

С.И.ОРУДЖЕВА
Бакинский Государственный Университет
bdu-folklor@mail.ru

В статье рассказывается о культурных диалогах и связях, дается формулировка мультикультурализма и толерантности. Здесь также говорится о религиях: ислам, христианство, иудаизм и дается краткая информация о создании и развитии этих религий.

Ключевые слова: мультикультурализм, религия, литература, толерантность, связи, диалог, фольклор

Мультикультурализм – это политика сохранения культурного разнообразия, развития межкультурного диалога, концепция демократического государства, направленная на толерантность, мирное сосуществование, взаимодействие различных культур в едином обществе и государстве.

Толерантность и мультикультурализм имеют исторические корни в Азербайджане, развиваются в современном азербайджанском обществе и поддерживаются на государственном уровне. В нашей республике созданы условия свободного и мирного проживания представителей различных национальностей, культур и религий, сохраняются и реставрируются исторические памятники, мечети, церкви, храмы, синагоги. Уникальная атмосфера терпимости, толерантности, межкультурного диалога в азербайджанском обществе привлекает внимание как модель развития мультикультурализма.

Религия и обряды возникли с давних пор, еще со времен Адама. По прошествии времени эти обряды менялись наравне с взглядами людей. С этой точки зрения, развитие религий и обрядов связано с изменением мировоззрения человека. Интересно, что развитие религиозных обрядов можно проследить по ступеням в азербайджанской истории, потому что

Азербайджан является одним из древних поселений и местом, где образовались различные религии.

Известно, что религиозные обычаи больше проявляются в похоронных обрядах и историки изучают их во время археологических раскопок. Исследования утверждают, что развитие религиозных обычаев шло параллельно в странах Азии и Азербайджана. Все это доказывает, что на территории Азербайджана до нашей эры в жизни древних людей имели большое значение религиозные обряды и обычаи. Рисунки на Гобустанских каменных глыбах, лишний раз доказывают это.

До мировых религий на территории Азербайджана поклонялись различным приметам, верили в них и здесь главенствовало поклонение памятникам. Однако в эту пору вера человека в огонь, воду, дерево и в небесные тела была очень сильной. Говоря о мировоззрении людей в Древнем Азербайджане надо обратить пристальное внимание на рисунки, сделанные на Гобустанских камнях, которые изображают какие-то сценки из жизни древних людей.

Нарисованный на камне танец «яллы», наверху которого изображена женщина, можно принимать как преклонение перед божественной силой-матерью. Как мы знаем, во все времена в Азербайджане уважение перед женщиной-матерью было велико. Это можно заметить также в дастане «Книга моего деда Горгута». Когда разграбили дом Салур-Казана, увели также его мать. Когда он приходит спасать свой дом, имущество, жену, детей его встречают гяуры. Он просит у них отдать ему мать и дает слово гяурам, что если они отдадут ему его мать, он без боя уйдет, на что гяуры не соглашаются. Ему приходится вступить с ними в бой, где он побеждает и возвращается с победой.

Опираясь на некоторые исторические данные, можно отметить, что в городе Манна были отдельные святилища, где ставились памятники Богов. Древнее население преклонялось перед животными, считая их то символом добра, то символом зла. Жившие на этой территории древние люди еще преклонялись перед «Древом жизни». Это дерево символизировало идею о жизни и смерти- рай и ад. В эту эпоху лошадь тоже имела огромную роль в жизни человека. Естественно, лошадь обожествлялась.

Религиозно-философские воззрения древних мидийцев воздействовали на еврейскую религию, на раннее христианство и на греческую философию.

Говоря о религиях и культурных наследиях, зарождавшихся на территории Азербайджана, невозможно не затронуть Зороастризм.

Несмотря на то, что до Зороастризма существовали различные религии и суеверия, они не проходили за границы той территории, где они были созданы. По словам историков, общество не может существовать без религии. Она играет большую роль в обществе и не видеть это невозможно.

Религия для древних людей являлась надеждой. Такие явления, как природные катаклизмы, голод, войны способствовали тому, что древние люди больше начинали верить в Бога и просили помощи.

В создании и развитии национальных достояний религия сыграла большую роль. Следы религии можно встретить почти во всех отраслях - в литературе, в музыке, в искусстве, в архитектуре и т.д.

Сегодня мультикультурализм и атмосфератолерантности – это собственное продолжение традиций, являющихся историческим наследием Азербайджанского народа. Это совокупность ценностей, сформировавшаяся в силу определенных объективных и субъективных причин на протяжении столетий. Самой большой ценностью всегда считалось и считается проживание представителей различных народов и религий в атмосфере мира, дружбы, добрососедства, понимания, уважения на одном историческом пространстве- в Азербайджане.

В настоящее время Азербайджан считается с религиозной точки зрения абсолютно толерантной страной. Это уникальный пример мирного сосуществования представителей многих национальностей и религиозных конфессий. Корни этой традиции уходят вглубь истории. В Азербайджане правильное официальное отношение ко всем религиям, представленным в стране. На религиозные мероприятия с участием главы государства приглашаются руководители и представители всех представленных в Азербайджане религиозных конфессий.

Азербайджан исторически был пространством, где представители разных народов и религий жили в атмосфере мира и дружбы. Сегодня Азербайджан известен в мире не только как страна с богатыми энергоресурсами, но и как приверженное принципам гуманизма, толерантное и мультикультуральное государство.

В Азербайджане много различных религий. Например: ислам, иудаизм, христианство. Иудаизм является религией, которой поклоняются евреи. Иудаизм возник в конце II века до н. э. Отличительной чертой этой религии является то, что иудаизму поклоняются только евреи. Евреи проживают не только в Азербайджане, но и во многих других странах. Они, в основном, проживают в больших городах. Христианство является одной из религий, которой поклоняется большое количество людей. Основоположником христианства был пророк Иса и основы этой религии были начаты в I веке н.э., сформировались в IV-VIII вв. Первое мировое собрание было проведено в 325 году в Никее.

В данное время христианство имеет три основных ветви: Православие, Католичество, Протестантство.

Христианство одно из религий, которому преклоняется определенное количество людей в нашей стране.

История создания русско-православной церкви в Азербайджане сравнительно недавнее. Указ о создании этой церкви был принят в 1815

году генералом Н.Ю.Ртищевым и на стройку были внесены первые пожертвования. Но для стройки требовалось большое количество времени и это продлилось несколько лет.

Католическая церковь начала свое существование с 1054 года в Риме и стала распространяться по всему миру. Период развития католических сообществ в Азербайджане приходится на XVIIвек. Потому что в этот период здесь создаются монастыри, церкви и учебные заведения. Католики, в основном, занимались распространением религии и медициной.

В 80-х гг. XIX века в Баку количество католиков достигло 1000 человек.

По количеству верующих Протестантство числится после католичества и является одним из основных направлений христианства. В отличие от Католичества и Православия, протестантство было создано при помощи миссионеров, у которых была очень слабая связь между собой. Само Протестантство делится на несколько ветвей и главной среди этих ветвей является Лютеранство, связанное с именем человека, создавшего эту ветвь.

Распространенное до ислама христианство охватило только некоторую часть азербайджанской Албании. Огнепоклонничество же распространилось, в основном, на Западе Азербайджана – на исторической территории Атропатена.

С этой точки зрения, ислам является общенародной религией, которая охватывает всю территорию Азербайджана и последние 14 веков сохраняет свои главенствующие позиции.

Толерантность является одной из характерных черт азербайджанского народа. Истиной является то, что в стране играет большую роль и ислам. Исторические факты показывают, что во все времена мусульмане опираясь на свои многие суеверия не только относятся толерантно к другим религиям, но также помогают им строить дома для поклонничества.

С давних пор древние азербайджанцы поклонялись огню. В некоторых регионах Азербайджана в день свадьбы невеста крутилась вокруг огня три раза, потом бросали в этот огонь масло. Этим они приносили жертву в честь огня. Есть такой обычай, что когда девушка выходит из дома отца в день свадьбы за ней неслизажжённую лампу.

На территории Азербайджана поклонялись также солнцу. На некоторых надгробных записях можно увидеть рисунки солнца. Во время археологических раскопок было найдено много посуды с изображением змеи.

С древних времен ковроткачеству уделяли большое внимание. На многих коврах были изображены религиозные и фольклорные мотивы. На коврах мы часто встречаем рисунок восьмиконечной звезды. Эти элементы на коврах носили специальный характер. Например, ромбообразный элемент в далеком прошлом, кроме того что означал достаток, изобилие,

также был символом земли, растений и женщины. У тюркоязычных народов этот знак представлял плодородие, удачную охоту и богатый урожай.

Не случайно то, что на многих наших коврах изображен дракон. Дракон долгое время считался у тюркоязычных народов Богом Воды. Этот образ часто можно встретить в азербайджанском фольклоре. Кроме того, во время различных исторических этапах, во время объединения племен этот образ считался символом зла и добра. В ковроткачестве можно также встретить такие мотивы как «Адам и Ева», «Моисей и Гора Сина» и т.д.

В средние века по мере развития мировоззрения увеличивался интерес к литературе и к искусству. В азербайджанском декоративном творчестве также можно встретить религиозные мотивы.

Традиционные народные праздники тоже существуют испокон веков. Новруз является одним из древних праздников нашего народа. Здесь надо отметить 4 стихии, без которых жизнь на земле невозможна - Вода, Огонь, Ветер и Земля. Поэтому подготовки к Новрузу начинаются за четыре недели. По древним повериям считается, что эти четыре стихии каждая, в свою очередь, оживлялась. Каждая эта стихия считалась священной.

После принятия Ислама мусульманский мир отмечал, в основном, два праздника – Рамазан и Гурбан. Эти праздники тоже отмечаются в Азербайджане.

Отмечаются эти праздники начиная с VII века и они вобрала в себя многие обычаи и обряды. Например, во многих регионах во время праздника Гурбан баранов мыли, украшали его различными атрибутами, разрисовывали хной. Во время этого праздника обрученный юноша и его семья посылали в дом невесты украшенного, таким образом, барана. Считалось, что этот баран приносил удачу, изобилие, достаток. Обычно, во время этих праздников (Гурбан и Рамазан) не проводятся свадьбы.

Об этих праздниках дается небольшая информация в сборнике СМОМПК (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа). Этот сборник стал издаваться с 1881 года в Тифлисе. Это издание имеет 46 выпусков, 44 из которых было напечатано в Тифлисе, 2 последних в Махачкале. После этого в 1929 году издание этого журнала было приостановлено. В этом сборнике печатался фольклор народов, проживающих на Кавказе, в том числе азербайджанский фольклор. Образцы азербайджанского фольклора собирались, переводились на русский язык и печатались. Здесь также рассказывается о некоторых обычаях, праздниках, религиозных обрядах и т.д.

Здесь также дается этимология слова «Новруз» - т.е. новый день. Считается, что Новруз является одним из основных праздников мусульман. Н.Калашев написал об этом статью, где описал этот праздник так: «

Народ принимает оживленный вид и в течение трех дней предается разного рода увеселениям. Молодые группами отправляются в поле для препровождения времени на чистом воздухе. ...» Н.Калашев считает, что одним из главных черт этого праздника является то, что молодые должны навещать старейшин и религиозных людей. В эти дни надо навещать близких, родных, родственников.

«Целыми толпами люди делают визиты как к родственникам, так и знакомым. Их везде угощают разными сладостями, чаем, а в некоторых местах и кофе. Первый визит обыкновенно делают духовным и влиятельным людям». В статье о Рамазане, Н.Калашев обращает внимание на то, что в течение 30 дней надо держать пост и на последний день проводятся увеселительные мероприятия. Надо отметить, что Рамазан является девятым месяцем мусульманского календаря. Одним из обязанностей мусульманина является то, что он должен держать пост- до определенного времени не есть, не пить. По другому Рамазан называют еще и Оруджлугом.

Много информации также в СМОМПКе о «Курбан байрам»е. Здесь этот праздник называется «Праздником жертв». В первый день этого праздника люди совершают праздничный намаз, потом приносят в жертву барана и одну третью часть раздают малоимущим, бедным, голодным и т.д. Другую часть оставляют себе. Этот праздник проводится в последний день посещения мусульманами Мекки во время Хаджа. Этот обряд существовал даже до принятия ислама. Н.Калашев в сборнике СМОМПК дал информацию о различных религиозных обрядах, обычаях и т.д.

В азербайджанской культуре имеет место также и религиозная музыка. Это музыка, в основном, игралась во время траурных церемоний.

«Авеста» является одним из самых древних образцов азербайджанской письменной литературы, где нашли свое отражение некоторые мифологические и религиозные взгляды. В этом памятнике рассказывается о создании мира, о формировании первых людей на земле и т. д.

Религиозно-философские воззрения впоследствии нашли свое отражение в Восточной, в том числе азербайджанской литературе.

Согласно действующей Конституции, Азербайджан является светским государством. В Азербайджанской Республике религия отделена от государства и представлена совокупностью различных течений и конфессий, распространенных среди этнических групп, населяющих страну и проживающих по всей территории Азербайджана. Около 85 % части населения Азербайджана исповедует шиитский ислам, а 15 % мусульмане-сунниты.

По некоторым сведениям в Азербайджане 6 синагог. Синагога, открытая 9 мая 2003 года в Баку считается одной из самых больших в Европе.

Религии в Азербайджане представлены совокупностью разных религиозных течений, распространенных среди этнических групп, проживающих на нынешней территории страны. Кроме того, в республике дей-

ствуется ряд религиозных общин.

В Конституции Азербайджанской Республики указано, что каждый гражданин обладает свободой совести, имеет право самостоятельно определять свое отношение к религии, исповедовать какую-либо религию лично или совместно с другими лицами или же не исповедовать никакой религии, а также выражать и распространять свои убеждения, связанные с его отношением к религии. Закон Азербайджанской Республики «О свободе вероисповедания» обеспечивает право каждого человека определять и выражать свое отношение к религии, а также осуществлять это право.

ЛИТЕРАТУРА

1. Orucov H. Azərbaycanca din- ən qədim dövrdən bu günədək. Bakı: İdrak İ.B., 2012, 428 s.
2. Orucova S.H. Azərbaycan folklorunun toplanma, tərcümə və nəşr problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 536 s.

MULTIKULTURALİZM – AZƏRBAYCAN XALQININ TARİXİ SƏRVƏTİ KİMİ

S.H.ORUCOVA

XÜLASƏ

Məqalədə mədəni əlaqə və dialoqlardan danışılır, multikulturalizm və tolerantlığın anlamı verilir. Burada dünyəvi dinlərdən söz açılır: İslam, Xristianlıq, İudaizm və bu dinlərin yaranması, inkişafı haqqında qısa məlumat verilir.

Açar sözlər: Multikulturalizm, din, ədəbiyyat, tolerantlıq, əlaqə, dialoq, folklor

MULTICULTURALISM–HISTORICAL HERITAGE OF THE AZERBAIJANI PEOPLE

S.H.ORUCOVA

SUMMARY

In the article speaks about cultural communications and dialogues, given the meaning of multiculturalism and tolerance. There is talk about secular religion: Islam, Christianity, Judaism and gives brief information about creation and development of these religions.

Key words: Multiculturalism, religion, literature, tolerance, dialogue, communications, folklore.

UOT 94 (479.24)

**К ВОПРОСУ ОБ «ИНОСТРАННОМ СЛЕДЕ»
В АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕЗНЕ 1905 Г.****Ф.Р.ДЖАББАРОВ***Национальный Музей Истории Азербайджана
farhadcabbarov@mail.ru*

Статья посвящена неизученной проблеме в азербайджанской историографии – связям армянской партии «Дашнакцутюн» с японской разведкой и влиянием этих связей на рост армянского терроризма в начале XX в. Во время русско-японской войны 1904-1905 гг. Японией был разработан план по использованию дашнаков для дестабилизации обстановки в России, в частности, на Кавказе. В статье делается вывод, что резня, устроенная армянами в 1905 г. против азербайджанцев, была составной частью данного плана.

Ключевые слова: русско-японская война, партия «Дашнакцутюн», армяно-азербайджанская резня, армянский террор, сепаратизм

В истории армяно-азербайджанской резни 1905-1906 гг. до сих пор остаются многочисленные лакуны, требующие тщательного изучения, и главным образом, опираясь на первоисточники. Одним из таких, почти не изученных в отечественной историографии, вопросов, является вопрос о внешнем факторе в событиях 1905-1906 гг., иначе говоря, заинтересованности и роли иностранных государств в дестабилизации ситуации на Южном Кавказе и разжигании межнациональной розни. В круг задач, поставленных перед настоящей статьей, вовсе не входит показать *ведущую* роль иностранных государств, в данном случае – Японии или Англии в разжигании армяно-азербайджанского конфликта, ибо, несомненно, что, несмотря на все попытки внешних врагов России спровоцировать этот конфликт, он никогда не достиг бы таких масштабов, не будь глубоких внутренних причин. Серьезные пробелы в национальной политике Российской империи привели к назреванию резких противоречий между армянами и азербайджанцами, вылившихся в кровавую резню. Не стоит забывать и деятельность армянских политических сил, которые расширили свою террористическую и сепаратистскую деятельность на Кавказе, добиваясь создания здесь армянской автономии, а позже и государства. Известный

азербайджанский историк, профессор Эльдар Исмаилов отмечал в связи с этим, что никакая внешняя сила не могла спровоцировать в 1905 г. огромную массу людей на убийства и погромы. Такую роль в состоянии была сыграть лишь внутренняя, террористическая организация, каковой была партия «Дашнакцутюн». Продолжая свою мысль, он писал: «Невольно возникает вопрос об ответственности единственной на тот момент организованной национальной политической силе на Кавказе, которой был выгоден национальный конфликт – партии Дашнакцутюн. Ее агрессивность в отношении царской власти и тюркоязычных азербайджанцев могли быть использованы внешними, враждебными России силами» (12, 53-55).

Итак, роль внешнего фактора в межнациональном конфликте 1905-1906 гг. не может быть полностью проигнорирована. В условиях международной борьбы за сферы влияния, рынки сбыта, серьезных межгосударственных противоречий, создания военно-политических блоков, естественно, за рубежом были силы, заинтересованные в ослаблении России и расшатывании ее изнутри. В данном вопросе их интересы перекликались с интересами многих оппозиционных партий внутри России, поставивших перед собой целью бороться с самодержавием. Учитывая же, что к началу XX века в России явно обозначилась тенденция к росту межэтнических конфликтов, а национальные движения стали важным фактором назревания политического кризиса, становится вполне очевидным, что иностранные разведки не могли упустить шанса воспользоваться этим уязвимым местом во внутренней политике царизма для реализации своих планов. Как отмечали исследователи, ни в одной из предыдущих войн шпионаж не применялся в таких широких размерах, как в русско-японской войне 1904-1905 гг. На диверсию и шпионаж Японией было истратчено 10 % всех средств, ассигнованных на войну в 1904 г., или в абсолютных цифрах только за один этот год японское правительство израсходовало 120 млн. золотых йен (5, 4).

Накануне русско-японской войны нарастала социально-политическая напряженность в стране, усиливалась пропагандистская и деструктивная деятельность оппозиционных и революционных партий. Всего в предреволюционные 1901-1904 гг. хроника зарегистрировала 577 открытых выступлений, не считая поджогов, т.е. в 2,5 раза больше, чем за предыдущее четырехлетие (14, 79). Уже в середине 1903 г. в меморандуме императорского японского Генерального штаба было особо отмечено и указано на российское социалистическое движение как на возможного союзника при проведении подрывных операций в тылу противника. Японским дипломатам и разведчикам было рекомендовано обратить внимание на разработку как представителей либеральной оппозиции, так и

радикальных революционных групп (15, глава II)¹. Учитывая, что в планы Японии входило установление тесных связей с социалистическими и радикальными политическими силами, то в сферу интересов автоматически попадала и армянская партия «Дашнакцутюн», которая в своей программе провозглашала социалистические принципы, а также была известна радикализмом, перераставшим в терроризм.

Партия «Дашнакцутюн», созданная в 1890 г., главной своей целью провозглашала создание независимого армянского государства на территории Турции. Дашнаки допускали любые формы борьбы, в том числе и вооруженные выступления, и террористические акции. В начале 1904 г. в Вене состоялся III съезд партии, на котором была принята резолюция о перенесении террористической деятельности дашнаков на Кавказ. Политика официальных кругов России по обузданию армянского национал-сепаратизма, выразившаяся в закрытии церковных школ, секвестре имущества армяно-григорианской церкви, привела к тому, что армяне объявили врагом №1 царское правительство. Центр борьбы был перенесен из Османской империи в пределы России. Протоколы съезда содержали решения относительно выступления против России и деятельности на Кавказе. По отношению к России было объявлено открытое выступление совместно с другими организациями, правительственный террор, союз с Финляндией и применение тех же методов, которые использовались против Турции (11, 10).

В соответствии с решениями III съезда дашнаки приступили к подготовке вооруженного восстания и организации беспорядков на Кавказе. 1 февраля 1904 г. русский консул в Эрзуруме С.Скрябин сообщал в Петербург о подготовке армянских комитетов на территории Турции к открытым боям на Кавказе (2, 74). Информировав об этом министра внутренних дел В.Плеве, министр иностранных дел России В.Ламсдорф подчеркивал, что к восстаниям на Кавказе и Турции армян подстрекает Англия (2, 74). Подобной же мысли придерживались и военные круги. В секретном донесении штаба Кавказского военного округа (1904 г.) отмечалось, что армяне ненавидят Россию и более всего опираются на Англию (2, 82). Заинтересованность Англии в использовании «армянского вопроса» как средства давления на Турцию и использование этого вопроса в своих внешнеполитических целях была известна давно, но в данном случае нас интересует то обстоятельство, что Англия накануне и во время русско-японской войны выступала союзницей Японии. Возможны ли были совместные планы англичан и японцев по использованию армян в качестве средства борьбы с Россией? Ответ на этот вопрос пока остается открытым. Во всяком случае, активизация армян на Кавказе не могла оставить

¹ В связи с отсутствием в интернет-версии книги Б.Старкова номеров страниц, я указываю главу, на которую дана ссылка.

ся без внимания со стороны властей, в связи с чем представляет интерес один архивный документ. 23 января 1904 г. – за 3 дня до начала русско-японской войны – начальник 21-й пехотной дивизии отправил письмо Бакинскому губернатору, в котором содержалась просьба к губернатору сообщить список живущих в Баку лиц, подверженных армянской пропаганде, от вредного влияния которых необходимо предостеречь нижних чинов расположенного в Баку 3 батальона 84 пехотного Ширванского полка (10, л. 29). Как видно, власти проявляли обеспокоенность подрывной деятельностью армян среди солдат, что было особенно опасным в условиях назревавшего конфликта с Японией.

27 января (9 февраля по новому стилю) 1904 г. между Россией и Японией началась война. Через несколько дней в Стокгольме состоялась встреча бывшего военного агента Японии в России Мотодзиро Акаси, которому суждено будет стать главным действующим лицом в контактах японцев и оппозиционных партий России, с одним из представителей финской оппозиции Конни Циллиакусом. Совместно с М.Акаси К.Циллиакус разработал план финансирования деятельности российской оппозиции и подрывной работы в России. Благодаря посредничеству К.Циллиакуса, в связи с японской разведкой были вовлечены польская оппозиция, партия эсеров, еврейский Бунд, грузинская партия социал-федералистов «Сакартвело», а также армянская партия «Дашнакцутюн».

Первые контакты армянских дашнаков с японцами относятся к лету 1904 г. Как писал в своем докладе М.Акаси, к концу июня 1904 г., когда отношения между К.Циллиакусом и основными оппозиционными партиями созрели, он и К.Циллиакус отправились в Париж, где вместе с представителем партии «Сакартвело» Георгием Деканози (в литературе упоминается также как Деканозишвили и Деканозов) и партии «Дашнакцутюн» графом И.З.Лорис-Меликовым совещались по поводу плана организации беспорядков в России (13, 55). На этом совещании речь шла об организации беспорядков в России с целью ослабления ее политического влияния и авторитета в европейской политике (15, глава II). В докладе М.Акаси название армянской партии указано как «Дрошак», что являлось характерным для того времени именованим так «Дашнакцутюна». Связано это было с названием главного печатного органа дашнаков – газеты «Дрошак». Что касается представителя этой партии на переговорах в Париже, то здесь идет речь об Иване Захаровиче Лорис-Меликове – одном из основателей «Дашнакцутюн» (16).

Встреча М.Акаси с И.З.Лорис-Меликовым в Париже в конце июня 1904 г. примечательна в том аспекте, что она совпала по времени с изменившейся внутри России ситуацией. Дело в том, что с началом войны с Японией в России начался мощный патриотический подъем. Многие оппозиционные силы в начале войны не предпринимали никаких акций саботажа или антивоенных выступлений, хотя понимали, что победы рус-

ской армии лишь укрепят позиции самодержавия. Однако с каждым поражением русской армии ситуация в стране начала меняться. Доверие к правительству стремительно падало. Начались антивоенные и открытые «японофильские» призывы. Не отставали в этом деле и армяне, решившие воспользоваться случаем и услужить Японии. По получении вестей о поражениях русской армии на Дальнем Востоке летом 1904 г. армянские националистические партии направили японскому императору Муцухито поздравление от имени всех армян Кавказа и России. В письме говорилось, что все армяне выражают ему свои искренние чувства и желают императору разгромить русскую армию до последнего солдата, а также уничтожить русское правление до берегов Маньчжурии (1, 91). И вот именно в это время, в разгар антиправительственной пропаганды внутри России, – в июне 1904 г. дашнаки идут на первые контакты с японской разведкой. Нельзя сказать, что упомянутая встреча М.Акаси с И.Лорис-Меликовым дала толчок действиям армян, ибо они и ранее не отличались мирными средствами борьбы против правительства. Однако, надо заметить, что именно парижское randevу явилось сигналом для претворения в жизнь террористических и экстремистских действий армян в интересах Японии и на ее финансовые субсидии.

С 30 сентября по 4 октября 1904 г. в парижском отеле «Орлеан» прошла конференция оппозиционных и революционных партий, организованная японскими спецслужбами. Здесь были представители 8 российских революционных и леворадикальных организаций, в частности, таких, как «Союз освобождения», партия эсеров, финские, польские, грузинские организации. Армянских дашнаков на конференции представлял М.А.Варандян (13, 90). Микаэл Варандян, родившийся в Шуше и получивший образование в Женеве, был одним из активных деятелей армянского националистического движения, основателей партий «Гнчак» и «Дашнакцутюн». Как и И.З.Лорис-Меликов, он представлял дашнакскую партию в Европе, оказывал значительное содействие изданию газеты «Pro Armenia», вел пропаганду в пользу решения «армянского вопроса» (16). Как сообщал в своем докладе об итогах конференции М.Акаси, «на конференции было решено, что каждая партия может действовать своими методами: либералы должны атаковать правительство с помощью земства и газетных кампаний, эсерам и другим партиям следует специализироваться на крайних методах борьбы, кавказцам использовать свой навык в организации покушений, польским социалистам — опыт в проведении демонстраций» (13, 92). Было очевидно, что японская разведка сконцентрировала основное внимание на тех представителях революционных партий и групп, которые были готовы идти на крайние меры. В частности, в случае с армянскими дашнаками был принят во внимание их опыт террористической деятельности против чинов высшей администрации и полиции на Кавказе, а также в Османской империи, обеспеченность ору-

жием и агрессивность в действиях.

Особую активность армяне развернули в Баку, готовясь именно здесь осуществить свою первую кровавую акцию. В официальных документах и показаниях свидетелей февральской резни 1905 г., данных на допросах, имеются многочисленные указания на это. В свете рассмотрения связей японской разведки с дашнаками небезынтересно будет на основании этих источников проследить, как армяне выполняли взятые на себя обязательства перед Японией по дестабилизации обстановки на Кавказе.

Наместник на Кавказе граф И.И.Воронцов-Дашков, назначенный на эту должность в 1905 г., и с именем которого связано изменение правительственной политики по отношению к армянам в сторону сближения с ними, так характеризовал действия дашнаков в 1904-1905 гг. «...Нахальству «Дашнакцутюна» не было пределов, и к концу 1904 г. власть «Дашнакцутюна» достигла своего апогея. К этому времени организация сковала в полном смысле слова все армянское население, организовав прекрасно вооруженную дружину и создавши громадный основной капитал. Тогда-то возникла мысль у дашнакцуканов, под влиянием общеимперской революции, стать во главе всего революционного движения в крае, объединить все революционные партии всех национальностей и продиктовать всем этим партиям свои конечные цели. Стоявшее в стороне от революции мусульманство не считалось и не хотело считаться с революционными организациями. Тысячи прокламаций разбрасывались членами «Дашнакцутюна» на татарском [азербайджанском – *Ф.Д.*] языке среди мусульман, приглашая их объединиться и стать «против единственного врага» — русского правительства. К началу 1905 г. среди опьяненных своей силой и положением деятелей «Дашнакцутюна» возникла мысль о возможности подчинить себе и мусульман. Случаи убийств последних в целях террора сначала в гор. Баку, а затем и в других местах стали следовать один за другим» (3, 210).

После подавления сепаратистских выступлений армян в Турции в середине 1890-х годов и последовавшего после этого притока армянских боевиков на Кавказ антироссийская деятельность армян приобрела в их лице дополнительную силу. В связи с этим армяне пытались поднять антиправительственные мятежи в регионе. Об этом свидетельствовали многие очевидцы февральской резни 1905 г. Вот некоторые выдержки из этих показаний. Переводчик Бакинского губернского жандармского управления А.б.Рзабеков: «Удостоверяю, что уже с 1895 г. армяне агентурным путём всячески старались убедить мусульман в непригодности русского правительства, в том, что Кавказ всегда находился раньше в руках армян и татар [азербайджанцев – *Ф.Д.*], двух братских наций, которые теперь порабощены русскими, что русские правительство это тирания, что за границей, т.е. в Западной Европе живется хорошо и свободно, - и призы-

вали татар действовать солидарно с ними против русского правительства, но татары не особенно доверчиво к этому относились...» (7, л. 181-181 об.). Пристав I полицейского участка г. Баку М.б.Мамедбеков: «В разговоре между собой татарская интеллигенция выражалась, что армяне основали комитеты, идут против правительства, это Божья кара и их скоро Бог и правительство накажут, они ужасно высокого мнения о себе, и японская победа вскружила им голову [курсив мой – Ф.Д.], все это окончится не в их пользу (8, л. 169-169 об.).

Бакинский губернатор М.Накашидзе в своем докладе о событиях февраля 1905 г. указывал на следующий факт: «В 1904 году, во время агитации против правительства мусульмане получили (и теперь продолжают получать) прокламации «социал-демократической армянской организации» с приглашением соединиться с армянами и действовать заодно против правительства» (9, л. 121). Более детальное описание подобного факта содержится в отчете сенатора А.Кузминского, ревизовавшего Баку и Бакинскую губернию в 1905 г.: «Армянский революционный комитет, как было уже сказано, пытался привлечь на свою сторону мусульманскую часть населения. Для этой цели в 1904 году стали появляться в Баку прокламации от «армянской организации», с приглашением мусульман соединиться с армянами для совместных действий против правительства. Некоторые эти прокламации содержали в себе угрозы насилием на случай отказа мусульман: «будьте готовы - говорится в одной из них - к тому, что мы обогрим землю вашей кровью и предадим ваши трупы огню, который охватит весь мир». Мусульмане отнеслись к этим воззваниям отрицательно и на приведённую прокламацию отвечали, указывая на верноподданнический свой долг, просьбой оставить их в мире и покое, присовокупив, что если армяне их нарушат, «мы создадим из степей кладбище для ваших тел»... Когда мусульмане, чуждые противоправительственных стремлений армян, отнеслись несочувственно к призывам армянского комитета, а Баку распространилась молва, что армяне собираются действовать против мусульман бомбами во время предстоявшего траурного шествия «Шахсея-Вахсея»... Подобный образ действий армянской партии должен был сильно встревожить и озлобить мусульманское население» (6, 351-352).

К осени 1905 г. относится проведение крупной операции Японии по ввозу большой партии оружия через Черное море на Кавказ. Как пишет Б.А.Старков, основная ставка делалась на революционную деятельность грузинских и армянских националистов. К этому времени продолжали сохраняться напряженные межэтнические противоречия в регионе, волна армянского террора прокатилась в Баку, Иреване, Шуше, Нахчыване, Тифлисе. Нацеленные на физическое уничтожение азербайджанцев, действия армян были направлены и против царского правительства, ибо способствовали дестабилизации обстановки на Кавказе. Для осуществления

своих целей армянам нужны были большие партии оружия.

Для переправки оружия на Кавказ на японские деньги был закуплен пароход «Сириус» общим водоизмещением 597 тонн. В начале сентября 1905 г. он принял на борт 8,5 тыс. винтовок «Веттерлей» и 2 млн. патронов к ним и в конце сентября взял курс к черноморским берегам России из Амстердама, якобы по своим торговым делам. Длинный путь в Черное море через Атлантику и Средиземное море экипаж проделал беспрепятственно. 24 ноября неподалеку от портового города Потти команда «Сириуса» перегрузила оружие и боеприпасы на четыре баркаса. Позднее властям удалось перехватить и конфисковать в общей сложности 7 тыс. винтовок «Веттерлей» и полмиллиона патронов к ним (15, глава II). Как отмечает Д.Павлов, нет исчерпывающего ответа на то, кому предназначался груз «Сириуса», кто организовал его приемку и как распределил его, в каких конкретно эпизодах революционных выступлений на Южном Кавказе нашло применение это оружие (13, 180). В источниках и специальной литературе не сохранились также сведения о том, смогли ли армяне воспользоваться оружием, прибывшим с «Сириусом». Тем не менее, эту версию можно предположить с долей вероятности, ибо конец 1905 – начало 1906 гг. отмечены продолжающимися вооруженными нападениями армян на азербайджанское население в отдельных регионах Южного Кавказа.

Японская финансовая поддержка российских революционеров касалась не только проблем закупки и транспортировки оружия, но также и печатания и распространения нелегальной литературы. Японская разведка не испытывала никаких симпатий к социалистическим идеям, а преследовала свои прагматические цели — максимально ослабить Россию и побыстрее закончить победоносную для Японии войну. Поэтому неслучайно, что все поступления в партийные кассы революционеров моментально прекратились сразу же после начала русско-японских переговоров еще до заключения Портсмутского мирного договора. Что касается армян, то царское правительство с подачи Кавказского наместника графа И.И.Воронцова-Дашкова пересмотрело свой курс и вновь вернулось к политике использования армян в своих внешнеполитических целях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Həsənli C. Tarixi şəxsiyyətin tarixi: Əlimərdan bəy Topçubaşov. Bakı: 2013.
2. Qasımlı M. “Erməni məsələsi”ndən “erməni soyqırımı”na: gerçək tarix axtarışında (1724-1920). Bakı: 2014.
3. Борьба с революционным движением на Кавказе в эпоху столыпинщины. (Из переписки П.А.Столыпина с гр. И.И.Воронцовым-Дашковым) // «Красный архив», № 34, 1929.
4. Валуев П.Н. Большевики Азербайджана в первой русской революции. Баку: 1963.
5. Вотинов А. Японский шпионаж в русско-японскую войну 1904-1905 гг. М.: 1939.
6. Всеподданнейший отчет о произведённой в 1905 году, по Высочайшему повелению

- сенатором А.Кузминским, ревизии города Баку и Бакинской губернии. СПб.: 1906.
7. Государственный исторический архив Азербайджанской Республики (ГИА АР): ф. 185, оп. 11, д. 73.
 8. ГИА АР: ф. 185, оп. 11, д. 77.
 9. ГИА АР: ф. 484, оп. 3, д. 4.
 10. ГИА АР: ф. 524, оп. 1, д. 61.
 11. Дашнаки. Баку: 1990.
 12. Исмаилов Э. Степан Шаумян – обреченный на забвение. Портрет «легендарного коммунара» без ретуши. Баку, 2012.
 13. Павлов Д.Б. Японские деньги и первая русская революция. М.: 2011.
 14. Первая революция в России: взгляд через столетие. М.: 2005.
 15. Старков Б.А. Охотники на шпионов. Контрразведка Российской империи. 1903-1914 гг. СПб.: 2004 // www.bookfb2.ru.
 16. <http://ru.hayazg.info>.

1905-1906-cı İLLƏR ERMƏNİ-AZƏRBAYCANLI QIRĞININDA “XARİCİ İZ” MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

F.R.CABBAROV

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycan tarixşünaslığında öyrənilməmiş problemə - “Daşnaksutyun” partiyasının yapon kəşfiyyatı ilə əlaqələri və bu əlaqələrin XX əsrin əvvəlində erməni terrorçuluğunun artmasına təsiri məsələsinə həsr olunub. 1904-1905-ci illər Rusiya-Yaponiya müharibəsi zamanı Yaponiya Rusiyada, o cümlədən, Qafqazda vəziyyəti gərginləşdirmək üçün daşnaklardan istifadə etmək planını işləyib hazırlamışdır. Məqalədə belə bir nəticəyə gəlinir ki, ermənilərin 1905-ci ildə azərbaycanlılara qarşı törətdiyi qırğın həmin planın tərkib hissəsi idi.

Açar sözlər: Rusiya-Yaponiya müharibəsi, “Daşnaksutyun” partiyası, erməni-azərbaycanlı qırğını, erməni terroru, separatizm

ISSUE TOWARDS “FOREIGN INTERFERENCE TRACE” IN ARMENIAN-AZERBAIJANI MASSACRE OF 1905-1906

F.R.JABBAROV

SUMMARY

This article deals with uninvestigated issue in Azerbaijan historiography – that is the connection of armenian “Dashnaksutyun” party with Japanese secret service, and impact of these links on the growth of armenian terrorism in early 20th century. Furthermore, during Russian – Japanese war in 1904-1905, Japan developed a plan to use dashnaks in order to destabilize situation in Russia, particularly, in the Caucasus. The present article concludes that the massacre committed against Azerbaijani by armenians in 1905 was an integral part of the reviewed overall plan.

Key words: Russian – Japanese war, “Dashnaksutyun” Party, armenian and azerbaijani massacre, armenian terror, separatism

UOT 94 (479.24)**AZƏRBAYCAN MULTİKULTURAL MƏDƏNİYYƏTİNDƏ
MİLLİLİK VƏ ÜMUMBƏŞƏRİLİK MƏSƏLƏLƏRİ****F.E.BAXŞƏLİYEV, F.S.İSMAYILOV*****Bakı Dövlət Universiteti******bfazil4444@mail.ru***

Azərbaycan milli mədəniyyəti dünya mədəniyyətinə daha çox nüfuz edir və uyğunlaşır. Müstəqillik illərində mədəniyyətdə millilik və ümumbəşəriyyətin vəhdəti olan azərbaycançılıq milli ideologiya kimi gerçəkləşdi. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi Azərbaycan mədəniyyətinin ümumbəşəri mənəvi dəyərlərinin yaranmasında bütün xalqlarla birgə iştirakı məsələlərini geniş təbliğ edir.

Açar sözlər: mədəniyyət, milli, bəşəri, dialoq

Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərləri tarixən ümumdünya, ümumbəşəri mədəniyyətinin də tərkib hissəsi kimi qəbul olunur. Azərbaycan mədəniyyəti nəsillərdən-nəsillərə xalqımızı özünəməxsus milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlər əsasında tərbiyə etmişdir [4, 468].

Hazırkı dünyamızda mənəviyyətin və dəyərlərin milli və ümumbəşəri kontekstdə öyrənilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan mədəniyyətinin zənginləşməsi və inkişafında milli və ümumbəşəri dəyərlərin vəhdəti əsas rol oynamışdır. Mədəniyyətimizin kökündə məhz milli və ümumbəşəri dəyərlər əsas olmuşdur. Milli-mənəvi dəyərlər xalqımızın tarixən yetirdiyi hallardır, ümumbəşəri dəyərlər – dünyanın müxtəlif xalqları və millətlərinin formalaşdırdığı mədəni sərvətlərdir.

Azərbaycan milli mədəniyyəti ümumdünya mədəniyyətinin tamlanması prosesində ona get-gedə daha çox nüfuz edir və uyğunlaşır. Azərbaycan mədəniyyəti ümumbəşəri dəyərləri mənimsəməklə vahid dünya mədəniyyəti sisteminə qovuşan bu integrativ prosesdə həmin dəyərləri əxz edərək müxtəlif dini, sosial-mədəni dəyərlərə tolerant münasibət bəsləyir. Bu gün Azərbaycanda mədəniyyətlər arası dialoq, tolerantlıq, ümumbəşəri vəhdət və multikulturalizm ideyası əsas yer tutur.

Müasir azərbaycanlı fərdi və milli xüsusiyyətləri, həm də ümumbəşəri keyfiyyətləri özündə birləşdirir. Eyni zamanda Azərbaycan mədəniyyəti milli

və ümumbəşəri mədəniyyətdir.

Hər hansı mədəniyyətin millətçiliyə meyli bütün bəşəriyyət üçün də faydasız olan bir prosesdir. Azərbaycanın bir millət kimi özünü təsdiqi üçün mədəni-mənəvi mühit XX əsrin sonlarında müstəqillik illərində yarandı. Milli mənsubiyyət, dövlətin bu günü və sabahı üçün məsuliyyət hissi yaşayan, yüksək mənəvi dəyərlərin həyat prinsipinə çevrilmiş azərbaycanlı obrazının formalaşması dövrü başladı. Müstəqillik tariximiz bir növ həm də xalqımızın öz milli-mənəvi köklərinə qayıdışı, milli ruhuna uyğun həyat və düşüncə tərzinin formalaşması illəridir. Bu illərdə ümumbəşəri və milli-mənəvi dəyərlərin əlaqələnməsinə nail olmaq üçün bu dövrdə çox böyük işlər görülmüşdür [1, 245-246]

Məhz müstəqillik illərində Azərbaycan mədəniyyətinin təməlini təşkil edən, millilik və ümumbəşəriyyətin vəhdəti olan azərbaycançılıq milli ideologiya kimi gerçəkləşdi. Ulu Öndər Heydər Əliyevin milliliklə ümumbəşəriyyətin vəhdətini nəzərə alaraq müəyyənləşdirdiyi azərbaycançılıq ideologiyası müstəqil dövləti yaratmağın və yaşatmağın bütün prinsiplərinin təcəssümünə çevrildi. Bu ideologiya milli ənənələrlə müasirliyi və eyni zamanda milliliklə ümumbəşəriyyəti, dini dəyərlərlə tolerantlığı, demokratik düşüncə ilə dövlətçilik şüurunun çox mükəmməl səviyyədə özünə birləşdirdi. Yeni cıalanmış və müasir şəraiti nəzərə alan ideologiyanın söykəndiyi dəyərlər sistemi bütövlükdə Azərbaycan xalqının taleyini uzaq perspektivlər üçün müəyyənləşdirdi [1,246]

Qeyd etməliyik ki, mədəniyyətdə milliliyin, milli özünəməxsusluğun birtərəfli qəbulu, ümumbəşəri dəyərlərlə ziddiyyət təşkil edir. Öz milli mədəniyyətlərini qoruyub saxlamaq arzusunda olanlar milli mədəniyyətlər və dünya, ümumbəşəri mədəniyyət arasında qarşılıqlı təsirin və əlaqələrin mahiyyətini və əhəmiyyətini dərk etmirlər. Bu o deməkdir ki, milli mədəniyyətin zənginləşməsi və inkişafı yalnız ümumbəşəri dünya mədəniyyəti ilə sıx yaxınlığın mövcudluğu zamanı mümkündür.

Ümumbəşəri meyllər və dəyərlər əsasında ahəngdar inkişaf edən Azərbaycan milli mədəniyyətinin sərbəstliyi, mənəvi tərəqqisi üçün geniş imkanlar yarandı. Başqa xalqların mənəvi-mədəni dəyərlərini mənimsəyərək öz mədəniyyətini zənginləşdirən, öz mədəniyyəti ilə başqa mədəniyyətlərə mü-tərəqqi təsir göstərən Azərbaycan mədəniyyəti dünya mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi ümumbəşəri mənəvi dəyərlərin yaranmasında bütün xalqlarla birgə iştirak edir. Suveren Azərbaycan xalqının milli mədəni siyasətinin strateji istiqamətlərində milli və ümumbəşəri dəyərlərin, ideya və mənəvi sahələrin üzvi birliyi əsas yer tutur [6].

Milli mədəniyyət daşıyıcılarının beynəlxalq qarşılıqlı təsir prosesi xalqın milli təcridliyini aradan qaldırır, ümumbəşəri mədəni dəyərlərin qorunması və mənimsənilməsinə universal tələbat yaradır. Azərbaycan xalqı öz milli mədəniyyətini təbii və qanunauyğun şəkildə dərk edir. Bu isə milli şüuru möhkəmləndirir, xalqı öz tarixi keçmişinə, dəyər və ənənələrinə daha da sıx bağlayır.

Müasir dövrdə ümumbəşəri dəyərlər hamılıqla qəbul edilən mənəvi sərvətlərə çevrilmişdir. Azərbaycanda cəmiyyətin mədəni yeniləşməsi humanist idealların və prinsiplərin möhkəmlənməsi milli mədəniyyətin inkişaf meylinin ümumbəşəri mədəni dəyərlərlə vəhdəti sayəsində mümkündür. Dünya mədəniyyətinə qovuşan Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlif sahələri bəşəriyyətin mənəvi sərvətləri kimi yalnız milli məzmun kəsb etmir, həm də ümumbəşəriyyətə yönümü ilə fərqlənir. Azərbaycan məhz milli-etnik tərkibi, mədəniyyətlərin müxtəlifliyi ilə, bu müxtəlifliyin vəhdəti ilə fərqlənən spesifik mədəni sivilizasiya məkanıdır. Milli və bəşərinin vəhdəti, Azərbaycan xalqının ortağ dəyərlər və davranış münasibətləri adlı məkanın formalaşmasını görməyə imkan verir. Azərbaycan mədəniyyətlər və dinlərarası münasibətlərin durumu, etnik-milli-bəşəri müstəvilərin ahəngdar mövcudluğu baxımından dünyada örnək ola bilər [2, 257].

Müasir milli mədəniyyətimizin məzmununda ən çox diqqət cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri xalqımızın müxtəlif mədəniyyətlərin xüsusiyyətlərini özünə qəbul edərək bəşəriyyətin universal mədəniyyətinə də öz töhfəsini verir. Burada milli və ümumbəşəri dəyərlərin qarşılıqlı nüfuz etməsi prosesi Azərbaycan mədəniyyətinin zənginləşməsinə kömək edir. Azərbaycanda hər bir milli azlığın dəyərləri haqqında təsəvvürlər humanizm sisteminə əsaslanır, bu isə həm ölkə daxilində, həm də başqa xalqlar və mədəniyyətlər arasında bərabərlik, dostluq, qarşılıqlı etimad, qarşılıqlı hörmət yaradır. Bu proses insanları bütün bəşəriyyətin maraqları naminə hərəkət etməyə və düşünməyə yönəldir [6].

Azərbaycan milli mədəniyyəti müxtəlif mədəniyyətlərin birliyindən ibarətdir. Azərbaycanda öz milli-mənəvi dəyərlərimizə söykənərək, eyni zamanda xalqımızın elminin, mədəniyyətinin inkişafına, milli - mənəvi dəyərlərin ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir [3,162,165].

Müxtəlif millətlərin mənəviyyatında ümumbəşəri və milli başlanğıclar qarşılıqlı əlaqədədir [8; 4, 251].

Azərbaycan mədəniyyəti Şərq və Qərbin, Avropa və Asiyanın mədəni qovuşması kimi milli və ümumbəşəri dəyərlərin vəhdəti olan bir mədəniyyətdir [5].

Müasir Azərbaycan mədəniyyətinin özünə məxsus strukturu bu mədəniyyəti ümumdünya mədəniyyətinin tərkib hissəsi, milliliklərlə ümumbəşəriyyətin vəhdəti olan milli mədəniyyət hesab etməyə, Azərbaycan ərazisində yaşayan müxtəlif etnosların qarşılıqlı mədəni əlaqəsi əsasında yaranan qarışıq, ortağ mədəniyyəti kimi dəyərləndirməyə və nəhayət bu mədəniyyəti öz yeri, rolu olan bir millətin-azərbaycanlıların milli mədəniyyət kimi qəbul etməyə əsas verir. Azərbaycan milli mədəniyyəti ümumbəşəri dəyərlərə – beynəlxalq səviyyədə geniş yayılmış dəyərlərə əsaslanır. Milli və ümumbəşəri dəyərlərin qovuşması, milli mədəniyyətlərin zənginləşməsi məhz qarşılıqlı mədəniyyətlərarası əlaqələr sayəsində baş verir. Azərbaycan milli mədəniyyəti məhz ölkədaxili etnoslar və ümumdünya xalqları ilə mədəni əlaqələr sayəsində harmonik inkişaf edir. Ümumbəşəri dəyərlər milli dəyərlərdən məhz ümumplanetar əhəmiyyətinə görə fərqlənir. Azərbaycan milli mədəniyyəti Azərbaycan

xalqının əsrlər boyu konkret sosial-mədəni şəraitdə yaratdığı mənəvi sərvətlərdir.

Azərbaycanı dünyada multikulturalizm mərkəzi kimi tanımaq, mövcud multikultural modelləri tədqiq və təşviq etmək məqsədi ilə yaradılan Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında əlamətdar hadisələrdən biri olmaqla bərabər həm respublika, həm də onun hüdudlarından kənarında xalqımızın müxtəlif mədəniyyətlərin xüsusiyyətlərini özünə qəbul edərək bəşəriyyətin universal mədəniyyətinə də öz layiqli töhfəsini verməsi məsələlərinin təbliğində əvəzsis rol oynayır. Azərbaycan mədəniyyəti dünya mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi ümumbəşəri mənəvi dəyərlərin yaranmasında bütün xalqlarla birgə iştiraki məsələləri Mərkəzin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biridir.

Məhz Mərkəzin xarici ölkə universitetlərində “Azərbaycan Multikulturalizmi” fənninin tədrisi layihəsinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə Avropanın və regionun bir sıra qabaqcıl ali məktəbləri ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq protokolları imzalaması ilə başlanan və görülməli uğurlu işlərin nəticəsində hələ 2015-ci ilin birinci yarısında 7 nüfuzlu ali məktəbdə təsdiq olunmuş proqramlarla “Azərbaycan Multikulturalizmi” fənni tədris olunmağa başlayıb [8].

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi 2015-ci ilin ikinci yarısında bu layihənin daha da genişləndirilməsi üçün gərgin iş aparıb və nəticədə daha 4 universitetdə, o cümlədən, İsveçrənin Frayburq Universiteti, Ukraynanın Poltava İqtisadiyyat və Ticarət universiteti, Türkiyənin Erciyes Universiteti və Portuqaliyanın Lusofona Humanitar və Texnologiya Universitetində “Azərbaycan Multikulturalizmi” fənni tədris olunmağa başlamışdır.

Azərbaycan universitetlərində “Multikulturalizmə giriş” və “Azərbaycan Multikulturalizmi” fənlərinin tədrisinin həyata keçirilməsi layihəsi ilə əlaqədar 2015-ci ilin birinci yarısında respublikamızın 7 ali məktəbində tədris prosesi başlamış, Bakı Slavyan Universitetində Multikulturalizm kafedrası açılmışdır [8].

Mərkəz layihəni genişləndirərək 2015-ci ilin payız semestri ərzində daha 12 universitetdə “Multikulturalizmə giriş” və “Azərbaycan Multikulturalizmi” fənlərinin bakalavr və magistr səviyyəsində tədrisinə nail olub. Beləliklə, hazırda “Azərbaycan Multikulturalizmi” fənni dünyanın 11 və Azərbaycanın 19 nüfuzlu ali məktəbində uğurla tədris olunur [8].

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi həm xarici, həm də ölkə universitetlərində “Multikulturalizmə giriş” və “Azərbaycan Multikulturalizmi” fənlərini tədris edəcək müəllimlərin hazırlanmasına xüsusi önəm verərək onların zəruri material və məlumatlarla təmin edilməsini diqqətdə saxlayıb. Xarici ölkə universitetlərində təşkil olunan monitorinqlər çərçivəsində Mərkəz tərəfindən müəyyənləşdirilən monitorinqi aparan şəxslər həmin universitetlərdə həm də birdəfəlik mühazirələr təşkil edib. İsveçrənin Frayburq Universitetində “Linqvistik müxtəliflik və Azərbaycan Multikulturalizmi”, İtaliyanın La Sapienza Universitetində “Müasir Azərbaycan və multikulturalizm”, Portuqaliyanın Lusofona Universitetində “Linqvistik rəngarənglik Azərbaycan multikul-

turalizminin komponenti kimi”, Bolqarıstanın Müqəddəs Kliment Oxridski adına Bitola Universitetində “Multikulturalizm və sosial-iqtisadi inkişaf – Azərbaycan təcrübəsi”, İndoneziyanın Coqyakarta şəhərində “Muhammadiyyah” dini-sosial təşkilatında “Azərbaycan multikultural ölkə modeli kimi” mövzularında oxunan birdəfəlik mühazirələr Azərbaycan mədəniyyəti dünya mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi ümumbəşəri mənəvi dəyərlərin yaranmasında bütün xalqlarla birgə iştiraki məsələlərinin təbliğinə yardım etmişdir [8].

Azərbaycan Respublikasının multikultural nailiyyətlərinin beynəlxalq müstəviyə çıxarılmasını təmin etmək, mütəxəssislərimizin fəaliyyətini bu istiqamətə yönəltmək üçün Mərkəz bir sıra mühüm layihələr həyata keçirib.

2015-ci il martın 30-da Mərkəzin təşkilatçılığı ilə Almaniyanın Brandenburg Elmlər Akademiyasında “Azərbaycanda multikulturalizm və dinlərarası dialoq: tarixi təcrübə və gələcəyin cəmiyyət modeli” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans keçirilib. Beynəlxalq konfransda müxtəlif ölkələrin 50-dən çox alimi, dini konfessiya rəhbərlərinin Azərbaycan multikulturalizminin dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılması mövzusunda diskussiyalar aparılıb.

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi 2015-ci il dekabrın 17-də Almaniyanın Drezden şəhərində Saksoniya Dövlət kitabxanası, Humboldt Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrası, Auqsburq Universiteti və Osvald Volkenşteyn Cəmiyyətinin birgə təşkilatçılığı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında tolerantlıq Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqlarından biri kimi” adlı elmi konfrans keçirilib. Azərbaycan və alman alimlərinin, yerli ictimaiyyətin nümayəndələrinin iştirak etdikləri bu tədbirdə qorqudşünaslığın Berlindən Bakıya gələn 200 illik uzun bir yolu haqqında geniş məruzə və çıxışlar dinlənilmişdir [8].

Respublikamızın müxtəlif bölgələrinə aid mədəni irsi öyrənmək, onların müasir dövrdə ahəngdar inkişafının təmin edilməsinə, vətəndaş cəmiyyətinin potensialından səmərəli istifadə etməklə tarix, mədəniyyət və dini abidələrin qorunub saxlanmasına dəstək vermək vəzifəsini yerinə yetirmək üçün etnik qruplarla əlaqələrin genişləndirilməsini qarşısına məqsəd qoyan Multikulturalizm Mərkəzi bu qrupları bir araya gətirərək ölkənin bir sıra yerlərində keçirilmiş festivallarda onların birgə iştiraklarını təmin etmişdir.

Ölkəmizin multikultural nailiyyətlərinin beynəlxalq mütəxəssislər tərəfindən öyrənilərək xarici ölkələrdə təbliğini təmin etmək məqsədi ilə 2015-ci il ərzində Mərkəzin təşəbbüsü ilə 6 beynəlxalq “Virtual dəyirmi masa” təşkil edilib.

Azərbaycan Respublikasında mədəni-etnoqrafik müxtəlifliyin azərbaycançılığın inkişafına xidmət göstərməsi yollarını müəyyənləşdirib reallaşdırmaq, Azərbaycan gerçəkliyinin mədəni, sosial, siyasi mahiyyətinin təbliği mexanizmini hazırlamaq vəzifələrinin yerinə yetirilməsi məqsədilə Mərkəz tərəfindən “Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları” kitabı Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap olunub.

2015-ci ildə Multikulturalizm Mərkəzi ölkəmizdə fəaliyyət göstərən dini qurumların və konfessiyaların, icmaların rəhbərləri ilə bütünlükdə 21 görüş və

müşavirə, 11 dəyirmi masa, 8 seminar, xarici ölkələrdə isə 6 beynəlxalq konfrans, 14 seminar və görüş keçirib. Bu tədbirlərdə Azərbaycan multikulturalizminin xüsusiyyətləri barədə geniş diskussiyaların aparılmasına nail olunub, Prezident İlham Əliyevin bu sahəyə diqqət və qayğısı vurğulanıb [8].

Azərbaycan müxtəlif xalqların və etnik qrupların dinc, dostluq, qardaşlıq şəraitində yaşadığı, sevinci və kədəri birgə bölüşdüyü ortaq vətəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanova R. XXI əsr: yeni mədəniyyət məkanına inteqrasiya. Bakı: Nurlan, 2007, 439 s.
2. Aslanova R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı: Elm, 2004, 263 s.
3. Əliyev H. Müdrik fikirlər. 2-ci kitab. Bakı: Azər nəşr 2009, 468 s.
4. Əliyev H. Türk dünyası yazıçılarının III qurultayında nitq // Heydər Əliyev və mədəniyyət. 3 cildə (I c.). 1969-1987, 1993-1996. Bakı: Nurlar, 2008, 561 s.
5. Исторические эфпы становления и развития мировой и беларусской культуры // <http://belportal.info>.
6. Медведев: Русская национальная культура это костяк развития всей нашей национальной культуры. <http://www.kp.ru/online/news/813191/>. 20 oktyabr 2016.
7. <http://bakuforum.az/az/multikulturalizm-nailiyyetler-ve-problemler/?fid=2258>. Multikulturalizm: nailiyyətlər və problemlər. 22 oktyabr 2016
8. <http://aznews.az/m/news.php?id=97566>. Multikulturalizm Mərkəzindən 1 illik hesabat. 29 Dekabr 2015. 14 oktyabr 2016.

ВОПРОСЫ НАЦИОНАЛИЗМА И ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМЕ

Ф.Э.БАХШАЛИЕВ, Ф.С.ИСМАИЛОВ

РЕЗЮМЕ

Национальная культура Азербайджана еще больше проникает и адаптируется в мировую. В годы независимости формировалась азербайджановедение как национальная идеология. Она отражала национальное единство в культуре. Бакинский Международный Центр Мультикультурализма широко пропагандирует вопросы синтеза Азербайджанской национальной культуры с общечеловеческими духовными ценностями.

Ключевые слова: культура, национальный, интернациональный, диалог

THE QUESTIONS OF NATIONALISM AND INTERNATIONALISM IN THE AZERBAIJAN MULTICULTURALISM

F.E.BAKSHALIYEV, F.S.İSMAILOV

SUMMARY

The national culture of Azerbaijan enters and adapts to world culture. Azerbaijanism in days of independence turned into national ideology as synthesis national and an internationalism in culture. Baku International Multiculturalism Center widely propagandizes questions of a role of our national culture in creation of universal cultural wealth.

Key words: independence, ideology, syhthesis, universal cultural wealth

UOT 727/479-243/94-99

**QARABAĞDA XALQ TƏSƏRRÜFATININ İKİNCİ DÜNYA
MÜHARİBƏSİNİN TƏLƏBLƏRİNƏ UYGUN YENİDƏN QURULMASI**

N.R.MƏMMƏDOV

Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu
Memmedov-n.@yahoo.com

Məqalədə, mənbələrə əsaslanaraq 1941-1945-ci illərdə xalq təsərrüfatının bütün sahələrində və sosial ictimai həyatda işlərin hərbin tələblərinə uyğun yenidən qurulmasında, əmək və istehsalat intizamının güclənməsində Qarabağ zəhmətkeşləri xüsusi olaraq fərqlənmiş, faşistlərlə ölüm-dirim müharibəsi aparan ölkədə ön və arxa cəbhənin, ərzaq, geyim və digər strateji mallarla təmin olunmasına öz layiqli töhvəsini verməsindən geniş bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: Qarabağ, Azərbaycan, İkinci Dünya müharibəsi, xalq təsərrüfatı, strateji məhsullar, faşizm

Qarabağın 1939-1941-ci illər tarixi Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mə-nəvi həyatında xarakterik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən mühüm dövrlərindən biridir. Ümummilli lider Heydər Əliyev «Azərbaycan XXI əsr üçüncü minilliyin ayrıcında» xalqa müraciətində 1939-1941-ci illəri xarakterizə edərək demişdir: «1941-1945-ci illər Azərbaycan xalqının tarixində çox görkəmli yer tutur, xalqımızın tarixinin parlaq səhifələrindəndir... İkinci Dünya müharibəsi əyani şəkildə bir daha təsdiq etdi ki, Azərbaycan xalqı ən ağır sınaqlardan üzüağ çıxmağa, misilsiz şücaət və rəşadət nümunələri göstərməyə qadir olan çox dözümlü və qəhrəman xalqdır... Faşizm üzərində qələbədən sonra xalqı-mızın keçdiyi yol Azərbaycanın gələcək milli azadlığına, müstəqilliyinə gedən yol olmuşdur... Azərbaycan yüksək inkişaf yolu keçdi və böyük iqtisadi, intellektual potensial topladı. Bunların əsasında ... öz müstəqilliyini əldə etdi və dünya birliyində öz yerini tutdu» [5, 32-35].

Qarabağ əhalisinin böyük fədakarlıq, ümid və qürurla keçdiyi bu tarixi yolun ciddi, qərəzsiz elmi tədqiqinin mühüm nəzəri və əməli əhəmiyyəti vardır. Tarixi keçmişin həqiqətləri yalnız konkret zaman və məkan daxilində, fakt və hadisələrin dərin təhlili əsasında aşkar edilə bilər və edilməlidir.

Qeyd edək ki, təqdim olunan mövzu bu günə qədər olan tədqiqatlarda müstəqil şəkildə araşdırılmamışdır. Məhz bu səbəbdən «Qarabağın İkinci Dünya müharibəsi» dövrü tədqiqat obyektini kimi seçilmiş və mövzusunun aktual-

lıgına şübhə yeri qoymur. Mövzu müxtəlif tarixi mənbələr, arxiv sənədləri, dövrü mətbuat materialları, mövcud elmi ədəbiyyat əsasında yazılmışdır.

Almaniyanın Polşa üzərinə 1939-cu il hücumu, Fransa və İngiltərənin Almaniya müharibə elan etməsinə, bununla da İkinci Dünya müharibəsinin başlanmasına səbəb oldu. Almaniyanın Avropa dövlətlərinin xeyli hissəsini işğal etməsi onun gücünün artmasına səbəb oldu.

Almaniya «Barbarossa planı»na görə qısa bir müddətdə SSRİ-nin Arxangel'sk-Həştərxan ərazilərini ələ keçirməli idi. Azərbaycanın əlverişli strateji-coğrafi mövqedə yerləşməsi, bol təbii sərvətlərə (xüsusilə neftə) malik olması Almaniyanın diqqətini cəlb etmiş və «xüsusi plan» hazırlamışdı. «Qafqazın idarə olunması» planına görə Azərbaycan işğal edildikdən sonra burada «Komissarlıq» yaradılmalı və Tiflisdə yerləşən «Qafqaz Reyxskomissarlıqı»na tabe edilməli idi [1]. Eyni zamanda, Hitler SSRİ üzərində qələbədən sonra burada yaşayan bütün müsəlmanları «Böyük Türkünistan» dövləti yaradıb burada yerləşdirilməsini planlaşdırmışdı. Neft Bakısı haqda Hitler xüsusi plan hazırlamışdı. Belə ki, Bakının işğalından sonra buradakı idarəçiliyi almanlara həvalə etməli, şəhəri hərbi məntəqəyə çevirməli, nefti emal etməli, daşıyıb böyük gəlir əldə edilməli idi [37], «Edelveys planı»na görə Bakı 1941-ci ilin payızına kimi tutulmalı idi. Almaniyanın digər planında, Azərbaycanda yaşayan müxtəlif millətlər (azərbaycanlılar, ermənilər, gürcülər, ruslar) arasında nifaq salmaq və dövləti daxildən zəiflətmək də var idi. Azərbaycana qarşı ABŞ və Böyük Britaniya dövlətləri xüsusi («Vilvet») planı hazırlamışdılar. Onlar Azərbaycanı SSRİ-dən qoparmaq, öz qoşunlarını burada yerləşdirmək və təbii sərvətlərdən bəhrələnmək istəyirdilər [6].

Moskva isə yaranmış əlverişli vəziyyətdən istifadə edib, burada yaşayan azərbaycanlıları Mərkəzi Asiya və Qazaxıstana köçürmək, SSRİ ərazisində yaşayan erməniləri və rusları buraya köçürməyi planlaşdırmışdı [7].

Müharibə başlayan vaxtdan bütün Azərbaycan xalqı, o cümlədən Qarabağ əhalisi «hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün» şüarı altında alman faşizminə qarşı müharibəyə qalxdı. Qarabağ əhalisi son qələbəyə qədər İkinci Dünya müharibəsində fəal iştirak etdi. Qarabağın idarə, müəssisə, təşkilatlarında işləyən əhali öz üzərlərinə yüksək öhdəliklər götürür, ərizələri ilə könüllü olaraq ordu sıralarına, «Xalq qoşunu» dəstələrinə, «Qırıcı batalyonlara» daxil olurdular. 1941-ci il iyunun 23-də Şuşada, Xankəndində, Ağdamda, Fizulidə, Cəbrayılda, Tərtərdə, Bərdədə nasist işğalçılarına qarşı izdihamlı mitinqlər keçirildi [8].

Müharibənin ilk günlərində Qarabağın şəhər və kəndlərindən 11200 nəfər, o cümlədən 280 nəfər qız könüllü olaraq cəbhəyə getmək üçün Respublika Hərbi Komissarlığına müraciət etdi. Təkcə 1941-ci ilin iyul-oktyabr aylarında Qarabağdan 9385 nəfər hərbi məktəblərə, qvardiya diviziyalarına, döyüş hissələri ehtiyatına səfərlər edildi [9].

1941-1942-ci illərdə Azərbaycanda təşkil edilmiş hərbi birləşmələrə Qarabağdan 1400 nəfər kommunist və komsomolçu daxil olmuşdu. 1943-cü il

yanvarın 1-nə qədər Qarabağdan 9300 nəfər orduya çağırılmışdır [10].

Respublika Dövlət Müdafiə Komitəsi Qarabağda Səfərbərlik işini yüksək qiymətləndirmişdi. Ümumiyyətlə 1941-1945-ci illərdə Qarabağdan Orduya 196 minə qədər adam Səfərbər edilmişdir ki, bunlardan 3 mini qadın idi. Bu vaxt Azərbaycandan orduya 700 min adam səfərbər edilmişdir ki, bunun 11 mini qadın olmuşdu [11]. Ön cəbhədə döyüşən qoşun üçün ehtiyat qüvvələr hazırlanmasında görülən zəruri işlər nəticəsində 1941-ci il iyun-avqust (üç ayı ərzində) Qarabağda Xalq Qoşun dəstələrinə 31502 nəfər yazılmışdı [12]. Bu dəstələr istehsal-ərazi prinsipi üzrə təşkil edilmiş və onların fəaliyyətinə rəhbərlik üçün Mərkəzi Qərargah yaradılmışdı. 1942-ci ilin avqustunda Qarabağda Xalq Qoşun dəstələri, Xalq Qoşun Batalyonları ilə əvəz edildi. 1943-cü ilin martında Qarabağın hər bir rayonunda bir batalyon saxlandı və 1943-cü il avqust ayında işğalçı alman ordusu Azərbaycan sərhədlərindən uzaqlaşdığına görə Ümumi İcbari təlim hərbi təlim hissəsinə daxil edildi. Ordu üçün ehtiyat qüvvələr yaratmaq məqsədilə Dövlət Müdafiə Komitəsi qərarına əsasən 1941-ci ilin iyulundan Qarabağda 16 yaşından 50 yaşınadək kişilər ümumi icbari təlim keçməyə başladılar. 1941-ci il oktyabrından 1942-ci ilin dekabrınadək Qarabağda 45 min nəfər ümumi və xüsusi hərbi təlim keçmiş, atıcı, snayper, minamiyotçu, pulemyotçu hazırlanmışdı [13]. Qarabağda 1941-1945-ci illərdə bütövlükdə ümumi icbari hərbi təlim xətti ilə 14 min nəfər döyüşçü hazırlanmışdı. Həmin illərdə Qarabağda 81 min nəfər çağırışçı 9 növ hərbi peşəyə yiyələnmişdi [14].

Müharibə başlayandan Qarabağda təxribatçılara və sərhədi pozanlara qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə Qırıqı Batalyonlar yaradılmış və bu batalyonlara 3360 nəfər adam səfərbər edilmişdi. Həmin batalyonların fəaliyyəti nəticəsində Qarabağ ərazisində 9 min düşmən paraşütçüsü, casus, quldur, soyğunçu, təxribatçı, fərari, dövlət sərhədini pozan tutulmuşdu. Bu rəqəm ümumrespublika üzrə 32 min nəfər idi [15]. Müdafiə işlərinin təşkilində Qarabağın ictimai təşkilatları da fəal iştirak edirdilər. Belə ki, Qarabağ Yardım Cəmiyyəti, Qarabağ Bədən Təربiyəsi təşkilatları, Qızıl Aypara Cəmiyyəti, Hava Hücumundan Müdafiə Bölmələri müharibə illərində əhali içərisində fəal iş aparmışlar. 1941-1945-ci illərdə Qarabağ Qızıl Aypara cəmiyyəti 1820 nəfər tibb bacısı hazırlamış, 5600 nəfərdən çox Qarabağ vətəndaşı döyüşçülər üçün könüllü qan vermişdi [16]. Azərbaycan SSR XKS-nin və AKP MK-nın 4 may 1941-ci il qərarına əsasən hava hücumundan müdafiə məqsədilə Qarabağ bölməsində sığınacaqların tikilməsi təşkil edilmiş və bütün idarə və müəssisələrdə Özünümüdafiə Dəstələri yaradılmışdı. Qarabağda Qırıqı batalyonlara və hava hücumundan müdafiə dəstələrinə yardım qruplarında 4152 nəfər iştirak etmişdi. Bu dəstələrin hər birinə idarə və müəssisələrdə 100-300 fəhlə və qulluqçu, yaşayış yerlərində isə 200-500 nəfər Qarabağlı sakin daxil olmuşdu [17]. Qarabağ Özünümüdafiə dəstələrində olan əhali əlehiqaz geyinmək qaydalarını əhaliyə başa salır və yaralıya ilk tibbi yardım göstərmək qaydasını öyrədirdi.

Müharibənin ilk aylarında rus dilini bilməmək azərbaycanlı döyüşçülər üçün ciddi çətinliklər törədirdi. Bundan istifadə edən bəzi zabitlər onlarla təhqiramiz, kobudcasına rəftar edirdilər. Azərbaycanlı döyüşçülər bununla bağlı respublika rəhbərliyinə dəfələrlə müraciət edərək rus dilinin öyrənilməsi üçün şərait yaratmağı xahiş edirdilər. Azərbaycan KP MK hərbi şöbəsinin 23 oktyabr 1941-ci il tarixli məktubla Zaqafqaziya cəbhəsinin Siyasi İdarəsinə bu barədə müraciət etməsi nəticəsində vəziyyət nizama salınmışdı. Döyüşçülərin rus dilini bilməyinin vacibliyi nəzərə alınaraq 90 saatlıq proqram işlənilib hazırlanmışdı. Dərslər hərbi hazırlıq xətti ilə keçirilirdi. Azərbaycan KP MK-nın 14 iyul 1942-ci il qərarına əsasən Bakı şəhərində rus dilinin tədrisi 15 iyuldan, Azərbaycan rayonlarında, o cümlədən Qarabağda isə həmin ilin avqust ayının 1-dən başlanmışdı. Hərbi vəzifəlilərin məktəblərdə rus dilini öyrənməsi üçün, həftədə 4 saatdan az olmamaq şərti ilə, 150 akademik-saat nəzərdə tutulurdu. Bu tədbir rus dilinin öyrənilməsində mühüm rol oynadı.

Beləliklə, II Dünya müharibəsi başlandıqdan Qarabağda cəbhəyə xidmət, arxada qüvvələri səfərbər etmək sahəsində xeyli iş görüldü. Qarabağ əhalisi fədakarlıq, mətinlik dözümlülük nümayiş etdirərək öz üzərilərinə düşən işin öhdəsindən layiqincə gəldilər.

Müharibə başlanan vaxtdan Azərbaycan ərazisində hərbi xəstəxanalar yaradıldı. Yaralı əsgər və komandirlərə kömək məqsədilə 1942-ci ilin yanvarında Azərbaycan Respublikası Yardım Komitəsi təşkil etdi. Tibb elmlər doktoru, professor Əziz Əliyev Komitəyə sədr təyin olundu. Bu vaxt Azərbaycanda 76 hərbi xəstəxana təşkil edildi ki, bunlardan ikisi Şuşa və Xankəndində fəaliyyət göstərirdi.

İkinci Dünya müharibəsi xalq təsərrüfatını ciddi imtahana çəkdi. Tezliklə sənayeni hərbi tələblərə uyğun yenidən qurmaq, birinci növbədə ordunu yüksək keyfiyyətli yanacaq, hərbi ləvazimatla və ərzaqla təmin etmək tələb olunurdu. AKP MK-də vilayət, şəhər və rayon komitələrində neft hasilatı, emalı, elektrik stansiyaları, tikinti və tikinti materialları, yeyinti sənayesi, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, şəhər təsərrüfatı və s. kimi sahələrə rəhbərlik edən yeni şöbələr yaradıldı [18].

Müharibə başlayan vaxtdan Qarabağın xalq təsərrüfatının minlərlə işçisi Qızıl Ordu sıralarına səfərbər olunmuşdu. Təkcə 1941-ci ildə Qarabağın kolxoz, sovxoz və sənaye müəssisələrində çalışanların üçdə biri cəbhəyə getmişdi. Mərkəzi sənaye rayonlarından respublikaya material və avadanlıq gətirilməsi zəiflədi. Sonralar isə tamamilə dayandırıldı.

Respublikamızda o cümlədən Qarabağda xalq təsərrüfatının maddi-texniki bazası xeyli zəifləmişdi. 1941-1942-ci illərdə ordunun ehtiyacı üçün Respublikamızın müəssisə və təşkilatlarından 5457 yük maşını, 672 minik avtomobili, 476 traktor və 50 min at alınmışdı. O cümlədən Qarabağdan 1526 yük maşını, 182 minik avtomobili, 126 traktor, 8 min at alınıb cəbhəyə göndərilmişdi [19].

Qarabağda xalq təsərrüfatının hərbi istiqamətdə uğurla işləməsi üçün

ehtiyatda olan iş qüvvəsinin istehsalata cəlb olunmasına başlandı, növbəti məzuniyyətləri əvəzinə pul ödəməklə ləğv etdi, iş günü uzadıldı, qadınlar və yeniyetmələr istehsalata gəldilər. Qarabağda 5 min əmək veteranı və əlil istehsalata qayıtdı [20]. Xalq təsərrüfatının işçi qüvvəsi ilə təmin edilməsində qadınlar və yeniyetmələr mühüm rol oynadılar. Qadınlar öz atalarını, ərlərini, qardaşlarını əvəz edərək Qarabağın sənaye müəssisələrində, kolxoz və sovxozlarında işləməyə başladılar [21].

Hitler elə başa düşürdü ki, tezliklə SSRİ ərazisində narazılıqlar baş qaldıracaq və Sovetlər birliyini daxildən zəiflədib məhv edəcəkdə. O kolxoz quruluşunun zəifliyini və kəndlilərin narazılığını əsas kimi qəbul etsə də Sovetlər birliyində möhkəm iqtisadi-siyasi sistem faşist qəsbkarlarını dəf etmək üçün kənd əhalisini də səfərbər edə bildi.

Rəsmi Moskvanın 1941-ci il avqustun 16-da qəbul etdiyi 1941-ci ilin dördüncü rübünün hərbi-təsərrüfat planında arxa cəbhədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. İlk növbədə ordunu çörəklə və başqa ərzaq məhsulları ilə təmin etmək, bunun üçün əkin sahələrini genişləndirmək, taxıl istehsalını artırmaq lazım idi. Qarabağda kənd əməkçilərinə rəhbərliyi gücləndirmək məqsədilə 1941-ci ilin avqustunda fəvqəladə orqanlar – 19 MTS və sovxozda siyasi şöbələri kənd təsərrüfatı planlarının vaxtında yerinə yetirilməsinə, əmək intizamının yüksəldilməsinə nəzarət edirdilər. İşçi qüvvəsinin böyük əksəriyyəti, kəndin ixtisaslı qüvvələri – mexanik və sürücülər, kombaynçı və traktorçular cəbhəyə getmişdilər. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının bütün ağırlığı qadınların və yeniyetmələrin üzərinə düşürdü. 1940-cı ildə Qarabağda 186 min əmək qabiliyyətli kolxozçu vardırısa, 1941-ci ildə onların sayı azalaraq 123 minə düşmüşdü. Kolxoz və sovxozların maddi-texniki bazası xeyli zəif idi. Müharibənin birinci ilində ordunun ehtiyacları üçün Qarabağdan 1526 yük maşını, 182 digər avtomaşınlar, 126 traktor və 8 mindən artıq at verilmişdi [23].

1941-ci ilin yay və payızında Qarabağın kolxoz sahələrində 1400-dən artıq mexanizator qadın işə cəlb olunmuşdu. Kənd təsərrüfatına ixtisaslı kadrlar hazırlamaq üçün Respublikada 17 məktəb fəaliyyət göstərirdi. 1941-1942-ci illərdə Respublikada hazırlanmış 10 min mexanizatorun yarısından çoxunu qadınlar təşkil edirdi. 1944-cü ildə Qarabağda traktorçuların 61, kombaynçı köməkçilərinin 52, təmir işçilərinin 3 və sürücülərin 25 faizi qadınlar idi. Qarabağda MTS, kolxoz və sovxozlarında yeniyetmələrdən ibarət 42 yüksək məhsul briqada və manqası yaranmışdı. Kənd təsərrüfatı mexanizatorlarının 70 faizi yeniyetmələr idi [24]. 1943-cü ildən Qarabağın əkin sahələrində azərbaycanlılarla birgə Ukrayna və Şimali Qafqazdan köçürülmüş əkinçilər də çalışırdılar.

Qarabağda kənd təsərrüfatı üzrə çöl işlərinə qulluqçular, məktəblilər, texnikumların və ali məktəblərin tələbələri cəlb olunurdular. Ağcabədi, Ağdam, Cəbrayıl, Fizuli, Bərdə, Tərtər, Ağdərə, Hadrut, Xocavənd rayonlarındakı kolxozlar daxili torpaq və toxum ehtiyatları hesabına əkin sahələrini 10-15 faiz genişləndirdilər. Kolxoz və sovxozlarda «Cəbhəyə və ölkəyə daha çox çörək,ət

və sənaye üçün xammal verək!» şüarı altında staxanovçular və kənd təsərrüfatı qabaqcılları hərəkatı geniş vüsət aldı. 1941-ci il dekabrın 1-nə Qarabağ kolxozçuları Müdafiə Fonduna 798 baş iribuynuzlu və 5453 baş xırdabuynuzlu heyvan, 208 baş donuz, 2982 sentner taxıl, 10122 litr süd, 5726 kiloqram yağ, 42 ton kartof, 56 ton göyərtili, 17416 ədəd yumurta və digər məhsullar verdilər [25].

1942-ci ildə Qarabağda «Yüksək məhsul – cəbhəyə köməyin əsasıdır» çağırışı ilə çalışan əməkçilər kənd təsərrüfatı məhsulları tədarükündə mühüm nailiyyətlər əldə etdilər. Əkin sahəsi 1941-ci ilə nisbətən 4 min hektar artdı. Əkin sahəsinin 238 min hektarı taxıl əkininə ayrıldı. 1942-ci ildə Qarabağın kolxoz və sovxozları dövlətə 1941-ci ildən 723520 pud artıq taxıl, 79170 pud ət, 58954 göyərtili, 11465 pud yun, habelə kolxozlar 1943-cü ilin planları hesabına 123214 pud ət, 2296 pud yağ, 3 pud pendir, 8416 pud yun, 16730 pud ot və s. təhvil verdi [26].

1943-cü ildə Azərbaycanın sənaye müəssisələri Qarabağın kənd təsərrüfatı üçün texnika və avadanlıq verilməsini artırdı. DMK-nın qərarı ilə Ukraynada və Şimali Qafqazdan kənd təsərrüfatı maşınları zavodlarının köçürülməsi hesabına hələ 1942-ci ildə Gəncədə kənd təsərrüfatı maşınlarını təmir və onlar üçün ehtiyat hissələri istehsal edən zavod yaradılmışdı. Bakının maşınqayırma zavodları MTS-lər üzərində hamiliyi genişləndirildilər. Təkcə 1943-cü ilin birinci yarısında Bakıdan Qarabağın kəndlərinə işləməyə 56 ixtisaslı fəhlə göndərildi [27].

Kənd təsərrüfatı maşınlarını təmir etməkdə böyük uğurlar aparmış M.İ.Kalinin adına zavodun kollektivi 1944-cü ildə Ümumittifaq sosializm yarışında birinci yeri tutdu və ona ÜHİMŞ-nin və SSRİ Əkinçilik Xalq Komissarlığının Keçici bayrağı və pul mükafatı verildi.

1943-cü ildə Qarabağın kənd zəhmətkeşləri dövlətə plandan əlavə 2800 min pud taxıl, 6 min pud ət, 18 min pud tərəvəz, 0,5 min pud yun verdilər. Heyvandarlığın inkişaf planı iribuynuzlu heyvanlar üzrə 106,3 faiz, qoyun və keçilər üzrə 124 faiz, donuzlar üzrə 118 faiz yerinə yetirildi [28]. 1943-cü ildə Qarabağın kolxozçularının qəhrəman əməyi hökumət tərəfindən yüksək qiymətləndirildi, kənd təsərrüfatında çalışan 140 nəfər SSRİ-nin orden və medalları ilə təltif olundu [29]. Qarabağın kəndliləri 1944-cü ildə mühüm uğurlar qazandılar.

Müharibənin çətinliklərinə baxmayaraq Qarabağda maldarlığın inkişafı dayanmadı, kolxoz sürüləri 1940-cı ilə nisbətən 35000 baş çoxaldı, heyvandarlıq məhsulları istehsalı artdı. Müharibə illərində heyvandarlığın inkişafında qazandığı müvəffəqiyyətlərə görə Qarabağ zəhmətkeşləri Dövlət Müdafiə Komitəsinin Qırmızı bayrağını almış, 12 min əmək qabaqcılı orden və medallarla təltif edilmişdi [30].

1941-1943-cü illərdə Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi Qarabağ vətəndaşları öz şəxsi qənaətləri hesabına tank dəstələri yaratmaq hərəkatına qoşulmuşlar. Ümumi Azərbaycan üzrə bu göstərici 230 milyon manat idisə,

bunun 26 milyonu Qarabağ zəhmətkeşləri tərəfindən göndərilmişdir.

1942-1943-cü illərdə Azərbaycanda əlillərin və əsgər ailələrinin işlə təmin olunması hərəkatı genişləndi. 1942-ci ildə Şuşa şəhərində 2 əlillər evi fəaliyyətə başladı. Orada 100-dən artıq əlil işləyirdi. Ümumi Azərbaycan üzrə bu göstərici 3295 nəfərə çatırdı. 1943-cü ildə Qarabağda əsgər ailəsi olan 16 nəfər qadın Kənd Soveti sədri, 48 nəfər Kənd Soveti katibi, 20 nəfər kolxoz hesabdarı, 285 nəfər kolxoz briqadiri, 89 nəfər ferma müdiri işləyirdi. 1941-1944-cü illərdə Azərbaycanda 91 min nəfər cəbhəçi ailəsi işlə təmin olunmuşlar [31].

Əsgər ailələrinə ümumxalq qayğısında komsomolçu gənclər yaxından iştirak edirdilər. 1943-cü ildə Qarabağ komsomolçuları 508 əsgər ailəsinin evini təmir etmiş, onların mal-qarasına 59 ton yem tədarük etmiş, 256 m³ odun daşımış, döyüşçü ailələrinin uşaqlarına geyim, ayaqqabı və sair vermişlər [32].

Müharibə başlayan ilk gündən Qarabağda fəaliyyət göstərən müəssisələr cəbhə üçün işləyirdi. Müəssisələrdə dəzgah arxasında gənclər, qızlar və qadınlar dayanırdı. Müharibə dövründə ən böyük müəssisə olan Qarabağ İpək Kombinatının kollektivi xüsusilə fərqlənirdi. Ağır illərdə onlar ehtiyacı olan ailələrə 421 min kubmetr odun daşımış və 473 ton metal toplayıb Stavropol vilayətinə göndərmişlər. Sənayedə əhəmiyyətli müvəffəqiyyətlər qazanılmışdı. Belə ki, 1944-cü ildə 1940-cı ilə nisbətən sənayenin ümumi məhsulu 9 faiz artmışdı. Əkin sahələri xeyli genişlənməmiş, davarların sayı 31,2 faiz, qaramalın sayı 11,5 faiz artmışdı. Qarabağ zəhmətkeşləri müdafiə fonduna 26199.000 manat köçürmüşdür. 1944-cü ildə Xocavənd rayonu heyvandarlığı inkişaf etdirmək planını – qaramal üzrə 114,9 faiz, qoyun və keçilər üzrə 113,2 faiz, atlar üzrə 106,7 faiz yerinə yetirilmiş və yarış qalibi hesab edilərək DMK-nın Keçici Qırmızı Bayrağını və pul mükafatını almışdır [33].

Müharibədə tütünə daha çox ehtiyac olduğundan 1942-ci ildən Qarabağın kolxozlarında tütün əkilməyə başlanmışdır. İlk vaxtlar 45 hektar sahədə tütün əkən əhali sonrakı illərdə əkin sahələrini daha da artıraraq 180 hektara çatdırmış və dövlətə tütün satışı planı yerinə yetirmişdir.

Qarabağın komsomolçu gəncləri müharibə dövründə kənddə tükənməz yaradıcı qüvvə kimi çıxış edirdilər. Belə ki, təkcə 1943-cü ildə DQMV-də 50 min gənc iməciliklərdə fəal iştirak etmiş, 92 su arxı təmizləmiş, tarlaya 19080 ton gübrə daşımış, 58 hektar üzüm bağı becərmişdi. Komsomolçular qazandıqları 5000 əmək gününü və 168826 manat pulu müdafiə fondu hesabına keçirmişdilər. 1943-cü ilin fevralında komsomolçu gənclərin texniki hissələr və alət toplanışı həftəsində 2686 mühüm kənd təsərrüfatı maşın hissələri, 80 kombayn və taxıldöyən maşın təmir edilmişdir [34].

Azərbaycanın hər yerində hərbi xəstəxanalara hamilik işi gündən-günə genişlənirdi. Qarabağ əhalisi suxarını, quru meyvəni, doşabı, spirti, tənəkini, ət və süd məhsullarını qablaşdırıb hərbi xəstəxanalara göndərirdilər. 1943-cü il avqustun 11-də təkcə Ağdam, Tərtər, Bərdə rayonlarının bir kolxozunda «vətən müdafiəçilərinin hamilik günü» keçirib, həmin gün qazanılmış 500 əmək

gününün pul dəyərini, 3500 kq. taxıl və digər kənd təsərrüfatı məhsullarını toplayıb Respublikanın hərbi xəstəxanalarına hədiyyə göndərmişdilər.

1944-cü ildə işğaldan azad edilmiş Rusiya ərazilərinə hamilik köməyi daha geniş xarakter aldı. Qarabağ bölgəsi Qaraçay Muxtar Vilayətini hamiliyə götürmüş və bəhs etdiyimiz dövrdə Qarabağ əhalisi qaraçaylılara 95 ton buğda, 18 ton arpa, 2699 kq. çovdar, 9800 kq. noxud, 29 qaramal, 75 davar, 1432 min manat nağd pul göndərmişdilər. Təkcə Hadrut rayonu isə 1944-cü ildə Oryol vilayətinə 40.000 manat nağd pul, 500 əmək günü dəyərində müxtəlif məhsullarla kömək etmişdilər. Qarabağ gəncləri hamilik etdikləri rayonlara 143300 manat nağd pul və 2007 əmək gününə düşən məhsul göndərmişlər [35].

Beləliklə, 1941-1945-ci illərdə xalq təsərrüfatının bütün sahələrində və sosial-ictimai həyatda işlərin hərbin tələblərinə uyğun yenidən qurulmasında, əmək və istehsalat intizamının güclənməsində Qarabağ zəhmətkeşləri xüsusilə fərqlənmiş faşistlərlə ölüm-dirim müharibəsi aparan ölkədə ön və arxa cəbhənin ərzaq, geyim və digər strateji mallarla təmin olunmasına öz layiqli töhfəsini vermişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Böyük vətən müharibəsi illərində. Bakı: 1969.
2. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, VII cild. Bakı: 2003.
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. III c. Bakı: 1979.
4. Azərbaycan SSR xalq təsərrüfatı Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı: 1985.
5. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti. Bakı: Bakı Universiteti, 2001, 133 s.
6. ARPIİSSA, f.1, s.153, i.32, v.12.
7. ARPIİSSA, f.2, s.17, i.91, v.14.
8. ARPIİSSA, f.1, s.129, i.2, v.8.
9. ARPIİSSA, f.2, s.84, i.107, v.4.
10. ARPIİSSA, f.2, s.280, i.3, v.4-5.
11. ARPIİSSA, f.158, s.17, i.91, v.89.
12. ARPIİSSA, f.153, s.153, i.143, v.17.
13. ARPIİSSA, f.2, s.29, i.1, v.181.
14. ARPIİSSA, f.1, s.169, i.6, v.50.
15. ARPIİSSA, f.1, s.26, i.54, v.60.
16. ARPIİSSA, f.1, s.5, i.36, v.3.
17. ARDA, f. 1756, s.2, i.81, v.18.
18. ARDA, f.16, s.2, i.671, v.41.
19. AMEA-TİEA, f.1, s.1,i.3, v.119-120.
20. AMEA-TİEA, f.1, s.1, i.213, v.17-18.
21. ARPIİSSA, f.158, s.17, i.91, v.121.
22. ARPIİSSA, f.1, s.280, i.3, v.276.
23. ARPIİSSA, f.158, s.17, i.92, v.156.
24. ARPIİSSA, f.1, s.280, i.3, v.436.
25. ARPIİSSA, f.1, s.28, i.3, v.344.
26. ARPIİSSA, f.158, s.17, i.91, v.60.
27. ARPIİSSA, f.1, s.103, i.1, v.45.
28. ARPIİSSA, f.1, s. 48, i.91, v.11-12.

29. ARPIİSSA, f.158, s.17, i.90, v.294.
30. ARPIİSSA, f.2, s.29, i.1, v.180.
31. ARPIİSSA, f.1, s.17, i.94, v.44.
32. ARPIİSSA, f.1, s.109, i.119, v.50.
33. ARPIİSSA, f.1, s.103, i.16, v.79.
34. ARPIİSSA, f.158, s.17, i.93, v.5,6.
35. ARPIİSSA, f.158, s.17, i.119, v.50.
36. ARPIİSSA, f.2, s.84, i.91, v.11.
37. Bəhramov C.Ə. "Azərbaycan oğulları Qafqaz uğrunda döyüşlərdə". Bakı: 2010; Azərbaycan SSR İkinci Dünya müharibəsində // AMEA-nın Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), Bakı: Elm, 2007, s.308-318.

**ПЕРЕСТРОЙКА НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА КАРАБАХСКОГО РЕГИОНА
АЗЕРБАЙДЖАНА В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ**

Н.Р.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В 1941-1945 гг. все отрасли народного хозяйства, все сферы социальной жизни Карабахского региона Азербайджанской ССР были перестроены по требованиям военного времени. Трудящиеся Карабаха проявили особую активность в деле перестройки социально-экономической жизни региона. Они внесли достойную лепту в дело обеспечения продовольствием, одеждой и другими стратегическими изделиями переднего фронта и тыла, ведущих борьбу с фашизмом не на жизнь, а на смерть.

Ключевые слова: Карабах, Азербайджан, Вторая Мировая война, народное хозяйство, стратегические изделия, фашизм

**THE RECONSTRUCTION OF THE NATIONAL ECONOMY
OF KARABAKH REGION OF AZERBAIJAN DURING THE SECOND WORLD WAR**

N.R.MAMMADOV

SUMMARY

In 1941-1945, all branches of the national economy and all spheres of the social life of the Karabakh region of the Azerbaijan SSR were rebuilt according to the requirements of war. The working people of Karabakh were especially active in the reconstruction of social and economic life of the region. They have made a worthy contribution to the cause of providing food, clothing and other strategic products of the front line and the rear, fighting a life-and-death war against fascism.

Key words: Karabakh, Azerbaijan, During the Second World War, national economy, strategic products, fascism.

UOT 94(479.24)**TÜRKMƏNÇAY MÜQAVİLƏSİNDƏN SONRA ÇARİZMİN
ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA MÜSTƏMLƏKƏÇİLİK SİYASƏTİ
TÜRKİYƏ TARİXSÜNASLIĞINDA****V.U.UMUDLU****AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu**
v.umudlu@yahoo.co.uk

Təqdim olunan məqalə Türkmənçay müqaviləsindən sonra çarizmin Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi müstəmləkə siyasətinin Türkiyəli tədqiqatçıların, eləcə də türk dilində nəşr olunmuş xarici tarixçilərin əsərlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Türk tarixçilərindən H.Baykara, Ö.K.İşyar, M.Saray, A.Saydam və digərlərinin əsərlərində çarizmin milli, iqtisadi və mədəni sahədə həyata keçirdiyi müstəmləkəçi siyasəti kəskin tənqid hədəfinə çevrilmişdir. Bu siyasətin nəticəsi olaraq, XIX əsrin 30-cu illərində çarizmə qarşı başlayan xalq kütlələrinin azadlıq mübarizəsi də adı çəkilən tarixçilərin əsərlərində hərtərəfli şəkildə işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: Müstəmləkə siyasəti, ermənilərin köçürülməsi, kütləvi üsyan, Qafqaz, Mehmet Saray, Hüseyn Baykara

İkinci Rusiya-İran müharibəsinin acı nəticəsi olaraq meydana çıxan Türkmənçay müqaviləsi Azərbaycanın şimal hissəsindəki tarixi prosesləri kökündən dəyişərək, ölkəni çar Rusiyasının ağır müstəmləkə zülmü ilə üz-üzə qoydu. Mövcud dövlətçilik ənənələri ləğv edildi və Şimali Azərbaycan nəhəng Rusiya imperiyasının ucqar bir əyalətinə çevrildi. Bu müqavilə nəticəsində tarixi türk yurdu olan İrəvan xanlığı “özgəninkiləşdirilərək” qondarma “Erməni vilayəti” ilə əvəz edildi və bura İran və Türkiyədən çoxsaylı erməni ailələri köçürüldü. Əhalinin işgalla barışmaması, ümumi narazılıq və ağır müstəmləkə zülmü, elə işgaldan az sonra güclü üsyanların baş verməsinə səbəb oldu. XIX yüzilliyin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanda baş verən tarixi proseslər, xüsusilə çarizmin müstəmləkəçi siyasəti Türkiyə tarixşünaslığında da yetərinə öz əksini tapmışdır.

Problemin tədqiqində Türkiyə tarixçilərindən Mehmet Sarayın “Yeni türk cümhuriyyətləri tarixi”, Hüseyn Baykaranın “Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi”, Abdullah Saydamın “Kırım və Qafqaz köçləri (1856-1876)”, Ömər Göksel İşyarın “Sovet-rus xarici siyasətlərinə Qarabağ problemi”, Kamal

Beydillinin “1828-29 Osmanlı-rus müharibəsində Şərqi Anadoludan Rusiyaya köçürülən ermənilər”, Mahmud Binin iki cildlik “Qafqaztarixi”, Nəsrin Sarıahmetoğlunun “Azəri-ermeni ilişkileri (1905-1920)” əsərləri, habelə polyak tarixşünas Tadeuş Svetaxovskinin türk dilində nəşr etdirdiyi “Rus Azərbaycını 1905-1920: Müsəlman cəmiyyətində milli mənliyinin formalaşması”, N.Luxemburqun “Rusların Qafqazın işğalında İngilis siyasəti və İmam Şamil” adlı kitabı və digərlərinin əsərləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunlarla yanaşı arxiv sənədləri əsasında tərtib olunmuş kitablar, digər xarici müəlliflərin türk dilinə tərcümə olunmuş Qafqaz və Azərbaycandan bəhs edən tədqiqat işləri problemin işıqlandırılmasını asanlaşdırır. Bir çox azərbaycanlı müəlliflər də türk dilində nəşr etdirdikləri tarixi əsərlərlə bu işə öz töhvəsini vermişlər.

Bəhs olunan əsərlərdə xalq azadlıq mübarizəsi mühüm yer tutur. Bu mübarizədən bəhs edən türk tarixçisi yazır ki, tək başlarına mübarizənin çətin olduğunu anlayan Azərbaycan xanlıqları ruslara qarşı birgə mübarizə etməyi yoxlamışlar, amma bu vaxtda gürcülər və xristian ermənilərinin hücum siyasəti, Osmanlı-İran müharibələri və sünnilik-şiiçilik rəqabəti rusların bu bölgəni işğal etmələrini asanlaşdırmışdır (13, 68). Təriqətin ortaya çıxardığı rəqabət üzündən Osmanlı və İran ordularının illərlə davam edən uğursuz mübarizəsinə səhnə olan və bu üzəndən çox əldən düşən Azərbaycan, rus işğalı ilə ən böyük zərbəni almış və Rusiya ilə İran arasında bölünərək parçalanmışdır (1, 31-32).

“Kırım ve Qafqaz köçləri (1856-1876)” əsərinin müəllifi Abdullah Saydamın təsbitinə görə Rusiya hüquqi cəhətdən özünə aid etdiyi Qafqazı, praktik cəhətdən də ələ keçirə bilmək üçün bütün insani hisslərdən uzaq olaraq hakimiyyətini qan və atəşlə həyata keçirməyə təşəbbüs etdi. Qafqazlılar isə bölünmələrinə, gücsüzlüklərinə və heç bir yerdən kömək almamalarına baxmayaraq, İmam Mansurun yandırdığı azadlıq atəşi ilə istiqlal mübarizəsinə başladılar. Bu bölgə tarixi üçün yeni bir dövrün başlanması idi (11, 46). Rusların Qafqazı işğal etməsindən bəhs edən görkəmli türk tarixçisi Mehmet Saray özünün fundamental tədqiqat işi olan “Yeni Türk Cumhuriyyətləri Tarixi” əsərində yazır: “Rusiya Qafqaz ölkələrini işğal etdikdən və tampon “Erməni bölgəsi”ni (“Erməni vilayəti” – V.U.) qurduqdan sonra bölgəni Qafqaz ordusu komandanlığı vasitəsilə idarə etməyə başladığını görürük. Azərbaycan xanlıqları da Qafqaz ordusu tərəfindən idarə edilməyə başlamışdır. Rusiya, xalqının çoxu müsəlman olan Qafqaza uzun müddət hakim olacağı qənaətində deyildi. Fəqət daxili problemləri üzündən Osmanlı dövləti ilə İranın bölgənin geri alınması üçün heç bir təşəbbüs göstərməməsi, daha doğrusu göstərə bilməməsi Rusiyanı bölgənin idarə olunması xüsusunda yeni tədbirlər görməyə sövq etmişdir” (9, 30).

Göründüyü kimi hadisələri obyektiv qiymətləndirən müəllif Osmanlı ilə İrani da hadisələrə biganə qalmaqda ittiham edir. XIX əsrin 30-cu illərində müstəmləkəçilik əleyhinə baş vermiş üsyanların səbəbləri də müəllif tərəfindən qabarıq şəkildə ortaya qoyulmuşdur. Belə ki, o, Rusiya idarəsinə qarşı böyük

etirazların baş verməsinə səbəb olmuş bu səbəblər içərisində xalqın vergiləri ödəmək iqtidarında olmamasını, rus əskərlərinin qadınlara qarşı xoş olmayan davranışlarını, xalqın islami duyğularına qarşı edilən qəsdlərixüsusilə qeyd edir. Bununla yanaşı türk tarixçisi ölkənin ticarətinin ruslarla tezliklə anlaşmağı bacaran erməni tacirlərinə verilməsini də, Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi sıxıntısının ən son həddinə çatmasında mühüm rol oynadığını və müridizm hərəkətinə çoxlu Azərbaycan türkünün qoşulmasını qeyd edir (9, 32).

Tarixçi Tadeuş Svetaxovskinin fikrincə bölgənin Rusiya tərəfindən işğalından sonra Azərbaycanın idarəsi şəklində az sayda və məhdud dəyişikliklər edilmişdir. Gəncə və Bakı xanlıqlarında həyata keçirilənlər istisna idi. Çarizm əvvəlcə yerli idarə üsulunu saxlamağa çalışdı (12, 28-29). Tarixçi Giray Saynur Bozkurt da 1830-cu illərdə Azərbaycanda rus hərbi idarəsinin amansızlığının, əhalinin narazılığının xeyli yüksəlməsinə səbəb olduğunu qeyd edir. Bu amansızlıq xüsusilə torpaqların idarə olunması və bölgənin sürətlə Rusiyaya daxil edilməsi yönündə idi. Nəticədə yerli idarə sistemi tamam dəyişdirildi (2, 36).

Bir çox türk müəlliflər çarizmin müstəmləkəçi siyasətinin tərkib hissəsi olan köçürmə siyasətindən ətraflı bəhs etmiş və bunu XIX əsrin 30-cu illərində baş verən üsyanların əsas səbəblərindən biri kimi dəyərləndirmişlər. Qeyd edək ki, məcburi köçürmə işğalın elə ilk günlərindən başlamış, öz dədə-baba yurdlarından qovulan yerli əhali Osmanlı dövlətinə köç etmək məcburiyyətində qalmış və onların yerinə xristian rus, alman və ermənilərin yerləşdirilməsinə qərar verilmişdir. Rusiya tərəfindən salınmasına cəhd edilən hərbi-məskənlər və alman koloniyaları elə Azərbaycanın xristianlaşdırılmasını nəzərdə tuturdu.

Türkiyəli müəlliflər 1828-ci il Türkmənçay və 1829-cu il Ədirnə müqavilələrindən sonra İran və Şərqi Anadoludan Azərbaycana köçürülən çoxsaylı ermənilərdən yetərincə bəhs etmişlər. Tarixçi Kamal Beydilli İran və Şərqi Anadoludan köçürülən ermənilərin əsasən İrəvan və Naxçıvan bölgələrinə sövq edilmələrinə təşəbbüs göstərilməsini, yeni ələ keçirilmiş həmin bölgələrdə ermənilərin məskunlaşdırılması üçün əvvəlcədən düşünülmüş niyyətin nəticəsi hesab edir (3, 372). Müəllifin köçlərlə bağlı tərtib etdiyi cədvəl əsasən Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrindən sonra İrandan 8249 xanə və ya 41.245 nəfər, Şərqi Anadoludan isə 20 min xanə və ya 100 min nəfər erməni yeni işğal olunmuş ərazilərə köçürülmüşdür (14, 410). Başqa bir tarixçinin yazdığına görə 1828-1830 illərdə Cənubi Qafqaza Osmanlı dövlətindən və İrandan gələn ermənilər, burada dövlətə aid ən məhsuldar və zəngin torpaqlarda yerləşdirilmişlər. Müqavilənin xaricində, bu bölgəyə gəlib yerləşən ermənilər də olmuşdur” (10, 375). Ermənilərin köçü ilə bağlı Kazım Qarabəkir paşa yazır: “Türkiyə və İrandakı erməni xalqının çoxu Rusiyaya köç etdilər. O qədər ki, İran və Türkiyədə artıq Ermənistan deyiləcək yer və hal qalmadı. İrandan köç edənlər 40.000 idi. Bunlar “Erməni Vilayəti” deyilən yerə yerləşdirildi” (14, 128).

“Erməni vilayəti” Qarabağı əhatə etməsə də, Qarabağa ermənilərin kütləvi şəkildə köçü davam etdiyi açıq bir həqiqətdir. Erməni köçkünlər Qarabağda xəzinə torpaqlarında yerləşdirilməklərinə baxmayaraq, onların bir qismi müsəl-

manların torpaqlarını satın alaraq onları yaşadıkları torpaqlardan qovmuşlar. Bu da müsəlman bölgəsi sayılan Qarabağda etnik tərkibin sürətlə dəyişməsinə və iki əsas etnik qrup arasında xırda gərginliklərin baş verməsinə səbəb olmuşdur (10, 221-222). Mənbənin məlumatına görə, Rusiyanın işğal etmiş olduğu İrəvan və Naxçıvana qarşılıq olaraq İrana İraqda Şəttül-ərəb çayı yaxınlığında bir sıra torpaqları verməyi vəd etmişdi (8, 121-122). Məlumdur ki, “Erməni vilayəti” İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra onların ərazisində təşkil olunmuş inzibati-ərazi vahidi olmuşdur. Vilayət 1840-cı ilə kimi mövcud olmuşdur.

Rusların müstəmləkəçi siyasəti iqtisadi sahədə də özünü ən qabarıq şəkildə büruzə vermişdir. Ruslar ağır vergilər toplamaqla xalqı əzməyə başlamış və bunula da kifayətlənməyən rus hakim dairələri minlərcə rus kəndlisini Azərbaycana gətirərək məhsuldar Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirmişdilər (9, 32). Yetişdirdikləri məhsulun xeyli hissəsi əlindən alınan Azərbaycan türkləri, torpaqlarının bir hissəsinin rus kəndlilərinə verilməsi ilə tamamilə ağır vəziyyətə düşmüşlər (1, 30-37). Rusların azərbaycanlıların əlindəki iqtisadi qaynaqları qəsb etmə təşəbbüsü sadəcə əkin sahələri ilə bağlı deyildi (11, 74).

Qarabağ bölgəsinin iqtisadi vəziyyətindən bəhs edən İşyarrus çarizminin bu ərazi üzərində də əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliklər etdiyini qeyd edir. 1830-cu ildən etibarən xanlıq zamanı istifadə edilən pul vahidləri tədaviyən çıxarılmışdı. Qarabağın ətraf ərazilər üçün əhəmiyyətli bir əkin sahələri və qida məhsulunun saxlandığı bölgəyə çevirilməsinə çalışılmışdır (5, 221). Svetaxovskiyə görə bölgədəki rus komandanının vəziyyəti xana çox bənzəyirdi, ancaq ölüm cəzaları səlahiyyəti yox idi. Tarixçi xalqın hüquqsuz vəziyyətdə olduğunu, rus senatorlarının bölgədə apardıqları təftişin gəldiyi nəticələrində öz əksini tapdığını qeyd edir. Belə ki, senatorlar Meçnikov və Kutaysov, 1834-cü ildə Tranqafqazda həyata keçirilən bir təftişdən sonra belə yazırdılar: “Yüzminlərlə insanın haqları, şərəf və mülkiyyətləri komandanın arzusuna bağlıdır” (12, 30). Eyni hesabatda məmurların öz güclərini xalqın zərərinə istifadə etdikləri də göstərilməkdədir (12, 30).

Çarlıq rejiminin türk Qafqazını istismar etmək üçün istifadə etdiyi bir üsul da mədəni istismar olmuşdur. Rus hakim dairələrinin ümumi fikir belə idi ki, qeyr-rus xalqları, o cümlədən türk xalqları ya təhsilə cəlb edilərək ruslaşdırılmalı, ya da təhsildən kənar qalmalı idilər. Bu fikri Rusiyanın təhsil naziri olmuş Tolstoyun çar II Aleksandra yazdığı məktubdan da aydın görmək mümkündür. Həmin məktubda deyilirdi: “Qeyri-rusları təhsillə aydınlatmanın və onlara rus ruhunun aşılmasının, dövlətimizin həyata keçirdiyi siyasət baxımından son dərəcə əhəmiyyətli olduğu qənaətimdəyəm. Təhsil siyasətinə görə türklər ya təhsilsiz qalacaq, ya da ruslaşdırılacaqdılar” (7, 490). Qraf Dimitri Tolstoy 1866-1880-cı illərdə Rusiyanın təhsil naziri, sonra isə daxili işlər naziri olmuşdur. İxtisasca tarixçi olan bu şəxs III Aleksandrın zamanında islahatlara qarşı çıxış etmiş və bu sahədə çarın əsas məsləhətçisi olmuşdur.

İşğaldan sonra türklər etibar olunmayan mənasına gələn “inorodest”lər

olaraq qəbul edilməkdəydi (7, 490). Tarixçi İşyar da Rusiya idarəsi altında, hakim dairələrin azərbaycanlılarla-ermənilər arasında fərq qoyaraq ədalətsiz hökmlər verdiyini, mərkəzi hakimiyyətin inzibati, siyasi və iqtisadi cəhətdən fəaliyyəti ermənilərin lehinə, azərbaycanlıların isə əleyhinə olduğunu qeyd etmişdir. Nəticədə erməni mədəni kimliyi azərbaycanlı ulusal mədəni kimliyinə nəzərən daha əvvəl və sürətlə inkişaf etmişdir. Azəri ulusçuluğu ancaq XX əsrin əvvəlindən etibarən və açıq şəkildə rus çarizmini hədəf alaraq formalaşmışdır. Çarlıq dönməndə bir çox sayda erməni mərkəzi və yerli idarələrdə çalışmış və önəmli vəzifələrə gətirilmişlər. Azərbaycanlılar isə dini fərqləndirən dolaylı vətəndaşlıq statusu belə qazanmamışdılar (5, 223).

Çar Rusiyasının siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə həyata keçirdiyi müstəmləkəçi siyasət 1830-cu illərdə Şimali Azərbaycanda çarizmə qarşı güclü üsyanların baş verməsi ilə nəticələndi. Tarixçi Hüseyn Baykaranın dediyi kimi, qafqazlılar çar idarəsinə asanlıqla boyun əymədilər və 1830-cü ildə Car-Balakəndə, 1831-ci ildə Lənkəranda, 1838-ci ildə Quba, Şəki və Şuşa bölgələrində üsyan etdilər (1, 30-36). 1830-cu illərin üsyanlarından bəhs edən tarixçi T.Svetaxovski üsyanların baş verməsini rus hərbi idarəsinin amansızlığı ilə əlaqələndirir. Çar məmurları arasında əldə edilən bu torpaqların uzun müddətli idarəsi ilə bağlı aydın siyasətin olmaması və vəziyyətin qeyri-müəyyənliyi gərginliyin daha da artmasına səbəb olurdu. Fikrini inkişaf etdirən tarixçi həmin dövrdə bu sahədə iki görüşün olduğunu da qeyd edir. Birinci qrup, pragmatik bir şəkildə yerli ənənəyə və mənafeyə uyğun yarım müstəqil ərazilərin təşkilinin tərəfində idi. İkincisi qrup isə, daha qatı bir şəkildə mərkəzçiliyin və son nöqtədə ruslaşdırmanın lazımlı olduğunu hesab edənlər idi. Transqafqazın müsəlman kəsimləri üçün birinci görüş xanlıq idarəsinin yavaş-yavaş ləğvini irəli sürərkən, ikincilər bölgənin sürətlə Rusiyaya daxil edilməsinin zəruriliyini irəli sürürdülər. Bu mübahisələrin nəticələrini Rusiyanın irəlindəki onilliklərində, Transqafqaz siyasətindəki dalğalanmalarda izləmək mümkündür (12, 30). Tarixçiyə görə Azərbaycanda üsyan hərəkətlərindən dördü sünni əhalinin çox olduğu ərazilərdə, müridlər və ya onların təsiri altında meydana çıxmışdır. Dağıstanlı döyüşçülərin təsiri ilə Car-Balakən camaatları 1830-1832-ci illər arasında bir sıra üsyanlar etməyə nail olmuşdular (12, 27). Tarixçi Mahmut Bİ özünün “Qafqaz Tarixi” əsərində Car-Balakən üsyanından ətraflı şəkildə bəhs edərək, üsyanın məğlub olma səbəblərini araşdırmağa çalışmışdır (15, 752).

1830-cu il Car-Balakən və 1831-ci il Lənkəran üsyanları ayrıca mövzunun predmeti olduğundan burada həmin üsyanlara toxunmamağı lazım bilir.

“Rusların Qafqazın işğalında İngilis siyasəti və İmam Şamil” adlı kitabın müəllifi N.Luxemburq göstərir ki, 1831-ci ildə Rusiyanın daxili problemləri özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdı. Paskeviçin hesabatından da göründüyü kimi, həmin il ruslar üçün çox uğursuz keçmişdi. Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı baron Rozeninhərbi nazir Çernışevə bildirdiyinə görə, 1831-ci ilin sonunda Qafqaz ordusunda altmış mindən çox piyadanın olmasına baxmayaraq, əskər çatışmamazlığı heç vaxt bu qədər çox olmamışdı (6, 65)

Qafqaz həqiqətən Rusiya üçün açıq bir yara idi və il sona çatdığında ruslar Qafqaz sərhəddi boyunca hər yerdə müdafiə olunmaqda idilər. Bu vəziyyət Qazi Mollanın rolunun artmasından və bunun nəticəsi olaraq, rus hakimiyyətinin qorxu altında qalmasından qaynaqlanırdı. Yerli əhalinin axınlarının getdikcə artdığı bir vaxtda, rusların müdafiə xətləri arasında hücum üçün boş olan geniş sahələr nəzərə çarpırdı (6, 65). Tarixçi Mahmud Bİ İmam Qazi Məhəmmədin Dərbənd səfərindən bəhs edərək yazır ki, İmam Qazi Məhəmməd avqustun 20-də Dərbəndi mühasirəyə aldı. Qalanı ələ keçirmək üçün bir neçə dəfə hücum etsə dəmümkün olmadı. Qala çox möhkəm idi və son dərəcə yaxşı qorunurdu. Mühasirə davam edərkən, gen. Kaxanovun qaladakılara köməyə gəldiyi məlum oldu. Gazi Məhəmməd çox riskə getməyərək, şimala Tabasarana hərəkət etdi. Tabasaran xalqı imamı böyük sevinclə qarşıladı (15, 748). Qeyd etmək lazımdır ki, Ümummüsəlman Xilafətinin qurulmasını arzulayan və 1828-ci ildə Dağıstan və Çeçenistan imamı elan edilən Qazi Məhəmməd ruslarla ölüm-dirim savaşına başlamışdı. 1832-ci ildə Qimri aulunun müdafiəsi zamanı həlak olmuşdur. Rusların aula hücumuna isə baron Rozen başçılıq etmişdir.

A. Saydam yazır ki, 1830-1832 illər arasındakı üsyanlar Rusiya hökumətinin çəşqınlığına səbəb oldu. Rusların ilk vaxtlardakı düşdüyü ağır vəziyyət, eləcə də azərbaycanlıların da “müridizm”ə qoşulmaları polis rəisi Viktorovun göndərdiyi hesabatda öz əksini tapmaqdadır (11, 49). Baron Rozenin yerinə gətirilən general Qolovinin cəhdləri də Tiflisdəki qarşılıqların qarşısını ala bilməmişdi. Qafqaz məsələsinin həlli üçün təklif olunan islahatlar həyata keçirilməmiş, rüşvət və öşbaşınalılıqların qarşısı alınmaz olmuşdu (11, 50). Fransız konsulunun dediyi kimi, “vəziyyət ümumi bir soyğunçuluq və qarətçiliyi xatırladırdı” (4, 13).

Onu da qeyd edək ki, müəllifin bəhs etdiyi baron Rozen 1831-ci ildə Qafqaz korpusunun komandiri, eləcə də mülki və sərhəd məsələləri üzrə Qafqazın baş komandanı təyin edilmişdi. Sentyabrın 20-də Tiflisə gələn Rozen gürcü zadəganlarının qəsdinin üstünü açaraq çoxsaylı həbslərə nail olmuş, Qafqazda aparılan qanlı müharibələrdə yaxından iştirak etmişdir. 1837-ci ildə onu general-adyutant Qolovin əvəz etmişdi.

Göründüyü kimi Türkiyə tarixçiləri Türkmənçay müqaviləsindən sonra çarizmin Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi müstəmləkəçilik siyasətini hərtərəfli təhlil edərək, ona obyektiv qiymət verməyi bacarmışlar. Azərbaycanla Türkiyənin əlaqələrinin olmadığı və keçmiş SSRİ-nin mövcud olduğu bir zamanlarda həmin müəlliflər bütün sahələri əhatə edən bu işğalçı siyasəti tənqid edən çoxsaylı kitablar nəşr etdirmişlər. Türk xalqı və eləcə də bir çox ziyalıları həmin kitablar vasitəsilə XIX əsrin əvvəllərində Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda baş verən tarixi hadisələri olduğu kimi qavraya bilmiş və yeri gəldikcə baş vermiş bu ədalətsizliyə qarşı öz səslərini ucalda bilmişlər. Azərbaycanda həmin hadisələrin obyektiv işıqlandırılmasının mümkün olmadığı bir dövrdə belə kitabların ərsəyə gəlməsi vətən tarixçilərinin yeni tədqiqatlarına

işıq tutmaqdadır. Bu baxımdan Ankara, İstanbul və digər şəhərlərdə nəşr olunmuş həmin kitabların Azərbaycanda dövriyyəyə buraxılması və geniş əhali kütləsinin bu əsərlərlə tanış olması mühüm hadisədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baykara Hüseyin. Azərbaycan İstiklal Mücadiləsi Tarihi. İstanbul: Genclik Kitabevi, 1975, 331 s.
2. Bozkurt Giray Saynur. 1905-1907 Yılları Rusiya Müsəlmanlarının Siyasi Kimlik Arayışı. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2008, 478 s.
3. Beydilli Kemal. 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadoludan Rusiyaya Göçürülen Ermeniler // Türk Tarih Belgeleri dergisi, c. XIII, sayı 17. Ankara: 1988, s. 365-434
4. Henze Paul B. Kafkaslarda Ateş ve Kılıç 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasyada Dağ Köylülərinin Direnişii. Ankara: Orta Doğu Teknik Universitesi, 1985, 720 s.
5. İşyar Ömer Göksel. Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu. Ankara: Alfa, 2004, 694 s.
6. Luxembourg N. "Rusların Kafkasyayı İşğalinde" İngiliz Politikası ve İmam Şamil. İstanbul: Kayıhan, 1998, 320s.
7. Mehmetov İsmail. Türk Qafqazında Siyasi ve Etnik Yapı. İstanbul: Ötüken, 2009, 853 s.
8. Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçıvan. İstanbul: Başbakanlık Dövlət Arşivleri, 2011, 568 s.
9. Saray Mehmet. Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, 522 s.
10. Sarıahmetoğlu Nesrin. Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006, 535 s.
11. Saydam Abdullah, Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010
12. Swietochowski Tadeusz. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe: Rus Azerbaycanı (1905-1920). İstanbul: Bağlam, 1988, 296 s.
13. Uçar Fuat, Geçmiş-Günümüz ve Geleceğin Türk Dünyası. İstanbul: IQ Kültür Sanat, 2009, 368 s.
14. Karabekir Kazım. Ermeni Dosyası. İstanbul: Emre, 1994, 224 s.
15. Mahmut Bi. Kafkas Tarihi. 2 cildə. II cild, Ankara: Berikan, 2011, 886 s.

КОЛОНИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА ЦАРИЗМА В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ ПОСЛЕ ЗАКЛЮЧЕНИЯ ТУРКМЕНЧАЙСКОГО ДОГОВОРА В ТУРЕЦКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В.У.УМУДЛУ

РЕЗЮМЕ

Представленная статья посвящена вопросу о колониальной политике царизма в Северном Азербайджане после заключение Туркменчайского договора в трудах турецких исследователей, а также работах иностранных историков, опубликованных на турецком языке. В работах турецких историков Г. Байкары, О.Ишяра, М.Сарая, А.Сайдама и других, подвергнута резкой критике колониальная политика царизма в национальной, экономической и культурной сферах. В них также всесторонне освещена освободительная борьба народных масс 30-годов XIX века, явившийся результатом этой политики.

Ключевые слова: колониальная политика, переселение армян, массовое восстание, Кавказ, Мехмет Сарай, Гусейн Байкара

TSARISM'S COLONIAL ACTIVITIES IN NORTH AZERBAIJAN AFTER TURKMANCHAY TREATY

V.U.UMUDLU

SUMMARY

Presented article is devoted to the question of colonial policy of czarism in Northern Azerbaijan after the conclusion of the Treaty of Turkmenchay in the works of Turkish researchers, as well as in the work of foreign historians, published in Turkish. In the works of Turkish historians H.Baygara, O.Ishyar, M.Saray, A.Saydam and others subjected to sharp criticism the colonial policy of tsarist in the national, economic and cultural spheres. They also fully illuminated by the liberation struggle of the masses in the 30s of the 19th century, resulting from this policy.

Keywords: Colonial policy, resettlement of Armenians, mass uprising, the Caucasus, Mehmet Saray, Hussein Baygara

УДК 355/359(=512.1)

НАРОДЫ ПРИУРАЛЬЯ И БАШКИРСКИЕ ВОССТАНИЯ XVII В.

Я.В.ПИЛИПЧУК

*Отдел Евразийской степи Института востоковедения
им. А.Ю.Крымского НАН Украины
pylypchuk.yaroslav@gmail.com*

Данная статья посвящена башкирским восстаниям. Задачей данного исследования является анализ роли внешнеполитических факторов в первых восстаниях. Причиной первого и второго башкирских восстаний были ущемления прав башкир со стороны царской администрации и насильственная христианизация. В ходе этих восстаний башкир активно поддерживали калмыки и татары. Большинство башкирских мурз и биев достигая в ходе восстаний целей, то есть смещений неугодных воевод и прекращения насильственной христианизации, прекращали сопротивление. Вмешательство в башкирские восстания калмыков способствовало их успешному развитию. Когда же калмыки устранялись от башкирских дел восстания шли на убыль. Значительных успехов татарам в восстаниях XVII в. во многом мешали компромисы калмыков и башкир с царской администрацией. В качестве альтернативы русскому подданству башкиры рассматривали крымских Гиреев и сибирских Шибанидов. Однако это скорее было поводом для шантажа башкирами русской власти чем реальная возможность их воцарения. Татары приняли активное участие в восстаниях 1662-1664 и 1681-1684 гг. и выступали союзниками башкир.

Ключевые слова: башкиры, Башкирия, русские, калмыки, татары, Башкирские восстания, финно-угорские народы.

Одним из интереснейших вопросов истории Восточной Европы и западноевразийских степей является вопрос о Башкирских восстаниях XVII в. и их роли в истории этих регионов. Нельзя сказать, что вопрос совсем не изучался. Башкирские и татарские восстания рассматривались в книгах и статьях башкирских и татарских ученых. Нужно отметить, работы С.Алишева, Б.Азнабаева, И.Акманова, С.Таймасова, Р.Букановой, З.Асфандиярова (6; 3; 2; 19; 5; 4). Среди русских и западных ученых стоит отметить А.Доннели и Н.Устюгова (10; 22). При рассмотрении этого вопроса необходимо также учитывать роль татарского и калмыцкого факторов. Кроме того, нужно также иметь в виду поддержку восстания со стороны ряда финно-угорских народов. Заданием данного исследования является изучение влияния иноэтничного фактора в ходе башкирских

восстаний.

Вхождение Башкирии в состав Русского государства происходило в несколько этапов, поскольку она была разделена перед тем между несколькими татарскими государствами. Первыми в состав Русского государства вошли северо-западные башкирские земли, которые находились в составе Казанского ханства. Потом русское подданство признали земли, которые входили в состав, так называемой, Ногайской Башкирии (то есть земель зависимых от ногайцев). В шежере племен юрматы и карагай-кыпчак сказано о приезде царских послов к ним. Царь отправлял своих гонцов во все улусы с призывом прийти в русское подданство. В 1554-1555 гг. башкиры племени уран отправили посольство во главе с Айсуаком в Казань, где после падения Казанского ханства обосновалась администрация русского воеводы. Вождь племени уран приехал же в Чердынь, центр Перми. Тогда же прибыло посольство и от племени юрматы во главе с Татигачем-бием. Вместе со своими мирзами он пришел в Казань. Башкиры обязывались платить ясак. Племена усерган, кыпчак, бурзян и тамьян приняли русское подданство. В Казани побывали и послы от племен айле, кудей, катый и четырех юго-восточных башкирских племен. В 1554-1555 гг. русское подданство приняло племя Табын. В 1557 г. в Москве побывало всебашкирское посольство, которое было принято Иваном IV. Во время посольств русские давали башкирам жаловальные грамоты. Во время башкирских восстаний башкиры ссылались на время Ивана IV Грозного и на условия принятия в XVI в. русского подданства и нарушения их русскими в XVII-XVIII вв. Указывалось, что башкир при царе Иване IV насильственно не обращали и не посягали на их имущество. Башкиры же платили ясак мехом и конями, а также выставляли воинов в войнах против врагов русских. Хотя Ногайская Орда признала себя вассалом Русского государства с 1557 г., однако башкиры независимо от ногайцев в 1554-1557 гг. вошли в состав Русского государства. Этому способствовала очередная смута в Ногайской Орде, которая была вызвана убийством Йусуфа. Против бия Исмаила выступило много мирз. Башкиры Бурсай и Актуш из племени мин выступили против ногайцев и выдали ногайских мирз русскому правителю. Причины выступления башкир против ногайцев было то, что те хотели увести племя мин вместе с собой за Волгу и Кубань. Племя мин перешло в русское подданство в 1555 г. Те же из башкирских мирз, кто был сторонником ногайцев пришлось бежать из Башкирии. Это сделали Аксак Килембет и Кара-Килембет. Правда ногайцы сохранили пост наместника Башкирии в своей номенклатуре, но после голода и смуты 50-х гг. XVI в. власть Ногайской Орды над Башкирией скорее была формальной. Наместниками были Тинбай и его сын Канай. В отдельные периоды, как в 1613 г. ногайцы еще давали знать о себе в Башкирии. Однако в 80-х гг. XVI в. очередная смута ослабила и так непрочную власть ногайцев в Башкирии. В 1586 г. русские построили укреп-

пленный город на месте Уфы, что вызвало напряженные отношения с ногайцами. Те заявили царю, что впредь в Башкирии русским городам не быть. Бий Урус заявлял, что его власть должны признать местности на Самаре, Уфе, Белой Воложке. Русские не признавали претензий ногайского бия и говорили, что это государева отчина и, что в 1586 г. на эту землю напал Кучум. Русский гарнизон в Уфе где был для того, чтобы оберегать построенные в Сибирской земле города и башкир Казанского уезда. В районе Табынска возникла Вознесенская пустынь. В Башкирии русские построили и город Бирск. В землях башкир было учреждено воеводство. Однако русские города в Башкирии находились вне засечных линий и земледельческое население в Башкирии было ничтожным по размеру. Ногайцы снаряжали экспедиции с Эмбы для сбора ясака в Башкирию каждый год, но сборщиков ясака русские захватывали в плен и бросали в тюрьмы. Земли ранее формально подчиненные ногайцам (Ногайская Башкирия) при русском владычестве вошли в Ногайскую дорогу (4, 37-55; 1; 10; 21; 19, 80-89).

В башкирских шижере отмечался факт добровольного подданства башкир русским. Подчеркивался факт преемственности власти Ивана IV от Золотой Орды над башкирскими землями. Ногайцев законной властью башкиры не считали, поскольку ногайские бии не были Чингизидами в отличии от казанских и сибирских ханов. Русские по воле Бориса Годунова же начали экспансию в принадлежащие ногайцам территории Башкирии. В 10-20-х гг. XVII в. продолжалась русская колонизация Башкирии. В этом крае строились дворцовые солеварни и осуществляли попытки православного миссионерства, которое встречало жесткий отпор со стороны мусульман. В 1572 г. башкиры вместе с марийцами, сибирскими татарами и манси нападали на владения Строгановых. Очевидно это были зауральские башкиры из будущей Сибирской дороги. В 1581 г. башкиры вместе с другими мусульманами и язычниками вновь напали на остроги и заводы Строгановых. До 60-х гг. XVII в. в Башкирии почти не было русских административных центров. До 30-х гг. XVII в. зауральские башкиры отказывались признавать власть русских. Они фактически до 60-х гг. XVII в. вели партизанскую войну против русских. Это были зауральские табынцы и сынрянцы. Восточные земли Башкирии в Зауралье, находились под контролем сибирских Шибанидов. Зауральские земли формально попали под контроль русских в 80-х гг. XVI в. после походов русских служивых людей. Эти земли позже стали называться Сибирской дорогой Башкирии. Своими законными государями они считали Кучумовичей из Шибанидов. В эпоху русской Смуты ногайцы потерпели ряд поражений от ойратов и не могли как раньше контролировать земли башкир. В 1610-1613 гг. ногайцы были вынуждены покинуть Башкирию, а потом оставили и Волжско-Уральский регион. На их место пришли ойраты, которых турки называли калмак, а русские – калмыки. С появлением их в регионе

у русских возникли новые проблемы на южных границах. Вместе с калмыками в Зауралье и другие регионы исторической Башкирии пришли Кучумовичи. В 1616 г. башкиры вместе с марийцами, чувашами и удмуртами поддержали восстание татар против русской власти. Однако не все было так однозначно. Нужно сказать, что во времена русской Смуты башкиры в отличие от татар выступили не на стороне самозванцев, а Василия Шуйского. Отряд А.Алябьева нанес поражения тушинцам у Ворсымы и Балахны в 1608 г., а в 1609 г. осадили Муром и совершили рейд на Касимов, где местные татары были союзниками Лжедмитрия Второго. В 1611 г. башкиры вошли в состав Первого ополчения. В августе 1612 г. они противостояли гусарам Я.-К.Ходкевича под Москвой (1; 24; 19, 89-92, 100-103; 5, 110; 17, 154-155; 20).

Нужно сказать, что калмыки уже в самом начале XVII в. нападали не только на ногайцев, но и на русских, подкочевывая к сибирским городам. В 1607 г. они впервые оказались и под Уфой. В 1620 г. они снова оказались под городом. В 20-х гг. калмыки вплотную подошли к землям Башкирии. В 1622 г. Хо-Урлюк вторгся в Башкирию и стоял около устья реки Уй. Калмыки требовали земель, которыми владели ногайцы, по праву победителя. Кроме того, при них находился сын Кучума Ишим, который под лозунгами реставрации власти Шибанидов нападал на сибирские владения русских. Ишим грозил отомстить за отца и братьев. В связи с этим, русские начали пополнять гарнизон Уфы из русских и башкир. В 1635 г. отряд уфимского воеводы, который состоял из башкир, разбил хошоутов тайши Аблая. Фактически с 1636 г. вся Башкирия была объединена под властью русских. К тому же, первоначально зависимость от русских не была обременительной. Башкиры были формально зависимы от русских, как и ряд хантыйских княжеств в Сибири. Подчинение русским башкиры рассматривали как наименьшее из зол. Кроме того, они рассчитывали отразить вторжения калмыков при помощи русских (19, 100-104; 20).

В 1640 г. калмыки отомстили за поражения Аблая. Войско тайшей Дайчина, Лаузана и Шункея напали на Уфу и около города разбило отряд уфимского воеводы. Объединенное войско калмыков было серьезной силой и еще в 1630 г. тайша Далай провозгласил свои претензии на Башкирию. В 1643 г. и 1648 г. отряды отдельных тайшей были разбиты башкирами, однако это не остановило калмыцкого вторжения, поскольку те стали кочевать по Уралу, Сакмаре, Ори, Киилу. В 1645 г. башкиры восстали против русских под Мензелинском. Дайчин жаловался на злочинное башкирами калмыкам, однако русский посол в 1654 г. был того мнения, что башкиры не очень то и хотят сражаться с калмыками, хотя могут много вреда причинить калмыкам. Для сдерживания калмыков в 1652-1654 гг. была создана Закамская оборонительная линия. Были сооружены города Белый яр, Ерыклинск, Тиинск, Новошешминск, Кичуевск, Заинск. В 1655 г. калмыки формально признали свой вассалитет от

русских, что не мешало им активно действовать в башкирских землях. Среди них находился Гафур Акбулатов, которые призывал мусульман к борьбе против русских. Сибирские Шибаниды в лице Девлет-Гирея с помощью калмыков и башкир планировал взять Тобольск и восстановить Сибирское ханство. Калмыки были подданными русских только формально. Девлет-Гирей через ногайцев установил контакт с Крымским ханством, которое с 1654 г. вело открытую войну против русских. В 1661 г. калмыки начали войну против Крымского ханства, совершая набеги на его окраинные владения. Но расчет русских на то, что калмыки будут нейтрализованы этой войной оказался неоправданным. В 1662 г. против русской власти восстали башкиры. Башкирского вождя Сары-Мергена поддержал тайша Дайчин. В Башкирию прибыли Шибаниды Кучук, Абуга, Сюнчалей, Асан. Эти царевичи пришли из бассейна Сырдарьи, где тогда обосновались каракалпаки. Их орду возглавляли сибирские Шибаниды. Русские перед восстанием вполне оправдано усилили гарнизон Тобольска (19, 104-107; 5, 110).

Причинами восстания были злоупотребления сборщиков ясака и лично уфимского воеводы Волконского. Вместе с калмыками действовали башкиры племен табын, катаяй, сынрян, айлы, сальют. К восстанию присоединились татары, марийцы, ханты, манси, сибирские татары. Атакам восставших подверглись земли русских по рекам Исеть и Пышма. Пали Китайский острог и Мурзинская слобода. Неукрепленные русские села страдали более всего. Шибанид Кучук вместе с башкирами племени кыпчак действовал в Пермском крае и взял Кунгур, Степановский острог, Воздвиженская и Рождественская пустыни. Русским было сложно в это время. С севера на русские владения в Сибири нападали ненцы, а на территориях Украины и Белоруссии после победы при Чуднове в наступление перешли войска Речи Посполитой. Под Кунгуром против русских восстали местные татары. В южные пределы Русского государства вторгались крымцы, которые заметно осмелели после своей знаменитой победы под Конотопом. Русским приходилось сражаться на нескольких фронтах после ощутимых поражений. Башкирский фронт не был для них особо важным, но Алексей Михайлович старался удержать Башкирию за собой, как и Сибирь. Из Казани, Тюмени и Тобольска против башкир были направлены войска. Тем временем башкиры осаждали Долматов монастырь. Причинами успехов башкир в взятии укреплений был переход на сторону восставших пленных подданных Речи Посполитой, которые изготовили для башкир пушки. В 1662 г. на помощь башкирам пришли калмыки Дайчина, Лаузана, Кунделен-Убаши. Калмыки подошли вплоть до Закамской линии и действовали у Мензелинска и Уфы. Осенью 1662 г. некоторых успехов добился отряд правительственных войск под командованием Полуэктова, который сжег ряд башкирских сел и в битве на озере Иртяш разбил повстанцев. Во главе башкир в Казанской и Ногай-

ской дороге находились Гафур Акбулатов и Улекей Кривой. Сибирских башкир возглавлял Сары-Мерген. Князья Волконские однако приняли ряд удачных контрмер, как и Г. Черкасский и З. Левонтъев. Часть башкирских старейшин вследствие давления со стороны правительственных войск были вынуждены пойти на мир с русскими. Восстание в 1683 г. в основном продолжалось в Сибирской и Осинской дорогах. Весной башкиры нападали на поселения в Уфимском и Соликамском уездах. К восставшим присоединились манси. Среди башкирских повстанцев выделялись отряды Азнагула Урускулова, Бекзяна Туктамышева, Урусланбека Баккина. Летом башкиры нападали на русские поселения в Зауралье по реке Режь и на Арамышевскую слободу. У Невьянского монастыря башкиры окружили русских и напали на Невьянский острог. Далее боевые действия переместились в район озера Ирбит и реки Ирбит. Перед башкирами пали Усть-Ирбитская и Белослудские слободы. Башкиры также осаждали Киргинскую и Ирбитскую слободу. На помощь осажденным русским выдвинулся отряд Полуэктова, но он был разбит. Осенью 1663 г. намечалось совместное башкиро-калмыцкое наступление на Уфу, однако оно не состоялось. В то же время башкиры отправили в Москву посольство Тин-Мамета Юлаева. Царь тогда находился в сложном положении, поскольку поляки тогда развернули наступление на Левобережную Украину. Во владения калмыков ушло 8 тыс. башкир. Алексей Михайлович предпочел склонить калмыков и башкир на свою сторону. Впрочем, восстание зауральских башкир лояльных сибирских Шибанидам продолжалось еще в 1664 г., но восстание башкир с осени 1663 г. пошло на убыль. Царем были подтверждены права башкир на земли дарованные им предыдущими царями. В 1664 г. против башкир возобновил действия отряд Полуэктова. Он сжег аул Урусланбека Баккина и ряд других поселений. В битве около озера Чарги он разбил один из отрядов восставших. Силы сопротивления в 1664 г. в основном находились в Зауралье. Они действовали в бассейне реки Нейвы. Были разорены села Невьянской волости и Невьянский монастырь. Башкиры нападали на Мурзинскую и Краснопольскую слободы. Потом они напали на Беляковскую слободу и окружили Мехлинский острог. На помощь осажденным двинулся отряд Полуэктова и башкиры были вынуждены отступить за реку Исеть. Кучук оставил Башкирию и восстание на этом закончилось. Последствием восстания было увеличение русских гарнизонов в крае и построили две крепости. В четыре раза возросло количество стрельцов (6, 284-285; 10; 19, 106-108; 5, 110, 112-114; 22, 85-91).

Эвлия Челеби указывал, что башкиры могут выставить 200 тыс. воинов, которые владеют пищалями и луками. Говорилось, что оружие их они получают из Персии и Мавераннахра. Они разбивали отряды Москвы и в битве с ними погиб один московский царевич, в плен попал иной, а три везиря попали в рабство. Конечно турок несколько преувеличил успехи башкир. Башкиры у него названы хешдеками, то есть иштяками. Во

время написания "Книги путешествий" они были подданными царя и платили ему небольшую дань. Около Астрахани они служили как наемники. Отмечалось, что они не только воюют с калмыками, а иногда между ними мир. Также отмечалось, что они вместе с казаками действуют против турок в Азове. Хешдекистан распространен на достаточно широких территориях, которые совпадали с этническими территориями башкир в XVII веке (23; 25).

Новое восстание вспыхнуло в 1670 г. Степан Разин поднял на борьбу против царя донских казаков. Это движение получило поддержку у мордвинов, марийцев, чувашей и татар. Центром восстания были мордовские земли, в частности Саранск. Алена Арзамасская, одна из значимых вождей восстания, была эрзянкой. Восставшие овладели многими поселениями в землях мордвинов, марийцев и чувашей. Сподвижником Степана Разина был служивый татарин Хасан Карачурин Айбулат-оглы. Он призывал казаков идти на Казань и обещал, что татары не останутся в стороне. Сам Степан Разин писал письма казанским татарам с призывами восстать. Одно из писем было на татарском языке и его автором был Хасан Карачурин. Он обращался к мусульманскому духовенству. Хасан сражался у Симбирска (Ульяновска). После того как правительственные войска разбили Степана Разина он отступил. В битве у Устьуренской слободы в конце ноября войско Хасана Карачурина было разбито. 8 декабря он снова был разбит, на сей раз под Алатырем. Татары вместе с чувашами, мордвинами и марийцами действовали у Цивильска. Их возглавлял Амакай. Керенском овладели татары Чапкуна и дети Дарузай-абыза. Под Цивильском было 3-4 тыс. татар. Кроме того, восставшие находились у Тетюш и Свияжска. В восстании активно действовали эрзяне. Так Йоганн Мерц отметил действия отряда Алены Арзамасской и особо жестокую расправу русских над казаками-эрзянами. Восстание татар было подавлено к весне 1671 г. Башкиры пассивно действовали в это время. Степан Разин в 1670-1671 гг. шел к Саратову чтобы объединиться с ними, но многие башкирские старейшины не поддержали восстание. Адам Олеарий отмечал, что калмыки и булгарские татары (башкиры) нападают на крымцев и ногайцев. Как союзники калмыков уфимские и башкирские татары (то есть) отмечены в сочинении Избранта Идеса. Отмечалось, что против набегов башкир был построен Кунгур, а также говорилось, что они расселились до Саратова и Сарапула. Также говорилось, что Уткинск построен для защиты от набегов уфимских татар. В 1675-1676 гг. башкиры ходили походом на Крым вместе с калмыками, донцами и запорожцами. То есть в целом, в 70-х гг. XVII в. башкиры были лояльны царю (12; 25; 6, 285-286; 16; 7; 17, 155-156).

Башкирский вопрос снова активно встал в 1681 г. Как и в предыдущих случаях оно было вызвано злоупотреблениями царской администрации. К этому еще прибавилась насильственная христианизация, которая

осуществлялась по воле царя Федора в отношении мусульманских и языческих народов Волго-Уральского региона. Широкую поддержку восстание получило у татар и мордвинов. В августе 1681 г. башкиры начали восстание в западной части своего края, а в 1682 г. у закамских крепостей. Их восстание поддержали мордвины и татары. Возглавлял восставших мулла Сеит Сафир (Сейид Джафар). Поэтому в русской историографии это восстание и получило название Сеитовского бунта. Нужно сказать, что сейид это не имя, а титул. Так звали священнослужителей, которых считали потомками пророка Мухаммеда. Если обратить внимание на конфессиональную политику Русского государства, то для правления Романовых было характерным стремление христианизировать мусульманское и языческое население Поволжья. Восстание, поднятое башкирами и поддержанное татарами и мордвинами, очевидно, было обусловлено преследованиями русскими властями мусульман и язычников. Целиком логично, что вождями восставших должны были стать мусульманские священнослужители. Кайбыс Узеев и Аюкай Келиев призывали мишарей восстать против русских. В 1683 г. велись бои и у Билярска (11, 181-189; 19, 109; 5, 115; 10; 14, 159-181).

Создание в Уфе самостоятельной епархии в конце 1681 г. было ясным сигналом, что кроме татар русские будут христианизировать и Башкирию. Башкиры выехали в свои улусы и в 1682 г. захватили село Пьяный бор, а Каракулино осадили. В начале 1682 г. башкиры действовали около Уфы, разоряя села. В Осинской дороге башкиры напали на Кунгур. Башкиры также атаковали Самару. Также они вторглись в Казанский уезд и находились у закамских крепостей. На реке Ик состоялся бой восставших против войск русского воеводы. В этой битве сейид Джафар был ранен. Кайбыс Узеев и Аюкай Кемеев призывали башкир Сибирской дороги восстать. На помощь башкирам пришел Аюка со своими калмыками. Вместе с ним прибыл сын Девлет-Гирея Хасан, который был сибирским Шибанидом, который находился при калмыках. Летом восставшие и калмыки осадили Мензелинск, а осенью – Уфу. Пал ряд сел, а особо активно зимой 1682-1683 гг. действовали калмыки в Зауралье. Восставшие действовали у Уткинской и Чусовской слобод в Зауралье. На реке Серье (притоке Уфы) русские же были вполне готовы к удару башкир. Тогда восставшие двинулись от реки Ай до реки Исеть. Восставшие штурмовали Колчеданский и Катайский остроги. В районе реки Исети против русских активно действовали казахи. Прежде они в 1679 г. вместе с тувинцами атаковали Томский уезд и Красноярск, а потом вместе с башкирами напали на Кунгур. Подобно событиям башкирского восстания 1662-1664 гг. русские снова были вынуждены вести переговоры с восставшими. В 1682 г. царевна Софья от имени своих несовершеннолетних братьев отказалась от практики насильственной христианизации. На poste уфимского воеводы Коркодинов был сменен Барятинским. Указ малолетних Петра и Ива-

на от 1682 г., за созданием которого вероятно стояла царица Софья, вернул служивым татарам половину земель. В том же году был издан указ, по котором русским запрещалось давать поместья и вотчины на запустевших землях коренных народов Среднего Поволжья. Еще по одному указу при наследовании приоритет отдавался некрещеным родственникам. Все эти правовые акты были призваны успокоить волнения среди народов Волго-Уральского региона. В одном из последних указов Софьи запрещалось давать земли татар русским помещикам. Еще по одному указу иноверцев надлежало обращать в христианство только по свободной воле их. Таким образом, от восстания сначала отошли татары, а потом и башкиры. В 1682 г. отряд русских под командованием тобольского воеводы Волкова в 2 тыс. сразился с башкирами на Урале, но восставшие так и не были разгромлены. В 1683 г. восставшие действовали в Ногайской дорожке. Они нападали на Соловарский городок и Вознесенский монастырь. В Казанской дорожке башкиры атаковали Билярск. Слобода была взята, но крепость устояла. В. Урусов в 1683 г. в конце июня под Мензелинском разбил поредевшие ряды восставших. Правительственным войскам помогали яицкие казаки. Силы казанского воеводы П. Шереметьева были усилены другими отрядами. С наступлением зимы 1683-1684 гг. калмыки Аюки ушли в свои земли. В связи с этим, башкирские тарханы видя, что цели восстания достигнуты, а русские войска многочисленны и велики и помощи ждать не от кого, решили сложить оружие. Последняя попытка восстать была в 1684 г., когда повстанцы двинулись на Уфу. Однако у села Богородицкое у брода через реку Уфа они были разбиты отрядом В. Лопатина. Попытка опереться на внешнюю силу была в 1694 г., когда башкиры отправляли своих послов к казахскому хану Тауке. В 1694 г. башкиры жаловались в Казанский дворец, что пришлые русские, татары, чуваша и марийцы занимают башкирские втчины. Собственно при помощи казахов башкиры хотели решить свои проблемы с царской администрацией. Впрочем, русские вовремя пошли на уступки башкирам. Они были заняты войной с Османами и Крымским ханством. В это время они предпочитали не злить башкир (13; 19, 109-111; 11, 181-189; 5, 115-117; 14, 159-181).

Постоянным источником проблем кроме Башкирии также были и земли казались бы покоренных сибирских угров. В 1583 г. русские разгромили Пелымское княжество манси и взяли в плен местного князя Аблегерима. Нужно отметить, что это было осуществлено при помощи нескольких хантыйских князей, в частности правителей Коды. В 1584 г. манси Кондинского княжества были разбиты русскими и ханты. Однако во время русской Смуты манси мечтали о восстановлении своих княжеств. Кондинский мурза Четырко предлагал кодским ханты объединиться против русских и поднимал манси на восстание. В 1612 г. манси хотели йти воевать Пермь как во времена Асыки. В ответ на это, русские и коми со-

брали войско из Пермского края и сами напали на манси. В 1630 г. кондинские манси восстали и воевали у Тары и Пелыма. Это синхронизировалось с продвижением калмыков в Сибири и Приуралье. Та же синхронность наблюдалась и в 1654 г., когда кондинский князь снова поднял восстание. В 1662 г. ханты Березовского уезда готовили восстание против русских. В нем готовы были принять участие многие ханты и ненцы, а также некоторые манси. Они хотели сбросить русскую власть, однако березовские казаки захватили в плен ненецкого вождя Пося Хулеева. В 1636, 1641, 1644, 1651, 1655, 1679 гг. ненцы нападали на русских. Башкирские восстания невозможно рассматривать в отрыве от политики калмыцких тайшей, восстаний угорских князцов, мордовских мурз, ненецких вождей. Они оттягивали на себя часть сил русских и именно поэтому сопротивление христианизации и произволу царской администрации при первых двух Башкирских восстаниях было столь эффективным (18; 8; 15, 12-69; 9).

Таким образом, мы пришли к следующим выводам. Причиной первого и второго башкирских восстаний были ущемления прав башкир со стороны царской администрации и насильственная христианизация. В ходе этих восстаний башкиры активно поддерживали калмыков и татары. Большинство башкирских мурз и биев достигая в ходе восстаний целей, то есть смещения неугодных воевод и прекращения насильственной христианизации, прекращали сопротивление. Вмешательство в башкирские восстания калмыков способствовало их успешному развитию. Когда же калмыки устранялись от башкирских дел восстания шли на убыль. Значительных успехов татарам в восстаниях XVII в. татарам во многом мешали компромиссы калмыков и башкир с царской администрацией. В качестве альтернативы русскому подданству башкиры рассматривали крымских Гиреев и сибирских Шибанидов. Однако это скорее было поводом для шантажа башкирами русской власти чем реальная возможность их воцарения. Финно-угорские народы Приуралья сыграли некоторую роль в восстании 1662-1664 гг., однако они не были поддержаны башкирами во время восстания Степана Разина. Эрзяне поддержали татар и башкир в восстании 1681-1684 гг. Татары приняли активное участие в восстаниях 1662-1664 и 1681-1684 гг. и выступали союзниками башкир.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азнабаев Б.А. Интеграция Башкирии в административную структуру Российского государства (вторая половина XVI – первая треть XVIII в.) // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. 07.00.02. Отечественная история. М.: Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова, 2006. 54 с. <http://cheloveknauka.com/integratsiya-bashkirii-v-administrativnyu-strukturu-rossiyskogo-gosudarstva>
2. Акманов И.Г. Башкирские восстания XVII- начала XVIII вв. Уфа: Китап, 1998.
3. Акманов И.Г. Башкирия в составе русского государства в XVII- начале XVIII в. Свердловск: Свердловского университета, 1991.

4. Акманов И.Г., Асфандияров А.З. Принятие башкирами русского подданства // История башкирского народа. Т. 3. Уфа: Гилем, 2011, с. 37-61
5. Акманов И.Г., Буканова Р.Г. Политика правительства и народные движения в конце XVI-XVII вв. // История башкирского народа. Т. 3. Уфа: Гилем, 2011, с. 103-116
6. Алишев С.Х. Восстания во второй половине XVII в. // История татар. Т. 5. Татарский народ в составе Русского государства (вторая половина XVI-XVIII вв. Казань, Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2014, с. 284-286
7. Избрант Идес и Адам Бранд. Записки о посольстве в Китай. М.: Восточная литература, 1967. <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Ides/frames1.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Ides/frames4.htm>
8. Вычегодско-вымская (Мисаило-Евтихийская) летопись // Историко-филологический сборник Коми филиала АН СССР». Сыктывкар, 1958, в. 4, с. 257-271
<http://www.yarensk.narod.ru/letopis/letopis.html>
9. Головнев А.В. Говорящие культуры: традиции самодийцев и угров. Екатеринбург: Уральское Отделение РАН, 1995, 600 с.
http://ethnobs.ru/file/Golovnev_Govorjashhie_kultury.pdf
10. Доннелли А.С. Завоевание Башкирии Россией. Электронное издание 1995.
<http://kitaptar.bashkort.org/files/%D0%97%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D0%91%D0%B0%D1%88%D0%BA%D0%B8%D1%80%D0%B8%D0%B8%20%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B5%D0%B9%201552-1740.pdf>
11. Ислаев Ф.Г. Религиозная политика Российского государства // История татар. Т. 5. Татарский народ в составе Русского государства (вторая половина XVI-XVIII вв. Казань, Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2014, с. 181-189
12. Маньков А. Иностранцы о восстании Степана Разина. Л., Наука ЛЮ, 1975.
http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/mank/02.php
13. Материалы по истории Башкирской АССР. Т. 1. <http://ufagen.ru/node/8607>
14. Ногманов А.И. Татарское население в российском законодательстве во второй половине XVII в. // История татар. Т. 5. Татарский народ в составе Русского государства (вторая половина XVI-XVIII вв. Казань, Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2014, с. 159-181
15. Обдорский край и Мангазея в XVII в. / авторы-составители Вершинин Е.В., Визгалов Г.П., научный редактор Кардаш О.В. Екатеринбург: Тезис, 2004, 200 с.
16. Олеарий А. Подробное описание путешествия гольштинского посланца в Россию и Персию в 1633, 1636, 1637 гг., составленное секретарем посольства Адамом Олеарием // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. № 1. Москва, 1869. http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Olearij_3/text41.phtml?id=13886
http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Olearij_3/text42.phtml?id=13887
17. Рахимов Р.Н. Башкиры в войнах России в XVII в. – первой трети XVIII в. // История башкирского народа. Т. 3. Уфа: Гилем, 2011, с. 153-162.
18. Сонин Л. Древние государства уральских народов.
http://uralgalaxy.ru/literat/ug6/gos_ural.htm
19. Таймасов С.У. Башкирско-казахские отношения в XVIII веке. М.: Наука, 2009. 344 с.
20. Трепавлов В.В. Сибирский юрт после Ермака: Кучум и Кучумовичи в борьбе за реванш. М.: Восточная Литература, 2012. 231 с.
21. Усманов Н.А. Присоединение Башкирии к русскому государству. Уфа: Башкирское книжное издательство, 1960, 198 с.
22. Устюгов Н.В. Башкирское восстание 1662-1664 гг. // Отечественные записки. Т. 24. М., 1947, с. 30-110.
23. Челеби Э. Книга путешествия. Вып. 2. Земли северного Кавказа, Поволжья и Подонья. М.: Наука, 1979 <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Celebi5/text5.phtml?id=7007>

24. Чернова Т.А. Особенности присоединения северо-восточных башкир к Российскому государству и их влияние на русско-башкирские отношения середины XVII – начала XVIII вв. // Сборники НИЦ Социосфера. № 20. М.: 2013.
<http://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-prisoedineniya-severo-vostochnyh-bashkir-k-rossiyskomu-gosudarstvu-i-ih-vliyanie-na-russko-bashkirskie-otnosheniya-serediny>
25. Юсупов Ю. Башкиры в путевых заметках иностранных путешественников XVII века // Ватандаш. Ноябрь 2010. Уфа, 2010. <http://bashkorttar.ru/?p=2296>

URAL ƏTRAFI XALQLAR VƏ XVII ƏSR BAŞQIRD ÜSYANLARI

Y.V.PİLİPÇUK

XÜLASƏ

Məqalə Ural ətrafı xalqların və başqırdların üsyanlarına həsr olunub. Tədqiqatın əsas məqsədi ilk üsyanlara xarici amillərin təsirini təhlil etməkdir. Birinci və ikinci başqird üsyanlarının səbəbi çar administrasiyasının hüquqları məhdudlaşdırması və zorakı xristianlaşdırma siyasəti olmuşdur. Başqırdların bu üsyanları kalmıqlar və tatarlar tərəfindən də fəal müdafiə olunurdu. Başqird murz və bəylərinin əksəriyyəti üsyanda öz məqsədlərinə nail olduqdan sonra, yəni yarasız başqırların dəyişdirilməsi və zorakı xristianlaşdırmanın dayandırılmasından sonra öz müqavimətlərini dayandırdılar. Başqırdların hərəkətinə kalmıqların da qoşulması üsyanın uğurla nəticələnməsinə səbəb oldu. Kalmıqlar başqırdların üsyanından ayrıldıqdan sonra üsyan zəifləməyə başlayır. XVII əsrdə tatarların üsyanının əhəmiyyətli uğurları kalmıqlara və başqırdlara çar admistrasiyası ilə kompromisə getməyə mane olurdu. Rusiya himayəçiliyinə alternativ olaraq kırımlı Gireyləri və sibirli Şeybanilərin vəziyyətini nəzərdən keçirirdilər. Lakin bu həqiqətdən daha çox Rusiya hakimiyyətinə hədə idi. Tatarlar 1662-1664 və 1681-1684-cü il üsyanlarında fəal iştirak etdilər və başqırdların müttəfiqi kimi çıxış etdilər.

Açar sözlər: başqırdlar, Başqırdistan, ruslar, kalmıqlar, tatarlar, başqird üsyanları, finno-ugor xalqları

THE PEOPLES OF THE URAL AND BASHKIRIAN UPRISINGS OF XVII CENTURY

Ya.V.PYLYPCHUK

SUMMARY

This paper is devoted to the Bashkir revolts and relation of Bashkirs with peoples of the Ural region. The cause of the first and second Bashkir revolts were infringing on the rights of Bashkirs by the Tsar administration and violent Christianization. Kalmyks and Tartars supported Bashkirs a during time of uprisings. The resistance ceased, When most of Bashkir murzas and beys achieving goals during the uprisings (displacement objectionable governors and termination of forced Christianization). The intervention of Kalmyks in the Bashkiria contributed to their successful development of Bashkirian uprisings. When the Kalmyks were eliminated from the Bashkir rebellion cases were on the wane. As an alternative to Russian citizenship, Bashkirs considered the Crimean Gherays and Siberian Shibanids. The Finno-Ugric peoples of the Urals have played some role in the uprising of 1662-1664, But they were not supported by the Bashkirs during the uprising of Stepan Razin. Erzyans supported the Tatars and Bashkirs in the uprising of 1681-1684. The Tatars took an active part in the uprising of 1662-1664 and 1681-1684.

Key-words: Bashkirs, Bashkiria, Russians, Kalmyks, Tatars, Bashkir uprisings, Finno-Ugrian peoples

UOT 94 (479.24)**ORXAN QAZININ DÖVRÜNDƏ
OSMANLI İMPERİYASININ GENİŞLƏNMƏSİ****S.F.BAXŞƏLİYEV****ADPU*****bfazil4444@mail.ru***

Osmanlıların II sultanı Orxan Qazinin imperiyanın genişlənməsində müstəsna xidmətləri olmuşdur. Osmanlı Bəyliyi tarix səhnəsinə çıxdıqları andan Bizans torpaqları hesabına bu imperiya genişlənməmişdir. Bu genişlənmədə Orxanın sərkərdəlik məharəti və türk əsgərinin rəşadəti də xüsusi rol oynamışdır. Orxan Qazinin qazandığı hərbi uğurların əhəmiyyəti bu gün də yüksək dəyərləndirilir.

Açar sözlər: Osman, Orxan, Osmanlı imperiyası, türk, hakimiyyət

Osmanlı imperiyasının banisi Osman bəyin oğlu Orxan Qazi imperiyanın güclənməsində misilsiz xidmətlər göstərmişdir. O, atası Osman Qazidən 16000 kv.km. ərazisi qalan dövləti altı dəfə böyüdərək oğlu I Murada 95000 kv.km. ərazi qoyub getmişdir (2, 61). Orxan Qazi sarışın, uzun boylu və mavi gözlü, xalq tərəfindən çox sevilən, alimlərə böyük hörmət qoyan, mərhəmətli hökmdar olaraq tanınır. Tez-tez xalqın içərisində olur və dərdlərini dinləyirdi. Orxanın hökmdar kimi ilk addımı ölkəyə rəhbərliyi bölüşdürməyi qardaşı Alahəddinə (Osmanlı mənbələrində Alaattin) təklif etməsi oldu. Allahəddin atasının vəsiyyətini əsas götürərək Orxanın bu təklifini qəbul etməyərək qardaşına demişdi: “Qardaş! Atamızın duası və yardımını sənirlədir. Sağlığında orduya rəhbərliyi sənə etibar etmişdir. İndi rəislik də sənindir” söyləmişdir (4, 91).

Avstriyalı tarixçi Jozef von Hammer-Purqştal isə Alahəddinin hakimiyyətdən imtina etməsini belə təsvir edir. “Orxan ilk iş olaraq qardaşı Alaattinə hakimiyyəti bölüşdürməməyi təklif etdi. Osmanlı dövlətinin ilk siyasi və idarə etmə təşkilatlarının qurucusu olan Alahəddin, Orxanın tək mirascı göstərmiş atasının vəsiyyətinə hörmət edərək qardaşının mal mülkü bölüşmək təklifini belə qəbul etmədi. Sadəcə Nilüfər çayının qərb sahilinə düşən Kete vadisindəki, bir kəndi istədi. Buna cavab olaraq Orxan qardaşına: "Madam ki, sənə təklif etdiyim at ilxılarını, malqara sürülərini istəmirsənsə, onda gəl, millətimin çobanı (vəziri) ol!" (3, 61). Alahəddin bunu uyğun gördü və imperatorluq yükü-

nün ağırlığını qardaşıyla paylaşdı.

Orxan Qazinin atasının sağlığında, yoxsa ölümündən sonramı, Şəh-zadəliyə keçməsi məsələsi mübahisəlidir. On cildlik "Tarixlərin sübutları" əsərinin müəllifi Bizans tarixçisi Laonikos Halkokondilis mənbə göstərmədən, atası öluncə Orxanın Uludağa çəkilərək qoşun toplayıb qardaşlarını məğlub etdiyini bildirir (2, 62). Bəzi mənbələr isə Alahəddinin cariyə övladı olduğu üçün, Türk qanunlarına görə hökmdarlığa iddia edə bilməyəcəyini göstərir.

Alahəddin Əli və ya qısaca desək Əli Paşanın şəxsiyyətinə gəldikdə isə onun haqqında mənbələrdə çox fərqli məlumatlar mövcuddur. Onun Orxanın Qazinin böyük qardaşı olduğu bilinir. Osmanlı tarixində ilk dəfə Paşa kəlməsilə anılmasını nəzərə alsaq onun böyük qardaş olması dəqiqdir. Çünki Paşa kəlməsi Osmanlıda "böyük qardaş" mənasında işlənirdi. Klassik anlayışda Alahəddin Osman Qazinin böyük oğlu və Orxan Qazinin böyük qardaşıdır. Atası öləndə böyük qardaş olduğu üçün hökmdarlıq sırası ona keçəcəyi halda atasının vəsiyyətinə hörmət edərək sultanlıqdan qardaşının lehinə imtina edib qardaşına vəzirlik etmişdir.

Əli Paşa siyasi və təşkilati işlərin öhdəsindən çox peşəkarcasına gəldikdən sonra vəzirlikdən istefa verib qardaşının fəth etdiyi Bursada ömrünü başa vurmuşdur. Osman Qazi yaxalandığı "padşahlar (podaqra) xəstəliyi" üzündən 1320-ci il tarixindən etibarən fəal həyatdan çəkilib dövlətin idarəçiliyini oğlu Orxana həvalə etdi və bütün böyük fəthləri, eləcə də Bursanın tezliklə Osmanlı torpaqlarına qatılmasını ona tapşırı. Orxanın ordu başçısı kimi təkbəşinə hərbi səfərə göndərilməsi atasının ona böyük güvəninə ifadəsi idi.

Ölüm yatağında olarkən Osman Qazi oğlu Orxanı yanına çağıraraq ona öz vəsiyyətini etdi: "Ey mənim canım oğlum, gəl qəmlənmə. Ən sonunda işlər belə olur. Neçə qocalar, neçə gənclər ölüb gedər. Mən də bu dünyadan köçmək üzrəyəm. Ancaq arımda sən kimi bir oğul buraxdığım üçün qəm yemirəm. Sənə bəzi nəsihətlər edəcəm. Qulağın yaxşı aç və məni diqqətlə dinlə. Özünü zülm və ədalətsizliyə qapdırma. Dünyanı ədalətlə abad et. Bütün güc və səyini Allah yolunda savaşa üçün sərf et. Gazadan (İslam uğrunda savaşa-S.B.) uzaq bir yaşayışa düşmə. Alimlərə qarşı hörmətli ol. Onların sözlərinə qulaq ver. Çünki şəriətin hökmü beləliklə hakim olur. Mal və əskər çoxluğu səni əsla məğrur etməsin. Şəriət əhli, alimlər, qapından uzaq düşməsin. Padşahlığın əsl ölkədə təmin ediləcək nizamdır. Heç bir vaxt qanuna zidd işlər etmə. Bizim dinimiz Allahın dini, getdiyimiz yol doğruluq yoludur. Əməlimiz quru döyüş və cahangirlik davası deyildir. Mən bütün ömrüm boyu dinimizə xidmət üçün yaşadım, sənə yaraşacaq olan da budur. Padşahlıq gecə-gündüz xalqı qorumaq və Allahın lütfünə məzhər olmaq üçündür" (1, 25).

Bundan sonra Fəxrəddin (İslamın öyüdüyü) ləqəbli I Osman dünya həyatına gözlərini yumdu. Bir rəvayətə görə, gecələrin birində Osman Qazi oğlu Orxan Qazini yanına çağıraraq onunla bir tərənin üzərinə çıxırlar. Buradan Bursanın işıqları görənirmiş. Osman Orxana: ey oğul, məni bu şəhərdə dəfn edərsən, deyə vəsiyyət etdi. Buna görə də Bursanın mühasirəsi Osman qazinin

hələ sağlığında gerçəkləşmişdir. Bursa fəth edilməmişdən əvvəl Osmanlılar şəhərin civarındakı şəhər və qəsəbələri tək-tək ələ keçirərək Bursanın Bizansla əlaqəsini tam kəsmişdilər. Osmanlı torpaqları içində bir ada kimi qalan Bursa şəhərinin müqavimət göstərmək gücü qalmamışdı. Buna görə də Bursa qan tökülmədən 1326-cı ilin 6 aprelində Osmanlılara təslim oldu (4, 87).

Osmanlı ordu başçılarından Ağcaqoca Kandıranı, sonra isə Qazi Əbdürəhmanla birləşərək birlikdə Aydos və Səməndiriyəni almışdılar. Bu arada isə digər ordu başçısı Qara Mürsəl də İzmit körfəzinin cənubunu Osmanlı ərazisinə qatmışdı. Orxan Qazi bundan sevinərək günlərin birində öz silahdaşlarını, bəyliyin din xadimləri və ordu başçılarını topladı. Orxan uca səslə: “Qeyri bizə durmaq haramdır!” deyərək danışmağa başladı. “ Növbə İznikə gəlmişdir, İslam bayrağını İznikin mərkəzinə sancacayıq!” (10, 25).

Orxan Qazinin bu sözlərindən sonra təbrik və dualarla yola düşüdürlər və İzniki mühasirəyə aldılar. Bu şəhərin xristianlar üçün əhəmiyyəti böyük idi. Xristian keşişlərinin ilk toplantısı bu şəhərdə olmuşdu. Həm də İznik az müddət olsa belə, Bizansın baş şəhəri də olmuşdu. Şəhəri tutmaq xristianları qəlbindən vurmaq, Bizansı Anadoludan həmişəlik ayırmaq demək idi.

Buna görə də Bizans imperatoru III Andronik ordusu ilə birlikdə İzniki xilas etməyə gəldi. 1329-cu ildə Osmanlı ordusu ilə Bizans ordusu Pelekanon adlı yerdə üz-üzə gəldilər. Baş verən döyüşdə Bizans ordusu məğlub oldu. İmperator arxasına baxmadan İstanbula qaçdı. Davamlı mühasirəyə dayana bilməyən İznik 1330-cu ildə Osmanlılara təslim oldu və İznik Osman oğullarının oldu (5, 16).

Ancaq Osmanlıların İznikdəki bu hakimiyyəti çox uzun sürmədi. Çox az bir müddət İznik yenidən bizanslıların əlinə keçdi. Amma Orxan Qazi qan tökərək aldığı bu şəhəri geri verəcək hökmdarlardan deyildi. O, yenidən bütün qüvvəsi ilə İzniki mühasirə etdi. İznikin yunan əhalisi, qısa müddət olsa da, İslam idarəçiliyinin dadını bilmiş, Bizans hakimlərinin zülmündən xilas olmuşdular və ona görə də onlar artıq Bizansa bağlı olmaq istəmirdilər. Osmanlıların tərkibində yaşamaq istəyirdilər. Osman oğullarının və İznikli yunanların bu arzusu 1331-ci ildə gerçəkləşdi. İznik ikinci dəfə, amma bu dəfə əbədi olaraq Osmanlı İmperiyasının tərkibinə qatıldı. Mənbələrin verdiyi məlumata görə fəthdən sonra şəhərə Müsəlman Türk mahiyyəti qazandırmaq üçün Orxan Qazinin ilk işi İznikdə xristianlar üçün çox müqəddəs sayılan “Ayasofiya kilsəsini Allah evi olan məscidə çevirmək oldu” (9, 52).

Osmanlılar fəth etdikləri yerlərdə yaşayan xalqların qeydinə qalır, onlara qarşı çox gözəl davranırdılar. Hətta Orxan Qazinin əmri ilə Osmanlı Qaziləri (qalib) ərləri aclıqdan və ya savaşa ölən yerli qadınları qorumaq üçün onlarla nigaha girdilər və gələcəkdə İznikin müdafiəsi bu əskərlərə tapşırıldı. Yerli əhalinin savadlanması və yaxşı yaşaması üçün Orxan bəy İznikdə bir çox monastır mədrəsəyə çevirdi və böyük bir imarət (pulsuz yemək verilən bina) tikdirdi. Qaynaqlarda Süleyman Paşanın da İznikdə böyük mədrəsə tikdirməsi haqda məlumat var. Göründüyü kimi, XIV əsrdə ərazidə iki fərqli mədəniyyət

arasında güclü mübarizə gedirdi. Bir tərəfdə süqut etməyə doğru gedən Şərqi Roma İmperiyasının təmsil etdiyi Qərb xristian mədəniyyəti, digər tərəfdə isə Osmanlı türkünün təmsil etdiyi Şərq İslam mədəniyyəti.

Qərb dünyası üçün çox qaranlıq olan orta əsrlərdə belə insanlığa xidmət edən qurumların tikilməsi xəyal belə edilə bilməzdi. Müsəlman türklər isə əksinə orta əsr mədəniyyətin təmsil edirdilər. Avropada o dövrdə yuyunmaq, çimmək günah və cinayət sayılırdı. Müsəlmanlarda isə əksinə vücudları və yaşadığı şəhərləri tər-təmiz olmalı idi. Avropada doğmatlıq (Xristian düşüncəsi) hakim olduğu halda, Osmanlı mədrəsələri savad işığı yayırdılar. Avropa əhalisi aclıq və səfalət içində yaşayarkən Osmanlı dövlətində yaşayanlar bənzəri görünməyən gözəl güzəran və parlaq mədəniyyət səviyyəsində yaşayırdılar. Cəmiyyət gözəl təşkil olunub ədalətlə idarə edilir və kasıb yox deyiləcək qədər az idi. Belə ki, “Orxan Qazinin dövründə həyat səviyyəsi elə yaxşı idi ki, müsəlmanlar zəkat verəcək dilənçi tapa bilmirdilər” (8, 70). Osmanlılar İzniki fəth etdikdən sonra öz paytaxtları etdilər.

Osmanlılar Anadoluda mövcud olan bəyliklərinin torpaqlarını işğal etmək istəmirdilər. Çünki bu bəyliklər də Osman oğulları kimi müsəlman və türk idilər. Bu səbəbdən onlar Qərb torpaqlarını və Frakiya bölgəsində olan əraziləri fəth etməyi üstün tutdular. Bunun üçün isə Osmanlılar birinci növbədə türk nüfuzunu çoxaltmalı idilər. Bu isə ancaq Ankaranın fəthi ilə mümkün idi. Bəzi türk qaynaqlarında Ankaranın Osmanlı İmperiyasının III sultanı, Kosova döyüşündə şəhid düşən I Muradın dövründə fəth edildiyi göstərilir. Amma bu yanlış fikirdir. Ankara məhz 1354-cü ildə Orxan Qazinin zamanında fəth edilmişdir. Bu yanlış fikrin yaranması səbəbi isə I Muradın hakimiyyətinin ilk illərində Ankaranın itirib sonra yenə də fəth etməsi olmuşdur (1, 47).

O dövrdə Ankara mərkəzi Sivas şəhəri olan Ərətna bəyliyinə tabe idi. Şəhər bəylik kimi Əxi təşkilatı tərəfindən idarə edilirdi. Ankara Anadolunun əhəmiyyətli mərkəzlərindən biri idi. Lakin Ərətna bəyi Alahəddəinin vəfatından sonra onun varisləri arasında gedən mübarizə bəyliyi çox zəiflətdiyi üçün Ankaranın əvvəl Qaraman oğullarının, sonra isə müstəqil Əxilər təşkilatının əlinə keçməsinə gətirib çıxartdı.

Ərətna bəyliyinə olan bu qarışıq vəziyyətdən istifadə etməyi fikirləşən Orxan bəy oğlu Süleyman Paşanın rəhbərliyi altında oraya ordu göndərərək Ankaranı Əxilərin əlindən alaraq Osmanlı torpaqlarına qatdı. Bu dövrdə, həm iqtisadi, həm də siyasi mənada əhəmiyyətli mərkəz olan Ankaranın zəbti ilə Osmanlılar Səlcuqların sahib olduğu ərazilərə doğru yayılmağa başladılar. Başqa cür desək, bu işğal Osman oğullarının İslam dünyasında əhəmiyyətli yer tutmasının başlanğıcı oldu. Eyni zamanda Ankaranın ilhaqı Osman oğullarını Qaramanoğulları ilə ciddi mübarizəyə sürüklədi. Çünki Qaramanoğulları özlərini keçmişdən bu günə Səlcuqların varisi və digər türk bəyliklərinin qoruyucuları hesab edirdilər. Savaşlarda çox güclənən Osmanlılar da Anadoluda eyni iddialarla Qaramanlıların qarşısına çıxdılar. “Dünya tarixinin gedişini dəyişən bu mübarək hadisə 1352-ci ildə baş vermişdir” (5, 15).

Ancaq bu da tarixi faktıdır ki, bu, Osman oğullarının Rumelinə ilk köç etməsi deyildi. Osmanlı əskərləri 1352-ci ildən əvvəl də dəfələrlə Rumelinə keçərək burada fəaliyyət göstərmişdilər. “Anadolu türkləri Rumelində ilk dəfə 1261-ci ildə Səlcuq sultanı II Qiyasəddin Keykavusun vaxtında Dobrucada məskunlaşmışdılar (11, 51).” “1308-ci ildə Xəlil adlı bir türk sərkərdəsinin 800 süvari və 2000 piyada ilə Rumelinə keçərək, burada Katalonlarla iş birliyi qurduğu da məlumdur (11, 51).”

İki il burada qalan türklər Anadoluya qayıdarkən Bizans və Genualılar tərəfindən yox edilmişdilər. “Osman oğulları bundan sonra hələ dörd dəfə - 1322, 1329, 1331 və 1334-cü illərdə dəfələrlə Rumelinə keçmişdilər (11, 51).” Avstraliyalı tarixçi Jozef fon Hammer Purqştal özünün “Osmanlı Tarihi Devlet-i Aliye” əsərində Orxan Qazinin oğlu Süleyman Paşanın rəhbərliyi ilə Osmanlıların Rumelinə 1352-ci ildə baş verən sonuncu yürüşünü türklər tərəfindən gerçəkləşdirilən 18-ci keçmələri olduğunu yazır (3, 64).

Türk və Osmanlı tarix kitablarının, demək olar ki, hamısında Osman oğulların Rumelinə yürüşü müəyyən dəyişikliklərlə eyni cür təsvir edilir. Orxan Qazinin fəth oğlu Süleyman Paşa Rumelini fəth edib İslamın işığını orada yaymaq niyyətini atasına bildirdi. Orxan bəy buna olmasına çox sevindi və bu istəyin həyata keçməsi üçün oğluna bütün imkanları yaratdı. Süleyman Paşa silahdaşlarını başına yığıb onlarla məsləhətləşdi. Nəhayət ordu başçılarından Ece Xəlil və Qazi Fazil gecələrin birində böyük bir sal vasitəsi ilə Geliboluya yaxın mövqedə yerləşən Qarolçu məntəqəsinə üzüb çatdılar. Zülmət qaranlıq olmasından istifadə edərək bir rumlu ələ keçirib geri qayıtdılar. Süleyman Paşa gətirilən bu əsirə yaxşı davranıb onu ələ aldı və onun Osmanlı əskərlərinə yol göstərməsini istədi. Rumlu əsir öldürüləcəyini gözlədiyi halda Osman oğullarından gördüyü bu yaxşı davranışdan məmnun qalıb Orxan bəyin istəyinə razılıq verdi (10, 24).

Bundan sonra Süleyman Paşa dəniz vasitəsi ilə gedə bilmək üçün, üstündə iyirmi əskər saxlaya biləcək bir neçə sal düzəltdirdi. Ertəsi gecə isə bunların üzərinə onlarla ən yaxşı əskərlərini yerləşdirib səssizcə Gelibolu tərəfinə keçdilər və rumlu əsir göstərdiyi Çimni qalası önünə gəldilər. Əlbəttə ki, qaladakı rumlu əskərlər Osmanlıların belə bir şey edə biləcəklərin yuxularında görsələr belə, buna inanmadıqları üçün böyük bir rahatlıq içində yatmışdılar. Əsir Süleyman bəyi və ətrafındakı döyüşçüləri qalaya asan girə biləcəkləri yerə gətirdi. Şanlı qazilər sürətlə qalaya hücum etdilər və qısa bir zaman kəsiyində nə baş verdiyini anlamayan çəşmiş Bizans əskərlərini əsir edib qalaya sahib oldular (10, 25).

Süleyman Paşa dərhal limandakı sallarını Anadolu sahilinə göndərərək orada hazır gözləyən üç yüz əskərini Geliboluya gətirdi. Bundan sonrakı üç gün içində daha üç min Osmanlı əskəri fəth edilən qalanı mühafizə etmək üçün gəldilər. Bir neçə gün sonra isə yaxındakı qala ilə bir yerdə Aya Silonya qalası da fəth edildi. Süleyman Paşa qalalardakı əskərləri Karəsi elinə göndərərək xalqı öz yerlərində buraxaraq idarə etməni öz əlinə götürdü. Osmanlıların qısa

müddətdə torpaqlarına hücum edib iki qalanı fəth etməsi Gelibolunun xristian valisini bərk əsəbləşdirdi. O, əskərlərini toplayıb Osmanlılar üzərinə hücum etdi, amma uğur qazana bilməyərək, şəhid olmağı özlərinə şərəf bilib ölümə gedən Müsəlman-Türk Qaziləri qarşısında pərişan oldu və geri qaçaraq öz qalasına sığınmağa məcbur oldu (10, 26).

Orxan bəyin cəsur oğlu Süleyman Paşa bir müddət sonra ətrafda olan Kalakonya qalasını da ələ keçirib Gelibolunun fəthini nəhayət ki, başa vurdu və buraların müdafiəsini fəthdə iştirak edən sərkərdələri - Ece bəylə Qazi Fazilə tapşırırdı. “Sonra da sırayla Malqara, İpsala və Çorlu fəth edilərək Osmanlıların Rumelindəki hakimiyyətləri möhkəmləndirildi. Bu fəthlərlə İstanbul - Ədirnə yolu da kəsilmiş oldu və Bizansın şah damarı tutuldu” (1, 36).

Osman oğulları Rumelindəki müvəfəqiyyətlərini möhkəmləndirmək üçün Anadolu sahilindən gətirdikləri köçəriləri ətraf ərazilərə yerləşdirdilər, yerli xalqa qarşı da həmişə yaxşı davranaraq onları müdafiə edirdilər.

Burada bir məsələ ilə bağlı öz fikrimi bildirmək istəyirəm. Heç şübhəsiz ki, Osman oğulları Rumelini qan tökərək, şəhid olaraq qəhrəmanlıqla fəth etmişdilər. Amma fikrimcə Osmanlıların türk dilində düzgün adını ifadə etsək, əgər **“Sal ilə”** (taxtadan düzəldilmiş dəniz səfəri üçün nəzərdə tutulan nəqliyat vasitəsi) özü də iyirmi əskərlə Rumelinə keçib oraları fəth etməsi inandırıcı görünür. Bizans tarixi haqda az çox məlumatı olan şəxs belə yaxşı bilir ki, 20-30 əskərlə Gelibolu kimi müdafiəsi yaxşı təşkil olunmuş qalanını fəth etmək mümkün deyil. Düşünürəm ki, Süleyman Paşayla birlikdə Rumelini fəth etməyə minlərcə türk əskəri getmişdir. Bir növ **“Troya Atı”** əfsanəsinə bənzəyən **“Salla Rumelinin fəth edilməsi”** əfsanəsinin yaranması həm də, o dövrdə Osmanlı əskərlərinin şücaətindən bəhs edən rəvayətlərin sədasi ilə bağlıdır desək, bu daha dəqiq olardı.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Ahmet Efe. Çocuklar ve Gençler için Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi. 16-cı Baskı. Ankara: Ağçak Yayınları. 2014, 506 s.
- 2.Aytekin Gezici. Osmanlı Tarihi. İstanbul: 2015, 459 s.
- 3.J.Von Hammer. Osmanlı Tarihi Devlet-i Aliye. 4-cü baskı. İstanbul: Kamer yayınları, 2015, 473 s.
- 4.Kadir Mısıroğlu. Osmanlı Tarihi. 1-ci baskı. İstanbul: Sebil Yayın Evi, 2013, 754 s.
- 5.Karolin Finkel. Rüyadan İmparatorluğa (1300-1923). İstanbul: Timaş Yayınları, 2014, 612 s.
- 6.Lord Eversley. Türk İmparatorluğu (1288-1924). Araşdırma. İncələmə., 2-ci baskı. Ankara: Dün Bu gün Yarın Yayın Evi, 2014, 560 s.
- 7.Mehmet Işık.Osmanlı Tarihi “İğneli Tahtın Sultanları”. İstanbul: Yedi Evren Yayınları, 2016, 520 s.
- 8.Prof. Dr. Mehmet Maksudoğlu. Osmanlı Tarihi (1289-1922). 2 baskı., İstanbul: Ensar yayım evi, 2011, 567 s.
- 9.Prof. Dr. Ziya Kazıcı. Osmanlı Devleti Tarihi. İstanbul: Kayahan Yayınları, 2015, 560 s.
- 10.Yavuz Bahaduroğlu.Resimli Osmanlı Tarihi. 40-cü baskı. İstanbul: Resil Yayınları, 2012, 541 s.
- 11.Erhan Afyoncu Sorularla Osmanlı İmparatorluğu. İstanbul: Yedi Evren Yayınları, 2014, 832 s.

РАСШИРЕНИЕ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ОРХАН ГАЗИ

С.Ф.БАХШАЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

Орхан Гази был сыном основоположника государства Осман Гази. Он сыграл большую роль в процессе расширения Османской империи. Территория империи расширилась, в основном, за счет Византии. В этом немаловажное значение имели умение Орхана как талантливого полководца и храбрость турецких солдат. Значение его заслуг в истории империи вспоминается с уважением всем тюрским миром.

Ключевые слова: Осман, Орхан, Османская империя, турок, власть

ORHAN QAIZININ DURING THE OTTOMAN EMPIRE STRENGTHENING AND EXPANSION

S.F.BAKSHALIYEV

SUMMARY

The second sultan of the Ottoman empire had great services in strengthening and expanding the Ottomans. Orhan Gazi appeared on the stage of history and expanded the Ottoman Empire. Orhan bey knew that developing of the country could not be refereed by old law. So the new laws were adopted. State administrator experience which is relevant today.

Key words: married, By santine lands, law, administrator, Osman, Orhan, Ottoman empire

UOT 94 (478)**VYANA KONQRESİ VƏ RUSİYA**

A.M.MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
aynur_mammedova@bk.ru

Məqalədə «Vyana konqresi» və Müqəddəs ittifaqın yaradılmasının beynəlxalq şəraitə təsiri, həmçinin Rusiya diplomatiyasının rolundan bəhs olunur. Napoleon imperiyası darmadağın edildikdən sonra qalib dövlətlərin yaratdığı yeni sistem tarixə «Vyana sistemi» adı ilə daxil olmuşdur. Bu sistemi yaratmaqla qalib dövlətlər Avropa ölkələrinin yeni sərhədlərini müəyyənləşdirmək, qüvvələr nisbətinin yeni balansını yaratmaq istəyirdilər.

Açar sözlər: Avropa, Vyana, konqres, Müqəddəs ittifaq, beynəlxalq münasibətlər

Napoleon imperiyası darmadağın edildikdən sonra Avropa dövlətləri arasında qüvvələr nisbəti əsaslı şəkildə dəyişildi. I fransız imperiyasının xərəbələri üzərində gedən bölüşdürmə prosesi Avropada beynəlxalq münasibətlərin yenidən qurulması ilə başa çatdı. Qalib dövlətlərin yaratdığı yeni sistem tarixə «Vyana sistemi» adı ilə daxil olmuşdur. Bu sistemi yaratmaqla qalib dövlətlər Avropa ölkələrinin yeni sərhədlərini müəyyənləşdirmək, qüvvələr nisbətinin yeni balansını yaratmaq, təqribən iyirmi beş ilə yaxın dövr ərzində baş vermiş dəyişiklikləri qanuniləşdirmək kimi məqsədləri reallaşdırmaq istəyirdilər. Qalib dövlətlər «Vyana sistemi»ni yaratmaqla qarşılıqlı aşağıdakı üç başlıca vəzifəni qoymuşdular:

- Fransanı inqilabaqədərki sərhədlərə (1792-ci il 1 yanvar sərhədlərinə) qaytarmaq, Fransa taxt-tacında legitim Burbonlar sülaləsinin hakimiyyətini bərqərar etmək;
- Avropada qalib dövlətlərin – Rusiya, İngiltərə, Avstriya və Prussiyanın mənafeələrinə cavab verən, bununla da qüvvələr nisbətinin yeni düzümünü tənzimləyən ərazi bölgüsünü həyata keçirmək; Avropa siyasətinin yeni qaydalarını müəyyənləşdirmək;
- Avropanı yeni sosial sarsıntılardan, milli münaqişə və inqilablardan qorunmaq üçün lazım olan bütün siyasi, diplomatik və hərbi tədbirləri həyata keçirmək.

Göstərilən vəzifələrin reallaşdırılması üçün yaradılmış Vyana sistemi onlarla müqavilə, saziş və s. diplomatik sənədlərdən ibarət olub (Fransa ilə sülh

müqavilələri, Fransaya qarşı 1814-cü il 1 martda bağlanmış Şoman müqaviləsinə əsasən – Rusiya, İngiltərə, Prussiya və Avstriyadan ibarət Dördlər ittifaqının yaradılması, Müqəddəs ittifaq) müəyyən mərhələlərlə 1814-cü ilin mayından 1818-ci ilin noyabrınadək yaradılmışdı. Həmin müqavilə və sazişlər 4 beynəlxalq görüş nəticəsində təsdiq olunmuşdu: I Paris sülhü (1814, may); Vyana konqresi (sentyabr 1814 - iyun 1815); II Paris sülhü (iyul-noyabr 1815); Axen konqresi (sentyabr-noyabr 1818) (1, 33-48).

Vyana konqresində Avropanın bütün ölkələrindən (Türkiyədən başqa) 216 nümayəndə iştirak edirdi. Belə ki, konqresdə qalib dövlətlərdən Rusiyanı çar I Aleksandr, Avstriyanı – kansler Metternix, Prussiyanı – nazir Qardenberq, İngiltərəni – lord Kestlri (xarici işlər naziri), Fransanı isə xarici işlər naziri Taleyran təmsil edirdi (7, 461).

Konqres legitimizm siyasətini əsas götürərək Napoleon tərəfindən işğal olunmuş ölkələrdə istilaya qədərki - yəni 1792-ci ilin yanvarına qədər quruluşu bərqərar etdi. Bu siyasət Taleyranın parlaq dühasının məhsulu idi. Taleyran Vyana sentyabrın 23-də xüsusi səlahiyyətlərə malik olmaqla gəldi. Onun başlıca məqsədi müttəfiqlər arasında Avropanın gələcəyinə dair fikir müxtəlifliyindən istifadə edərək onların arasını vurmaq, bununla da Fransanın parçalanmasına dair onların planlarını pozmaq idi. Taleyran bu məqsədlə Polşa-Saksoniya məsələsindən məharətlə istifadə etdi. Həm müttəfiqlərin arasındakı ziddiyyətləri bir qədər də dərinləşdirdi, həm də yaxşı kapital qazanmaq imkanı əldə etdi.

I Aleksandr onu yaxşı tanıyırdı, Taleyran dəfələrlə çardan bəxşiş istəmiş və almışdı. Taleyran legitimizm siyasətini irəli sürməklə Rusiya və Prussiyanın yeni əraziləri ələ keçirməsinə yol qoymurdu, çünki bu prinsip Avropanı 1792-ci il sərhədlərinə qaytarmağı və I Napoleon tərəfindən devrilmiş sülalələrin qanuni hakimiyyətini bərpa etməyi tələb edirdi. 1814-cü ilin oktyabrın əvvəllərində Taleyran I Aleksandrın qəbulunda oldu və çara legitim siyasəti haqqında məlumat verdi. Bu kifayət qədər iradəli olan I Aleksandrı olduqca hiddətləndirdi, çünki Erfurtda Napoleonun planlarını Aleksandra pulla satan adam indi qanunilikdən danışdı.

I Aleksandrın Metternixə olan münasibəti çox mənfi idi, çünki onu səmiyyətsiz və yalançı olaraq görürdü. I Aleksandr lord Kestlrini isə «soyuq pedant» (xırdaçı, vasvası) adlandırır. Lakin çar eyni zamanda yaxşı başa düşürdü ki, həm Avstriya, həm də İngiltərə məcburiyyət üzündən I Aleksandrın tələblərini qəbul edirlər. Təsədüfi deyildi ki, Prussiya kralı III Fridrix Vilhelm Kestern və Metternixin Polşa ilə bağlı planlarının üstünü açarkən I Aleksandr bunu olduqca adi bir epizod kimi qəbul etmiş, lakin onların hər ikisini satqınlıqda günahlandırmışdı.(5,41-58)

1814-cü il mayın 30-da imzalanmış I Paris sülhünə görə, Fransa ilə Dördlər ittifaqı öz münasibətlərini hələ 1805-ci ildə İngiltərə ilə Rusiya arasında imzalanmış konvensiya əsasında qurdular. Tərəflər xeyli müzakirədən sonra kompromis qərar qəbul edirlər: yeni və köhnə zadəganlar, mülkədar və burjuaziya hüquqca bərabərləşdirilirdilər. Bu o demək idi ki, tərəflər Fransada

mülkiyyət məsələlərində dəyişikliklər etməyi öz öhdələrinə götürürlər. Dini siyasətdə də müttəfiqlər Napoleonla Papa arasında imzalanmış 1801-ci il Konkordatını əsas götürürdülər.(6, 114-115)

Lakin Napoleonun «100 günü» (O, Elba adasından qaçdıqdan sonra 100 günə öz hakimiyyətini bərqərar etsə də, 1815-ci il 18 iyunda Vaterloo döyüşündə müttəfiqləri tərəfindən məğlub edilərək bu dəfə Müqəddəs Yelena adasına sürgün edilmişdi) I Paris sülhünün şərtlərinin xeyli ağırlaşmasına səbəb oldu (8, 601).

1815-ci il noyabrın 20-də imzalanmış II Paris sülhünə görə, Fransa müttəfiqlərə 700 mln. frank (qızıl) məbləğində təminat verməli, təminat ödənilənə qədər Fransanın şimali-şərq departamentləri müttəfiq qoşunların nəzarəti altında qalmalı, ordu və dövlət aparatında təmizlik keçirməli, Fransa hökumətinin 1815-1818-ci illərdəki fəaliyyəti 4 müttəfiq dövlətin səfirlərinin nəzarəti altında olmalıdır (1, 47).

Vyana sisteminin başlıca müdəalarından olan Avropada ərazi dəyişiklikləri məsələsi I Paris sülhünün diqqət mərkəzində olmuş, 1815-ci il iyunun 9-da Vyana konqresində qəti şəkildə həll edilmişdi. Konqresin qəbul etdiyi 121 bənddən və 17 əlavədən ibarət Yekun aktı Avropadakı sərhəd dəyişikliklərini qanuniləşdirirdi. Yekun aktına görə, Fransanın ərazisi 1792-ci ilin yanvarına olan sərhədlərlə məhdudlaşdırılırdı. Konqresin gedişində Prussiyanın Elzas, Lotaringiya və Reyn çayının sol sahillərinə olan ərazi iddiaları rədd edildi.

Vyana konqresi Almaniya və İtaliyada feodal pərakəndəliyini bir qədər dəyişilmiş formada saxladı. Məlum olduğu kimi, I Napoleon III koalisiyanın qüvvələrini darmadağın etdikdən sonra 1806-cı il sentyabrın 12-də Reyn İttifaqının yaradılması haqqında dekret imzalamışdır ki, buna əsasən 16 Qərbi Alman dövləti vahid ittifaqda birləşirdi. İttifaqın başında Fransa dururdu, I Napoleon isə Reyn İttifaqının ömürlük protektoru elan edilirdi. Müqaviləyə görə, yeni ittifaqın hər bir üzvü Napoleona müəyyən miqdar hərbi qüvvə ilə yardım etməli idi. İtalyan krallığının yaratıcısı da I Napoleon idi. Əldə edilmiş razılığa əsasən Alman İttifaqına Avstriya və Prussiya da daxil idilər. Yeni birliyə «İttifaq seymi» rəhbərlik etməli idi. Konqresin qərarına görə, «Alman ittifaqı» 34 dövlətdən və 4 azad şəhərdən ibarət idi. İtalyan İttifaqı isə 7 müstəqil dövlətdən ibarət olmalı idi. Konqres İtaliyanın ərazisi olan Lombardiya və Venetsiyanı Avstriyaya verdi (3, 71-77).

Vyana konqresi Napoleon əleyhinə olan VI koalisiyanın təşkilatçısı İsveçi də layiqincə mükafatlandırdı. Norveç uniya əsasında daxili muxtariyyəti saxlanmaq şərti ilə İsveçə verildi.

Konqres şahzadə I Oranlı Vilhelm başda olmaqda Hollandiyanın dövlət müstəqilliyini bərpa etdi. Cənubi Niderland (Belçika) Hollandiyaya verildi və yeni dövlət Niderland krallığı adlandırılmağa başlandı.

İsveçrənin dövlət müstəqilliyi də bərpa edilir və onun «əbədi bitərəfliyi» qanuniləşdirilirdi. Qərara alındı ki, Alp respublikası azad, müstəqil və bitərəf «kantonlar ittifaqı» əsasında təşkil olunsun (8, 163).

Napoleona qarşı mübarizənin gedişində Prussiyanın və Avstriyanın xidmətlərini xüsusi qeyd edən konqres hər iki dövlətin ərazicə genişlənməsinə imkan verdi. Prussiya Rusiya ilə olan razılaşmaya əsasən Saksoniyanı (I Napoleonun müttəfiqi) tam şəkildə əldə edə bilməsə də Şm. Saksoniyaya sahibləndi. Reyn Vestfaliya vilayəti və Pomeraniya da Prussiyaya verildi.

Konqresin nəticələri Avstriyanın Avropa diplomatiyasında mövqelərini olduqca möhkəmləndirdi. Belə ki, Avstriya Habsburqlarının hakimiyyəti bütün İtaliyaya yayıldı. Tirol, Baltelina, Triyest, Dalmasiyaya Avstriya imperatoru I Fransın qohumları hakim təyin edildilər (5, 245).

Vyana konqresinin gedişində Polşa-Saksoniya məsələsi ciddi ixtilafa səbəb oldu. Varşava hersoqluğunu Rusiyaya birləşdirməyə can atan I Aleksandr Saksoniyanı Prussiyaya vəd etməklə onu öz tərəfinə çəkməyə nail olmuşdu. Bu məsələ ətrafında ixtilaf o dərəcədə dərinləşdi ki, Taleyranın təklifi ilə 1815-ci il yanvarın 3-də İngiltərə, Avstriya və Fransa Rusiya və Prussiyaya qarşı gizli ittifaq bağladılar. Müqavilə üç nüsxədən ibarət idi. Müttəfiqlər Rusiya və Prussiyanın və Avstriyanın planlarını pozmaq qərarına gəlmişdilər. Taleyrana Fransanın qonşuluğunda olan Prussiyanın güclənməməsi üçün bütün vasitələrə əl atmışdı. Gərgin mübarizədən sonra Saksoniyanın bir hissəsi Prussiyaya, Varşava hersoqluğunun 3,2 mln əhali yaşayan böyük hissəsi isə Rusiyaya verildi. Beləliklə Polşanın Poznan və Torn vilayətləri Prussiyaya, Qalitsiya Avstriyaya, Varşava daxil olmaqla Polşanın çox hissəsi Rusiyaya verildi. Krakov müstəqil respublika elan olundu (1846-cı ilin fevral ayına qədər, Krakovda çıxan üsyan nəticəsində respublika ləğv olundu və Avstriyaya birləşdirildi). Lakin 1815-ci il martın 20-də Napoleon Parisə daxil olduqdan sonra Burbonlar sülaləsindən olan kral XVIII Lüdovik elə tələsik şəkildə Parisdən qaçdı ki, 1815-ci il 3 yanvar müqaviləsinin Fransaya aid nüsxəsi yaddan çıxıb imperatorun stolunun üstündə qaldı və I Napoleonun əlinə keçdi. Napoleon isə koalisiyanı dağıtmaq üçün həmin gizli müqaviləni I Aleksandra göndərdi. I Aleksandr müqavilə ilə tanış olduqdan sonra onu Metternixə təqdim etdi. Müasirləri deyirdi ki, Metternix özünü elə itirdi ki, hətta yalan demək də yadından çıxdı. Lakin çar: bizim bir düşmənimiz var – o da Napoleondur-deyərək koalisiyanın dağılmasına imkan vermədi. Təsadüfi deyil ki, I Aleksandrın tədqiqatçıları bir məsələdə yekdildirlər ki, bu da Aleksandrın mahir diplomat və siyasətçi olmasının etiraf edilməsindən ibarətdir.

Vyana konqresinin qəbul etdiyi qərarlar içərisində qul alveri məsələsi xüsusi yer tuturdu. Konqres zənci qullarla ticarətin qadağan olunması ilə yanaşı, ümumiyyətlə köləliyi insanların «ilahi hüquqlarının pozulması» kimi qiymətləndirərək qanundan kənar elan etdi(1, 66-69).

Konqres diplomatik fəaliyyəti, dövlətlərarası münasibətlərin tarixi təcrübəsinə əsasən 1815-ci il martın 19-da «Diplomatik nümayəndəliklərin dərəcələri haqqında Əsasnamə» təsdiq etdi. Əsasnamə aşağıdakı diplomatik dərəcələri müəyyənləşdirirdi:

- I dərəcə: səfir, papa leqatı və kuntsiləri;

- II dərəcə: diplomatik nümayəndə-elçi;
- III dərəcə: nazir rezident (1818-ci il Aexan konqersinin qərarına əsasən təsdiq edilmişdir);
- IV dərəcə: müvəqqəti işlər vəkili (3, 181).

Vyana sistemi və onun hüquqi bərkintisi olan «Müqəddəs ittifaq» yalnız Krım müharibəsi başa çatdıqdan sonra (1853-1856) siyasi səhnəni tərk etdi və dövlətlər «real siyasət» strateji kursuna uyğun xətt yeritməyə başladılar. Legitimliyə əsaslanan beynəlxalq münasibətlər sistemi sona çatdı.

Vyana sistemi ideoloji və hərbi-siyasi baxımdan «Xalqların və monarxların Müqəddəs İttifaqının» yaranması ilə tamamlandı. Avropa monarxlarının siyasi sarsıntılara qarşı mübarizə ittifaqı olan bu birliyin yaranması ilə diplomatik leksikona «Pentarxiya» və «Avropa konserti» anlayışları daxil oldu (4, 213).

Napoleonun «100 günü» Vyana konqresi iştirakçılarında belə bir fikir yaratmışdı ki, Fransada olduqca böyük imkanlara malik «gizli inqilabi komitə» fəaliyyət göstərir ki, həmin komitə hər şeyə qadirdir. Yaranmış şəraitdə, 1815-ci ilin sentyabrın 26-da Rusiya, Avstriya və Prussiya «Müqəddəs ittifaq» yaratmaqla nəinki Fransaya, ümumiyyətlə Avropaya qarşı strateji kursa imza atdılar. 1815-1817-ci illərdə Roma papası, İngiltərə və Türkiyədən başqa bütün Avropa dövlətləri «Müqəddəs ittifaqa» qoşuldular. İngiltərə də əvvəlcə faktiki onun bütün işində iştirak edirdi. İttifaq Avropada əmin-amanlıq xatirinə hər hansı inqilabi çıxışı silahlı şəkildə yatırmağa hazır idi. Bunu hadisələrin sonrakı gedişi əyani şəkildə göstərdi. (3,280)

Tədqiqatçılar «Müqəddəs İttifaqın» mövcudluq və tarixini üç dövrə bölürlər:

- birinci dövr – 1822-ci ilə qədər davam edən 7 illik dövrü əhatə edir ki, bu «Müqəddəs İttifaqın» ən güdrətli dövrüdür. Bu dövrdə «Avropa konsertinin» iştirakçıları arasında fikir birliyi və fəaliyyət həmrəyliyi özünü aydın şəkildə göstərir ki, Aexan, Troppou-Loybax və Verone konqresləri keçirilir.
- ikinci dövr – 1823-1830-cu illəri əhatə edir və Fransada İyul monarxiyasının qurulması ilə başa çatır. Dövrün başlıca epizodu fransız qasidlərinin İspaniyaya müdaxiləsi və kral VII Ferdinandın hakimiyyətinin bərqərar olmasıdır. 1822-ci ilin avqustunda Kestelrinin özünə qəsd etməsindən sonra, sentyabrda onun yerini istedadlı ingilis diplomatı və antirus görüşləri ilə məşhur olan Corc Kanpinq tutur.
- üçüncü dövr – 1830-cu il İyul monarxiyasının qurulmasından başlayır və Krım müharibəsi ərəfəsinədək davam edir, tədricən Avropa dövlətlərinin əvvəlki həmrəyliyi arxa plana keçir (8, 215).

Ümumiyyətlə, XVIII əsrin sonlarından etibarən Fransada burjua inqilabının təsiri ilə baş verən hadisələr global dəyişiklikləri şərtləndirməklə Vyana sisteminin qurulmasına yol açdı. Bununla belə, əsrin dördüdə birində baş verən hadisələr dünyanın sonrakı ictimai-siyasi və iqtisadi inkişafında mühüm rol oynadı.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasbəyli A.N., Yusifzadə S.Z. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (ən qədim dövrlərdən XIX yüzilliyinin 70-ci illərinin sonuna qədər). Bakı: Təhsil, 2009, s.310
2. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. От Венского до Берлинского Конгресса (1814-1878), Т.1, М.: Иностранная литература, 1947, с.544
3. Жилин П.А. Гибель наполеоновской армии в России. М.: Наука, 1974, с.451
4. Зак Л.А. Монархи против народа. Дипломатическая борьба на развалинах наполеоновской империи. М.: Международные отношения, 1966, с.382
5. История дипломатии. Т.1. М.: Госполитиздат, 1959, с.896
6. История Франции. Т.1. М.: Наука, 1972, с.360
7. Монфред А.З. Наполеон Бонапарт. М.: Мысль, 1987, с. 735
8. Милов Л. История России XVIII-XIX веков. М.: Эксмо, 2006, с.784
9. Новая история стран Европы и Америки. Первый период. М.: Высшая школа, 1986, с.623
10. Галейран Ш.М. Мемуары. М.: Институт международных отношений, 1959, с.471
11. Троицкий Н.А. Александр I и Наполеон. М.: Высшая школа, 1994, с.304
12. Федоров В.А. История России XIX-начала XX веков. М.: Академия, 2004, с.868

ВЕНСКИЙ КОНГРЕСС И РОССИЯ

А.М.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль российской дипломатии в Венском конгрессе, а также влияние конгресса и Священного союза на международное положение в Европе. После распада империи Наполеона, страны победители решили создать новую систему, которая вошла в историю под название «Венская система». Создав эту систему, страны победители решили определить новые границы европейских государств, также желание создать новый баланс соотношения сил.

Ключевые слова: Европа, Вена, конгресс, Священный союз, международные отношения

CONGRESS OF VIENNA AND RUSSIA

A.M.MAMMADOVA

SUMMARY

"The Vienna congress" and influence of establishment of the "Holy alliance" on the international situation, also a role of the Russian diplomacy are reflected. After defeat of the empire of Napoleon the new system created by the winner states entered to the history as "The Vienna system". By creating this system winner states wanted to determine new borders of European countries and to create new balance of forces.

Key words: Europe, Vienna, congress, Holy Alliance, international relations

UOT 94 1479.24**RESPUBLİKADA SƏHIYYƏ, TƏHSİL VƏ MƏDƏNİ QURUCULUQ SAHƏLƏRİNDƏ BEYNƏLXALQ STANDARTLARIN TƏTBİQİ VƏ ƏLDƏ OLUNAN NƏİLİYYƏTLƏR****V.R.NƏBİYEV, R.M.MƏLİKLİ**
Bakı Dövlət Universiteti
Kipchak79@mail.ru

Məqalədə 2003-2010-cu illərdə Azərbaycanda səhiyyə, təhsil və mədəni quruculuq sahələrində qazanılan uğurlar faktiki materiallar əsasında geniş şərh olunmuşdur. Heydər Əliyev Fondunun bu sahədəki rolu da xüsusi qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: səhiyyə, təhsil, mədəniyyət, inkişaf

Məlum olduğu kimi 2003-cü il oktyabrın 15-də Azərbaycanda keçirilən prezident seçkilərində İlham Əliyev böyük səs çoxluğu ilə layiqli qələbə qazandı. O, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildikdən sonra Heydər Əliyev siyasətinə sədaqət nümayiş etdirərək ölkəmizin taleyüklü məsələlərinin həllinə cəsarətlə girişdi. Belə ki, dövlət başısı ilk olaraq 2003-cü il 24 noyabr tarixli «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında» (1) fərman imzalayır. Bunun ardınca Prezident İlham Əliyev 2004-cü il 11 fevral tarixli «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında» (2) ölkəmiz üçün önəmli əhəmiyyət kəsb edən daha bir fərman imzalayır. Bu fərmanda regionların kompleks inkişafına, infrastruktur sahələrinin yenidən qurulmasına, yeni istehsal və emal müəssisələrinin, obyektlərin yaradılması ilə yanaşı səhiyyə, təhsil və mədəni quruculuq məsələlərinə də toxunulmuşdur.

Səhiyyənin inkişafı dövlətin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri kimi daim diqqət mərkəzində olmuş və əhalinin sağlamlığının qorunmasına xüsusi qayğı göstərilmişdir

Belə ki, görülən tədbirlər nəticəsində 2003-2006-cı illər ərzində respublikamızın müxtəlif rayonlarında müasir tipli avadanlıqlarla təchiz olunmuş xəstəxanalar, diaqnostika mərkəzləri, ambulatoriya-poliklinika müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir. Bu dövrdə dövlət büdcəsindən səhiyyənin inkişafına ay-

rılan vəsait ilbəl artırılmışdır. Buna görədir ki, üç il ərzində bu məqsədlər üçün 279,6 milyon manat və ya 2003-cü ildəkindən 5 dəfə çox vəsait xərclənmişdir (3).

Səhiyyənin inkişafını təmin etmək məqsədilə ölkəmizdə bir sıra qanunlar və dövlət proqramları qəbul olunmuşdur. Şəkərli diabet xəstəliyinin qarşısının alınması məqsədilə 2004-cü ildə «Şəkərli diabet xəstəliyinə tutulmuş şəxslərə dövlət qayğısının təşkilati-hüquqi əsasları müəyyən edilmiş, xəstəliyin profilaktikası və müalicəsi sahəsində yaranan münasibətlər tənzimlənmişdir. 2006-cı ilin əvvəlinə ölkədə 31,5 min həkim və 60,7 min orta tibb işçisinin çalışdığı 746 xəstəxana, 89 dispanser, 1659 ambulator-poliklinika müəssisəsi, 78 təcili tibbi yardım stansiyası (şöbəsi), 927 qadın məsləhətxanası, uşaq poliklinika və ambulatoriyaları, 84 sanatoriya-istirahət müəssisələri, 3732 idman qurğusu əhaliyə tibbi, müalicəvi və sağlamlığın qorunması üçün xidmət göstərmişdir (4).

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının icrasının dördillik yekunlarına həsr olunmuş 11 fevral 2008-ci il tarixli konfransdakı çıxışında prezident İlham Əliyev ölkə səhiyyəsinin vəziyyətinə toxunaraq demişdir: «Səhiyyə məsələlərinin həlli üçün indii müxtəlif mənbələrdən vəsait ayrılır. Bilirsiniz ki, mən bir müddət bundan əvvəl Dövlət Neft Şirkətinə tapşırıq vermişdim ki, onların imkanlarından istifadə etməliyik, bölgələrdə müasir müalicə-diaqnostika mərkəzlərinin tikintisinə nail olmalıyıq. Artıq bir neçə şəhərdə – Siyəzən, Lənkəran, Naxçıvan və sonra Şirvanda yeni müasir müalicə diaqnostika mərkəzi tikilmişdir. 10 bölgədə isə tikinti ya başlanmışdır, ya da başlanması nəzərdə tutulur.

Bununla bərabər, səhiyyə nazirliyinin xətti ilə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait hesabına yeni xəstəxanalar, tibb məntəqələri, poliklinikalar tikilir və səhiyyə xidmətinin səviyyəsi yüksəlir. Bildiyiniz kimi, bu yaxınlarda səhiyyə sistemində pullu xidmət tamamilə aradan qaldırılmışdır» (5).

Ümumiyyətlə səhiyyənin inkişafına dövlət qayğısının artması sayəsində ölkəmizin bütün bölgələrində yüzlərlə tibb ocaqları tikilmişdir ki, onlardan da 8-i ən yüksək dünya standartlarına cavab verən müalicə-diaqnostika mərkəzləridir (6).

Azərbaycanda əhalinin sağlamlığının qorunmasında Heydər Əliyev Fondunun rolunu da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, fond tərəfindən səhiyyə sahəsində həyata keçirilən layihələr içərisində talassemianın müalicəsi və profilaktikası üçün milli proqramlar hazırlanması və həyata keçirilməsi önəmli əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bundan başqa Heydər Əliyev Fondunun xətti ilə 2004-2008-ci illər arasında 80 minə yaxın insan müayinə olunmuş, müalicə kursu keçmişdir. Bu dövr ərzində 763 nəfər xəstə respublikanın müxtəlif tibb müəssisələrində cərrahiyyə əməliyyatı olunmuş, 100 nəfərdən çox xəstənin əməliyyat və müayinəsi xarici ölkələrdə aparılmışdır (7).

Bu cür xeyirxah missiya Heydər Əliyev Fondu tərəfindən sonrakı illərdə də davam etdirilmişdir.

Xalqımızın həyatında təhsilin önəmli rol oynadığını diqqətdə saxlayan ölkə rəhbərliyi bu sahənin inkişafına xüsusi qayğı göstərmişdir. Belə ki, təkcə 2003-2006-cı illər ərzində 100 mindən artıq şagird yerinə malik yeni məktəb binaları tikilmiş və ya mövcud məktəblərdə əlavə şagird yerləri yaradılmışdır. Bu dövr ərzində təhsilə çəkilən dövlət xərcləri 979,4 milyon manata çatmış və 2003-cü illə müqayisədə 4,2 dəfə artmışdır. 2005-2006-cı tədris ilinin əvvəlinə ölkədə 1,6 milyon şagirdin təhsil aldığı 4538 gündüz ümumtəhsil, 190 min şagirdin orta peşə təhsili aldığı 60 orta ixtisas və 42 ali məktəb fəaliyyət göstərmişdir (8).

Ölkə prezidenti tərəfindən təsdiq olunmuş İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) proqramına müvafiq olaraq 2005-ci ildə 218 məktəb kompüterlə təmin edilmiş, 2006-cı ildə isə 821 məktəbə kompüter, 75 məktəbə isə noutbuk və proyektorlar verilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Təhsil sahəsində ən böyük nailiyyətlərdən biri də dərslərlərin təminatı sahəsində olmuşdur. Belə ki, 2005-ci ildə bütün I-XI-sınıf şagirdlərinin dərslərlə pulsuz təmin edilməsi başa çatdırılmış, Azərbaycan postsovet məkanında orta məktəb şagirdlərinin dərslərlə pulsuz təmin edilməsini reallaşdıran yeganə ölkə olmuşdur. 2006-cı ildə bu istiqamətdə işlər davam etdirilmiş, 108 adda 5 milyon nüsxədən artıq dərslər nəşr edilərək məktəblərə paylanmışdır. Son bir neçə ildə ümumtəhsil məktəbləri üçün 246 adda yeni dərslər hazırlanmışdır ki, bu ad bütün dərslərlərin təxminən 60 faizi deməkdir (9).

2006-cı ilin statistik məlumatına görə 1182-dən artıq azərbaycanlı gənc xarici ölkələrin aparıcı universitetlərində ölkəmiz üçün zəruri ixtisaslara uğurla yiyələnmişlər. Son bir neçə ildə Azərbaycanda təhsil alan əcnəbilərin sayı da xeyli artmışdır. Əgər 2002-2003-cü tədris ilində respublikanın ali məktəblərində 28 ölkədən 2005 əcnəbi tələbə təhsil alırdısa, bu göstərici ötən tədris ilində 38 ölkə əhatə olunmaqla 3613 nəfərə çatmışdır (10).

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının icrasının dördillik yekunlarına həsr olunmuş 11 fevral 2008-ci il tarixli konfransında ölkə başçısı İlham Əliyev öz çıxışında təhsillə bağlı demişdir: «Sosial infrastrukturun güclənməsi üçün də 2008-ci ildə kifayət qədər vəsait nəzərdə tutulmuşdur. Təhsil məsələlərinin həlli üçün təxminən 1 milyard dollar vəsait nəzərdə tutulubdur. Yeni məktəblər, yeni tədris korpusları tikiləcək, kompüterləşdirmə prosesi davam etdiriləcəkdir. Biz elə etməliyik ki, Azərbaycanda yetişən gənc nəsil bilikli, savadlı olsun və ölkəmizin gələcəyini məhz bilik, savad təmin edəcəkdir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə baxsaq görürük ki, onların inkişafı təbii sərvətlər hesabına deyil, bilik, savad, elmi-texniki tərəqqi hesabına mümkün olmuşdur. Biz də bu yolla getməliyik və gedirik. Azərbaycanda bu sahəyə böyük diqqət göstərilir. Təhsilin maddi-texniki bazası möhkəmlənir, ümid edirəm ki, 2-3 il ərzində, demək olar, bütün infrastruktur layihələri başa çatdırılacaqdır. Təhsilin keyfiyyəti və biliyin səviyyəsi qaldırılmalıdır» (11).

Göründüyü kimi, Azərbaycan dövləti respublikamızda orta ümumtəhsil və ali məktəb şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsinə, uşaq və gənclərin dünya

standartlarına cavab verən təhsillə təmin olunmasına və yüksək ixtisaslı kadrların yetişdirilməsinə xüsusi diqqət yetirir.

2008-ci ilin məlumatına görə bu müddət ərzində Azərbaycanda 1600 yeni məktəb tikilib istifadəyə verilmiş və hamısı da kompyuterlə təmin edilmişdir (12).

Qeyd etmək lazımdır ki, təhsil sahəsində bu cür uğurlar sonrakı illərdə də davam etdirilmiş, orta ümumtəhsil məktəbləri ilə yanaşı ali məktəblərin yeni koruslarının tikintisi və təchizatı sahəsində də mühüm işlər görülmüşdür. Xüsusilə Azərbaycanda təhsil islahatlarının genişləndirilməsi və bütün təhsil sisteminin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması kimi çox mühüm vəzifəni həyata keçirmək üçün 2009-cu ilin iyun ayında Azərbaycan Milli Məclisi tərəfindən «Təhsil haqqında» yeni qanun qəbul olunmuşdur. Buna uyğun olaraq təhsil sahəsində qarşıda duran vəzifələr müəyyənləşdirilmiş və bir sıra uğurlu addımlar atılmışdır ki, bu da təhsilimizin beynəlxalq standartlar səviyyəsinə yüksəlməsi üçün zəmin yaratmışdır.

Azərbaycanda təhsilin inkişafında Heydər Əliyev Fondunun rolunu da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Fond ölkəmizin inkişafında təhsilin önəmli rol oynadığını nəzərə alaraq bu sahədə bir neçə irimiqyaslı layihə hazırlayaraq həyata keçirmişdir. Bunlardan «Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı Proqramı» bilavasitə fondun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə hazırlanmışdır. Bakıda və ətraf qəsəbələrdə yerləşən uşaq evləri və internat məktəblərində mövcud olan problemlər öyrənilmiş, onların aradan qaldırılması üçün əməli işlər görülmüşdür.

Onu da göstərmək lazımdır ki, Heydər Əliyev Fondunun milli maarifçilik xəttinin həyata keçirilməsi sahəsindəki əzmkar fəaliyyəti hansısa konkret çərçivə ilə məhdudlaşmır – məktəb tikintisindən tutmuş YUNESKO ilə konkret təhsil proqramlarının həyata keçirilməsində geniş spektri əhatə edir. Qısa müddət ərzində uğurla gerçəkləşdirilən bu layihələr cəmiyyətdə böyük rəğbətlə qarşılanmışdır.

Azərbaycanın zəruri ehtiyaclarını nəzərə alan Heydər Əliyev Fondunun yeni məktəblərin tikintisi, mövcud ümumtəhsil müəssisələrinin əsaslı təmir və bərpası istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər də son dərəcə təqdirəlayiqdir. İctimai əsaslarla fəaliyyət göstərən fondun ümummilli mənafeələrinə hesablanmış bu tədbirlərin həyata keçirilməsində cəmiyyətdən ciddi mənəvi-maddi dəstək alınması görülən işlərin miqyasını, dinamikasını və səmərəliliyini daha da artırmışdır.

Heydər Əliyev Fondunun «Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb» proqramı çərçivəsində ölkədə yeni məktəblərin tikintisinə başlanmış və 2005-ci ildə fondun dəstəyi ilə Azərbaycanda 132 yeni məktəb binası inşa olunmuş, 23 internat tipli müəssisənin yenidən qurulması başa çatdırılmış, 2006-cı ildə isə yüzlərlə yeni məktəb və əlavə korpusların inşası, məktəblərin əsaslı təmiri nəzərdə tutulmuşdur (13).

Bu cür tədbirlər sonrakı illərdə də Heydər Əliyev Fondu tərəfindən

davam etdirilmiş və «Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb» proqramı çərçivəsində ölkəmizdə 2004-2007-ci illər ərzində 34 min 40 şagird yeri olan 184 məktəb binası və bir sıra təhsil müəssisələri üçün əlavə korpuslar inşa edilmişdir (14). Fond tərəfindən təhsilin inkişafına diqqət sonrakı illərdə də davam etdirilmiş və bu sahədə böyük uğurlar qazanılmışdır.

Azərbaycanda mədəni quruculuq sahəsində də mühüm işlər görülmüşdür. Belə ki, ölkə rəhbərliyinin səyi nəticəsində respublikamızın ayrı-ayrı regionlarında yeni parklar, istirahət güşələri və yollar salınmış, Avropa Standartları səviyyəsində otellər, ticarət və xidmət obyektləri yaradılmışdır. Kitabxanalar, muzeylər və teatr binaları yüksək səviyyədə təmin olunmuş, incəsənətin müxtəlif sahələrinin inkişaf etdirilməsi daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bu sahədə Heydər Əliyev Fondunun rolunu da qeyd etmək lazımdır. Belə ki, fond tərəfindən əsas qoyulan irimiqyaslı layihələrdən biri olan Azərbaycan regional muzeyi yaradılmışdır ki, burada da əsas məqsəd Azərbaycanın tarixi keçmişini, sosial-iqtisadi vəziyyətini, flora və faunasını, mədəni-dini abidələrini təsərrüfat həyatını, yerli adət-ənənələrini, etnik-qruplarını əks etdirməklə yanaşı Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə bu regionların inkişafı üçün görülmüş işlərin, nəsillərə miras qalmış zəngin irsin təbliğindən ibarətdir.

Bundan başqa Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə Azərbaycanın müxtəlif regionlarında onlarla tarixi-memarlıq, dini abidələr bərpa olunmuş, Bakıda məscidlər, kilsələr, sinaqoqlar təmir və bərpa olunmuşdur. Fondun təşəbbüsü ilə 2008-ci il dekabrın 27-də Bakıda Beynəlxalq Muğam Mərkəzi açılmışdır (15). Artıq bu mərkəzdə hər il müğam festivalı keçirilməsi ənənə halını almışdır. Azərbaycan mədəniyyətinin mədəni irsimizin qorunması, dünyada təbliği işində də Heydər Əliyev Fondu əvəzsiz rol oynamışdır. Belə ki, fondun səyi nəticəsində milli sərvətimiz olan muğam sənəti YUNESKO-nun dünya qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilmişdir.

2009-cu il mayın 10-da «Buta» sarayında xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 86-cı ildönümü və Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətə başlanmasının beş illiyi münasibətilə təntənəli mərasimdə ölkə prezidenti İlham Əliyev çıxış edərək demişdir: «Bu son beş il ərzində Heydər Əliyev Fondu sözün əsl mənasında ümumxalq fondu olmuşdur. Bu fondun xətti ilə aparılan işlər, görülən tədbirlər, irəli sürülmüş təşəbbüslər göz qabağındadır. İstər təhsil, istər səhiyyə sahəsində, mədəniyyət sahəsində, mənəvi irsimizin qorunması işində... Heydər Əliyev Fondunun rolunu mən çox yüksək qiymətləndirirəm» (15).

Yubiley mərasimindəki çıxışında Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti Mehriban xanım Əliyeva qeyd etdi ki: «Öz adımdan təkcə onu demək istəyirəm ki, bu beş il ərzində görülən işlər bir çox sahələri – elmi, təhsili, mədəniyyəti, səhiyyəni, sosial sferanı əhatə edir. Lakin bunları birləşdirən bir amil var. Bu da Azərbaycana, vətənə xidmət etmək arzusu və şərəfidir». (16)

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev Fondu yarandığı gündən

səhiyyə, təhsil və mədəniyyət sahəsində irəli sürülən dövlət proqramlarının həyata keçirilməsində yaxından iştirak etmiş, göstərilən sahələrin inkişafına öz layiqli töhfəsini vermişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda 2003-2010-cu illər ərzində səhiyyə, təhsil və mədəniyyət sahələrinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməsi nəticəsində bu sahələrin beynəlxalq standartlar səviyyəsinə yüksəldilməsinə nail olunmuşdur. Çünki müasir dövrdə hər bir xalqın, dövlətin gələcək taleyini təkcə onun malik olduğu zəngin təbii sərvətlər deyil, həm də elmi-mədəni və intellektual imkanları müəyyənləşdirir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin siyasətini bütün sahələrdə olduğu kimi səhiyyə, təhsil və mədəniyyət sferalarında da uğurla davam etdirmişdir. Bu yönümdə müvafiq fərmanlar, sərəncamlar imzalayan dövlət başçısı mühüm tədbirlərin və açılış mərasimlərinin iştirakçısı olmaqla bir daha nümayiş etdirmişdir ki, Heydər Əliyevin daim himayəsində, şəxsi nəzarətində və qayğısında olan sahələr bu kursun davamçısının da diqqət mərkəzindədir.

ƏDƏBİYYAT

1. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2003, 25 noyabr.
2. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2004, 12 fevral.
3. «Respublika» qəz., Bakı, 2006, 8 noyabr.
4. «Respublika» qəz., Bakı, 2006, 8 noyabr.
5. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2008, 12 fevral.
6. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2008, 24 fevral.
7. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2009, 11 may.
8. «Respublika» qəz., Bakı, 2006, 8 noyabr.
9. «Respublika» qəz., Bakı, 2006, 8 noyabr.
10. «Respublika» qəz., Bakı, 2006, 8 noyabr.
11. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2008, 12 fevral.
12. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2008, 24 fevral.
13. «Respublika» qəz., Bakı, 2006, 8 noyabr.
14. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2007, 15 sentyabr.
15. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2009, 11 may.
16. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2009, 11 may.

ВНЕДРЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ И ДОСТИГНУТЫЕ УСПЕХИ В ОБЛАСТЯХ КУЛЬТУРНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА, ОБРАЗОВАНИЯ И ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

В.Р.НАБИЕВ, Р.А.МЕЛИКЛИ

РЕЗЮМЕ

В статье на основе новых материалов всесторонне рассматриваются достижения в областях здравоохранения, культурного строительства и образования Азербайджанской Республики в 2003-2010-х гг.

В статье особо отмечается роль фонда Гейдара Алиева в этой области

Ключевые слова: медицина, образование, культура, развитие

**INFILTRATION OF INTERNATIONAL STANDARDS AND SUCCEEDS ACHIEVES
IN CULTURAL BUILDING, EDUCATION, AND PUBLIC HEALTH**

V.R.NABIYEV, R.M.MALIKLI

SUMMARY

Present article is based on new sources which is broadly examine achieve of Azerbaijan Republic in the of cultural building, educations, public health in 2003-2010 years. Also highlighted significance role in all these achievements provided by fond of Haydar Aliyev.

Key words: Medical, Education, Culture, Development

UOT 94 (479.24)

SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİNDƏ ƏHALİNİN DİNİ TƏRKİBİ**E.R.NƏCİYEV****AMEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu
elnurneciyev@gmail.com**

Səfəvilər dövlətində əhalinin dini tərkibini əsasən müsəlman əhali təşkil edirdi. Dövlətin ərazisində müsəlman əhali ilə yanaşı xristianlar, yəhudilər, zərdüştilər də vardı. Ən böyük xristian icmasını erməni-qriqoryan dini icması təşkil edirdi. Onların sayı bütövlükdə imperiya hüduqlarında 70.000 nəfərdən çox deyildi. Qeyri-müsəlman əhalinin sayı gürcü, çərkəz xristianlarını, zərdüşti və yəhudi dini icmalarını da nəzərə alsaq təxminən 500.000 nəfər idi. Səfəvilər dövlətinin əhalisinin ümumi sayının XVII əsrin əvvəlləri və sonunda təxminən 7-8 milyon arası dəyişdiyinə diqqət yetirsək qeyri-müsəlman əhalinin sayının müsəlman əhali ilə müqayisədə həddindən artıq az olduğunu görürük.

Açar sözlər: Səfəvilər, əhali, din, müsəlmanlar, xristianlar, yəhudilər zərdüştilər

Səfəvilər dövlətinin dini tərkibi ayrı-ayrı dini icmaların öyrənilməsi baxımdan geniş şəkildə araşdırılmışdır. Xüsusilə də qeyri-müsəlman əhalisi – xristian, yəhudi və zərdüşti dini icmaları ilə bağlı ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərinin yazılmasını qeyd edə bilərik [20; 22; 23; 26; 27; 29]. Aparılan tədqiqatlarda bu dini icmaların Səfəvilər dövlətindəki sosial həyatına ümumi formada nəzər salınmış və onların köçürülməsi, zorla müsəlmanlaşdırılması məsələlərinə daha çox diqqət ayrılmışdır. Qeyri-müsəlman əhalidən fərqli olaraq Səfəvilər dövlətində əksəriyyət təşkil edən müsəlman əhalinin sayının, qeyri-müsəlman əhali ilə faiz nisbətinin müəyyənləşdirilməsinə dair ümumi tədqiqat aparılmayıb. Bu istiqamətdə Osmanlı dəftərlərinin tərcüməsi və təhlili istisnalıq təşkil edir. Lakin, dəftərlərin az bir hissəsinin tərcümə olunaraq tədqiqata cəlb edilməsi* [3; 5] mövcud boşluğun doldurulması üçün yetərli hesab edilə bilməz. XVI əsrin sonu, XVIII əsrin 20-ci illərində Osmanlı dövləti tərəfindən işğal edilmiş Səfəvi torpaqları üçün tərtib edilmiş bütün dəftərlərin tərcüməsi və tədqiqata cəlb edilməsi Qızılbaş dövlətinin əhalisinin dini tərkibinin müəyyən edilməsi işinə daha çox töhfə verəcəkdir. Bu baxımdan məqalənin yazılma məqsədi də Səfəvilər dövlətində əhalinin dini tərkibi ilə bağlı ümumi təsəvvür yaratmaqdır.

* Bütün nəşrləri sadalamağa ehtiyac duymadıq. Yalnız istifadə etdiklərimizi qeyd etdik.

Təqdim edilən məqalədə Osmanlı dövləti tərəfindən tərtib edilən dəftərlər də tədqiqata cəlb edilməklə dövrün digər qaynaqları [4; 7; 11; 13; 14; 16; 21; 28; 31] ilə qarşılıqlı şəkildə problemin həllinə cəhd göstərilmişdir.

Səfəvilər dövlətinin dini tərkibi əsasən müsəlmanlardan ibarət idi. Müsəlmanlarla yanaşı dövlətin hüduqlarında xristianlar, yəhudilər, zərdüştilər kimi dini azlıqlar yaşayırdı. İstər müsəlman, istərsə də qeyri-müsəlman əhalinin faiz nisbətini müəyyən etmək mənbələrdəki məlumat yetərsizliyinə görə müşkül məsələdir. Bu sayı yalnız bəzi bəylərbəyiliklərin, xüsusilə də Osmanlıların idarə işini asanlaşdırmaq üçün dəftər tərtib etdikləri əyalətlərin təmsalında nəzərdən keçirmək mümkündür. Dəftərlərdə müsəlmanlar haqqında olan məlumatlar “müslüman”, “məhəlleyi-müslümanan”, xristianlar haqqında məlumatlar isə “kəbran”, “məhəlleyi-kəbran” başlıqları altında verilmişdir. Bununla bərabər, yaşayış məntəqəsi yalnız müsəlmanlardan və xristianlardan ibarət olduğu halda, vergi mükəlləfiyyəti daşıyanlar haqqında məlumatlarda onların hansı dini icmaya mənsub olması qeyd edilməyib [3, 16]. Müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanların birgə yaşadıkları ərazilər isə məhəlleyi-əraminə [5, 16] kimi qeyd edilirdi.

Səfəvi və Osmanlı dövlətinin müsəlman əhalisi arasında ciddi bir fərq yox idi. Şah I Təhmasib dövründə Səfəvilər dövlətində səfərdə olmuş ingilis səyyahı Ceffri Deketin də qeyd etdiyi kimi, perslərin (Qızılbaşların – E.N.) dini Məhəmmədin həqiqi xələfləri istisna olmaqla, türklərdəki (Osmanlılar – E.N.) ilə eynidir. Türklər deyirlər ki, Məhəmmədin xələfi Ömər və onun əmisi oğlu Osmandır. Lakin perslər bu [xələf] Əlidir (Həzrəti Əli ibn Əbu Talib – E.N.) deyirlər” [16, 256]. Eyni fikri Antoni Cenkinson da dəstəkləyir: “perslər (Qızılbaşlar – E.N.) türklər və tatarlar kimi Məhəmmədi olsalar da, Əliyə üstünlük verirlər, onun Məhəmmədin əsas davamçısı olduğunu deyərək, Məhəmmədin digər üç davamçısını Ovear (Ömər), Usiron (Osman) və Abebeeki (Əbu Bəkr) lənətləyirlər” [16, 213]. Səfəvilərin hansı səbəblərdən bu məzhəbə müraciət etməsinin xüsusi səbəbləri vardı. Tədqiqatçı Vecih Kevseraninin əsərində qeyd etdiyi kimi, “Pəriya hüduqlarında uzun müddət davam edən Monqol təsirinə görə insanlar təsəvvüfə yönəlmişdi. Bu hərəkətin daxilində isə həm sünni, həm şiə olanlar bir-birinə qarışmış vəziyyətdə idi” [9, 130-138]. Bu səbəbdən də Şah I İsmayıl və babalarının önə sürdüyü cəfərilik indiki şiəlikdən fərqlənir və daha çox sufi ideyalarla qaynayıb qarışmış vəziyyətdə idi. Osmanlılar da belə bir vəziyyətdən siyasi məqsədlər üçün istifadə etmiş, onlara sığınan sünnilərdən açıq kəşfiyyət və psixoloji müharibə üçün lazimi vasitə kimi yararlanmışdılar [6, 325]. Səfəvi tərəfdarlarını “İşiq”, “Abdal”, “Torlak”, “Hürufi”, “Rafizi”, “Mülhid” və “Qızılbaş” kimi adlarla təqdim edərək öz siyasi məqsədlərini pərdələməklə onların qətlinə fərman vermişlər [7; 11; 12; 15, 26]. Bu kimi təqiblər Səfəvilərlə Osmanlılar arasındakı ziddiyyətləri daha da dərinləşdirmişdi. Halbuki Səfəvilər dövlətində bu cür siyasi xətt izlənilməmişdir. Əgər belə bir xətt izlənilmiş olsaydı gərək Səfəvilər dövlətinin əhalisinin 2/3-ni təşkil edən sünni əhalinin hamısı qətlə yetirilərdi ki, bu da demoqrafik böhrana səbəb

olardı. Səfəvilərdə sünni-şafii məzhəbində olanlara qarşı sərt tədbirlər görülməsinə, onların qılıncdan keçirilməsinə dair göstərişləri əks etdirən hər hansı bir mənbə yoxdur. Doğrudur, Namiq Musalı anonim “Tarixi-ələmərə-yi Şah İsmayıl” adlı mənbəyə istinadən Şah I İsmayılın Təbrizdə 12 imam adına xütbə oxutdurarkən şəhərin 2/3 hissəsini təşkil edən sünniləri “söylənən təberranı deməsələr onları öldürəcəklər” deyə təhdid etdiyini qeyd edirdi. Lakin, sünni əhalinin “hamısı qorxudan dedilər” [4, 137] deyə fikrini tamamlamaqla bəzi tədqiqatçıların dediyi kimi bir qətləmə həyata keçirilmədiyini təsdiqləmiş olur. Səfəvilər dövrünün tarixçisi Həsən bəy Rumlu da belə bir göstərişin verildiyini qeyd etsə də [13, 74], bunun yalnız təhdid olması və bu istiqamətdə hər hansı bir icra olmaması məlum olur.

Səfəvilər dövlətində ilk öncə şafiiçilik daha geniş nüfuz sahibi olsa da dövlətin yeritdiyi siyasətin nəticəsində Səfəvilərin uzaq əyalətləri istisna olmaqla əsasən “Allahın Qoruduğu Vilayətlər”də, yəni Azərbaycan, Fars, İraq və Xorasanda cəfəriçilik hakim məzhəbə çevrildi. Cəfəri məzhəbi hakim təbəqə olan qızılbaş türkmənlər, monqol mənşəli xəzərlər və lurlar arasında yayılmışdı. Şafiiçilik məzhəbində olanlar isə gilzayilər, abdalilər, ərəblər və digər türkmənlər idi. İrandilli tayfalar, o cümlədən də kürdlər Ş. Bitlisinin yazdığı kimi “şafii məzhəbinə mənsub olub” [14, 63], yalnız “kürdlərin Mosul və Şamda yaşayanlarının bir qismi, misal üçün tasini, xalidi və bisyanilər ilə bohti, mahmudi və dünbülilərin bir qismi yezidi məzhəbindən idi” [14, 63-64]. Proseslərin sonrakı gedişində şafii məzhəbində olan irandilli tayfalar ya Osmanlı və Şeybanilər dövlətinə pənah aparmış, yaxud da dövlətin tələbinə uyğun olaraq cəfəriçiliyi qəbul etməli olmuşlar.

Səfəvilər dövlətində başqa dinlərin nümayəndələri də vardı. Yəhudilər sayca əhəmiyyətli dərəcədə az olub, əsasən iri şəhərlərdə, Həmədan, İsfahan, Şiraz, Məşhəd, Qəzvin və Kaşanda məskunlaşmışdılar [19, 155-156]. Xüsusilə də Kaşanda yəhudilərin vəziyyəti Səfəvilərin süqutuna qədər o qədər möhkəmlənmişdi ki, həmin şəhər XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin bütün ərazilərində yəhudi dininə xidmət edən iudaizmin təlim mərkəzinə çevrilmişdi. Nadir şahın hakimiyyətə gəlişi ilə də Kaşan yəhudilərinin fəaliyyəti ən yüksək inkişaf həddinə çatmışdı. Ümumiyyətlə, Səfəvilər dövlətində yəhudi əhali Şah I Abbas dövrü istisna olmaqla XVII əsrin sonlarına qədər müsəlmanlaşdırılmaya məruz qalıb. Şah I Abbas ticarətin inkişafı üçün bu cür tədbirlərin qarşısını alsada, onun varisləri dövründə yəhudilərin İslama döndərilməsinin yeni bir dalğası başlanmışdı. Qeyd edək ki, Şah I Abbas qeyri-müsəlmanları ticarətin inkişafında həvəsləndirmək üçün onları paytaxt İsfahan ətrafında məskunlaşdırmış, xüsusilə də yəhudi icmasını Səfəvi torpaqlarında 50-yə yaxın müxtəlif şəhər və kəndlər salmağa təşviq etmişdi [23, 3]. Bunla bağlı olaraq portuqal səyyah Teişeyra Şah I Abbasın hakimiyyəti illərində “8-10 min yəhudi ailəsinin (təxminən 40-50.000 nəfər – E.N.) Persiyanın müxtəlif bölgələrində müstəqil şəkildə yaşadığını” qeyd edir [31, 252]. Yəhudilər öz dinlərindən dönənləri seçilmək üçün xüsusi baş geyimi taxmağa məcbur edirdilər. Bu Şah I Abbasın tətbiq et-

diyi bir qayda deyildi. Bir başa olaraq yəhudi icmasının yəhudilər üçün tətbiq etdiyi bir üsul idi. Şah I Abbas bundan xəbərdar olsa da, müdaxilə etməmiş, yalnız Fərahabaddakı yəhudilərin öz dinlərindən dönənləri öldürməyə başlamasından sonra Fərahabaddakı bütün yəhudiləri müsəlman olmağa məcbur etmişdi. Oxşar hadisə İsfahanda da baş vermiş, yəhudi icmasının lideri dinindən çıxdığına görə öz icması onu rüsvay etmişdi. Bunun qarşılığında isə daha sərt tədbir görən Şah II Abbas bu dəfə İsfahandakı bütün yəhudilərin əvvəlcə fərqlənmək üçün xüsusi nişan və baş geyimi gəzdirməsi barədə fərman verdi. 8 oktyabr 1656-cı ildə İsfahandakı bütün yəhudilər kollektiv şəkildə islamı qəbul etməyə məcbur edilməklə İsfahandan qovuldular [23, 3]. Bir çox tədqiqatçılar yəhudilərə zorla islamın qəbul etdirilməsində vəzir Məhəmməd Əli bəyin xüsusi payının olduğunu qeyd edirlər. Həmin tədqiqatçılara görə, Şah II Abbas məhz onun ideyasına uyğun olaraq yalnız İsfahanda deyil, bütövlükdə Səfəvilər dövlətindəki yəhudiləri dinindən döndərmişdi [1, 379-380; 25, 85; 32, 231 və b.]. Karmelitlər Xronikasında Dionisius qeyd edir ki, hətta “Persiya kralı dövlətində sayları 100.000 olan yəhudiyyə müsəlman olmağa dair göstəriş verdi” [28, 364; 26, 283]. Lakin bu addım dövləti cizyə vergisinin mənfəətindən məhrum etdiyinə görə, 1661-ci ildə qəbul edilən fərmanla yəhudilərə iudazimə dönməyə izn verildi [23, 3]. Bu icazə də yalnız şahın ölümünə qədər qüvvədə qaldı. Növbəti dəfə XVIII əvvəllərində dayandırılan təqiblər Nadir xanın Əfşarın Səfəvilər dövlətinə son qoyması ilə bu tamamilə başa çatdı [18]. Verilən rəqəmlərdən görüldüyü kimi Səfəvilər dövlətində yəhudilərin sayı XVII əsrin əvvəllərində 8-10.000 ailə, yəni təxminən 40-50.000 nəfər təşkil edirdisə, əsrin ortalarında bu rəqəm 100.000 nəfər təşkil edirdi. XVIII əsrin əvvəllərində isə yəhudilərin sayının cəmi nə qədər olması barədə məlumatımız yoxdur. Osmanlı dəftərlərində isə yalnız bəzi ərazilərdə - Urmiya və Xalxal livasında 45, Marağa sancağında 63, Təbriz sancağında 54 yəhudi ailəsinin olması barədə məlumat alırıq [10, 7, 8, 12]. Bu da cəmi 162 ailə, yəni təxminən 810 nəfər edir. Bu rəqəmi də bütün yəhudi icmasının sayı olaraq qəbul etmək doğru olmazdı.

Səfəvilər dövlətində yəhudilərdən savayı zərdüştilər də vardı. Avropalı səyyahların əsərlərində zərdüşti məskənləri yerli əhəlinin dili ilə “Gavuristan”, “Gavurabad” [21, 28-30, 32, 55, 74], özləri isə “gavur” [21, 29-31, 41, 42, 50, 73, 76, 81, 82] və gəbr kimi qeyd olunur [21, 36, 60, 63, 67, 69, 70]. Onlar əsasən Yəzd və Kirmanda cəmləşmişdilər, lakin zərdüştilərin icmaları digər şəhərlərdə də mövcud idi. İsfahanda xüsusi məhəllələrdə-jubaralarda, Yeni Culfa koloniyası yaxınlığında yaşayırdı, əsasən fəhlə və bağban işləyirdilər [21, 23]. Bunu Pyetro Della Valle də təsdiqləyir. O yazır ki, “zərdüştilər yoxsul və həqir idi” [21, 26]. Hələ X əsrdə Xorasanda kifayət qədər zərdüşti olsa da XI-XII əsrlərdə Səlcuqlar tərəfindən təqiblərə məruz qaldıqdan sonra doğma yerlərini tərk edib əhalisi az olan Dəşti-Kəbir və Dəşti-Lüt səhraları tərəfə köç etməklə Yəzd, Kirman və ətrafında məskunlaşmışdılar. XIII əsrin sonu-XIV əsrin əvvəllərində Yəzddən şimal qərbə doğru çox da böyük olmayan Türkabad kəndini ən ali zərdüşti dini xadimləri və onların ardıcılıarı olanlar məskunlaşdırdı.

Onlar Türkabadda və ona yaxın yerləşən Şərifabad dağ kəndində yerləşməyə başladılar. Bu yerin seçilməsi Sasanilər dövründən qalan zərdüştilik məbədinin qalıqlarının burada yerləşməsi ilə izah olunurdu. Xorasandan, İran Azərbaycanından və Yəzdin digər ərazilərindən təqibdən qaçan zərdüştilər bura pənah aparırdılar. Bu ərazi onların dini mərkəzinə çevrilmişdi. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi onlar Yəzd və Kirman şəhərlərinin özündə də məskunlaşsalar da şəhərin içərisində yox, qala divarlarından çöldə yaşayırdılar [17, 43]. Səfəvilər dövründə də həmin ərazilərdə yaşayışını davam etdirirdilər. Yelena Doroşenko Jan Şardenə istinadən bunu təsdiqləyir: “Pəriyada onlar (zərdüştilər – E.N.) səhra rayonlarında, Pers körfəsində yaşayırlar, lakin onların sayı Yəzd və Kirmanda daha çoxdur” [17, 44]. Daha sonra da o qeyd edir ki, Yəzd ətrafında ən böyük atəş məbədi yerləşir və dəsturani dəstur (baş ruhani xadim – E.N.) burada yaşayır [17, 44]. Y.Doroşenko Tavernyeyə istinadən XVII əsrin ortalarında zərdüşti icmalarının “azadlıq hüquqlarına” sahib olmaları barədə məlumat verir. Şah I Abbas dövründə Yəzd və Kirmandan 3000 zərdüşti ailəsi zorla İsfahanda məskunlaşdırılır [17, 46]. Don Qarsiya de Silva Fiqeroa 1619-cu ildə İsfahanda bir sıra geniş küçələrdə 3000 zərdüşti ailəsinin (təxminən 15.000 nəfər – E.N.) olması və 10 ildən çox bir müddət ərzində zorla bura köçürülmələri barədə məlumat verir [21, 25]. 1628-ci ildə isə Şah I Abbas dəsturane dəsturu və iki zərdüştinə edam etdirir. Sələfindən fərqli olaraq Şah II Abbas zərdüştiləri ətraf ərazilərdə məskunlaşdırmışdı. Onların əvvəllər yaşadığı yerlərdə isə karvansaraylar, hamamlar və saray tikdirmişdi. Şah Sultan Hüseyn dövründə isə daha 200 zərdüşti ailəsi İsfahanda məskunlaşdırılmış, daha sonra da İslamı qəbul etməyə məcbur edilmişdi. Ölüm qorxusu altında bir çox zərdüşti ailəsi də müsəlmanlığı qəbul etdi [17, 47]. Müasir İran ərazisindəki zərdüştiləri tədqiq edən V.A.Jukovskiye istinadən Y.Doroşenko belə bir qənaətə gəlir ki, “əgər XVI əsrdə İranda (Səfəvilər dövlətində – E.N.) təxminən 100.000 zərdüşti vardısı, XVIII əsrin sonlarında, Ağa Məhəmməd şah dövründə onların sayı 6-7.000 nəfərə qədər azalmışdı” [17, 51].

Səfəvilər dövlətində zərdüşti və yəhudilərlə yanaşı xristianlar da vardı. Xristian əhali ortodoks olan gürcülərdən və erməni apostolik kilsəsinə bağlı olan ermənilərdən təşkil olunmuşdu [8, 194]. Səfəvilər dövlətinin erməni əhalisi ilk öncə Naxçıvan Culfasında, sonradan isə onlar üçün İsfahan ətrafında salınan Yeni Culfada sıx şəkildə yaşamışdı. Onlar da yəhudilər kimi dövlətin ticarət həyatına nəzarət etdiklərinə görə digər yerlərə də səpələnmiş vəziyyətdə idilər. Şah I Abbas Avropa dövlətləri ilə ciddi ittifaq yaratmaq üçün 1599-cu ildə verdiyi fərmanla Səfəvi dövlətinin ərazisində xristianlığın təbliğinə razılıq vermişdi. Həmin fərmanda deyilir ki, bütün “xristianlara” (əcnəbi tacirlərə – E.N.) Səfəvi dövləti ərazilərində və ona tabe olan ölkələrdə gömrük rüsumu vermədən ticarət etmək hüququ və dini azadlıqlar verilir [2, 203]. O, həmin ildə VIII Klementə Səfəvi dövlətinin ərazisinə daimi səfirliyini göndərməsi ilə bağlı müraciət etmiş və nəticədə 1604-cü ilin 4 iyulunda İsfahan şəhərinə karmelit ordeninin bir dəstə rahibi göndərilmişdi. Göndərilən ilk karmelitlər (Tad-

deus, Simon və Vinçent) indiki Rusiya ərazilərindən keçib, 1607-ci ilin sentyabrının əvvəlində Səfəvi dövlətinin paytaxtına gəlib çatdılar. İsfahanda Şah I Abbasın əmri ilə onlara çox gözəl bir daimi qərargah verildi. Paytaxtda yerləşən monastr karmelitlərin bu imperiyadakı mərkəzinə çevrildi. Avropadan gəlmiş rahiblərin hesabına Səfəvilər dövlətinin ərazisində onların böyük şəbəkəsi yarandı. Təbiidir ki, karmelitlərin Səfəvilər dövlətinin ərazisinə göndərilməsində Roma Papası başlıca rol oynamışdı [2, 194-199]. Səfəvilər dövründə Azərbaycana gələn səyyahlar xristian tacirləri, o cümlədən də albanları erməni adlandırırdılar. Bu da əhalisi xristian olan, ərəblər tərəfindən Ərməniyyə adlandırılan bölgənin adından götürülmüşdür [2, 196, 227]. Yəni erməni adı altında indiki başa düşdüyümüz “haylar” nəzərdə tutulmurdu. Xristian erməni əhalisinin sayı Səfəvilərə qədər yəhudi və zərdüştilərlə müqayisədə daha az idi [22, 111]. 1603-cü ilə qədər köçürülmələr nəticəsində Təbrizdə geniş erməni icması yarandı. Hələ 1514-cü ildə Təbrizin Osmanlılar tərəfindən işğalı zamanı şəhərdən İstanbula köçürülənlər arasında müsəlman əhali ilə yanaşı xristian ermənilər də vardı. Bu cür köçürülmənin səbəbi isə xristian erməni əhalisinin ticarətdə oynadığı rol idi [22, 111-112]. Ermənilər hələ XV əsrdə Təbrizdən savayı Səmərqənd və Hörmüz kimi mühüm şəhərlərdə də yaşayırdılar. Laurens Lokkart Səfəvilər dövlətinə səpələnən qriqoryan ermənilərinin patriarxının Çuxur-Səd əyalətində-Eçmiədzində oturması barədə məlumat verir [24, 74]. Erməni tacirlərinin nüfuzu o qədər böyük idi ki, 1566-cı ildə Moskva kompaniyasının İrana səfər edən ingilis taciri Artur Edvards “Erməni və Venesiyalı tacirlərlə rəqabət aparmağın çox çətin olmasını” etiraf edirdi [22, 112]. Xristian erməni əhalisinin sayı ilə bağlı ziddiyyətli məlumatlar var. Məsələn, Karmelitlər Xronikasında Şah I Abbasın hakimiyyəti dövründə Səfəvilər dövlətində olan erməni əhalinin sayı 400.000 ev olaraq göstərilir ki, bu da təxminən 2 milyon nəfər deməkdir [28, 157]. L. Lokkart isə ən böyük xristian icması kimi məhz qriqoryan erməniləri göstərərək onların ümumi sayının 70.000, Culfa koloniyası isə üzrə də 30-35.000 nəfər olmasını qeyd edirdi [24, 74]. Verilən rəqəmlər arasında çox böyük fərq var. Karmelitlərin verdiyi rəqəm inandırıcı deyil və çox mübalighəlidir. Ən azından nəzərə almaq lazımdır ki, ermənilərin kompakt halda yaşadığı İsfahanın əhalisinin cəmi sayı XVII əsrdə 500.000 nəfərdən çox deyildi. Ümumi imperiya əhalisinin sayının isə 6-8 milyon arası dəyişdiyini nəzərə alarsaq Lokkartın verdiyi rəqəmin həqiqətə daha uyğun olması məlum olar [20, 419-420].

Səfəvilər dövlətində yaşayan yeganə xristianlar ermənilər deyildi. Onlardan savayı çərkəzlər və gürcülər də vardı. Seyvori yazır ki, 1616-cı ildə Persiyaya 130.000 gürcü əsir gətirilmiş [30, 365] və onlar bütün ölkə boyu səpələnmişdilər və öz dinlərini qoruyub saxlamağı bacaran ermənilərdən fərqli olaraq yerli əhali tərəfindən assimilyasiya olunmuşdular. Ümumiyyətlə yerli mənbələrə görə, Səfəvilərin 2 əsrdən çox davam edən hakimiyyəti dövründə 225.000 gürcü Kartli, Kaxeti və Mesxiya knyazlıqlarından Müasir İran ərazisinə köçürülmüşdür. Gürcü mənbələri bu rəqəmi 245.000 nəfər olaraq göstərir. Əsas

məskunlaşdırıldıqları ərazilər isə İsfahan, Fereydan, Mazandaran, İsfahan və Şiraz arasındakı bölgə olmuşdur [29, 197]. İsfahan-Şiraz yolunu kürdlərin hücumlarından qorumaq üçün Kəşki-Zare və Meynədə gürcülərlə yanaşı çərkəzlər də məskunlaşdırılmışdı. Oberlinq Tomas Herbertə istinadən bu barədə məlumat verərək, çərkəzlərin sayını gürcülərlə birgə 40.000 nəfər olaraq göstərirdi [27, 140].

İstər müsəlman, istərsə də qeyri-müsəlman əhalinin say dinamikasını müəyyən etmək mənbə yetərsizliyinə görə mümkün deyil. Yalnız Səfəvilər dövlətinin rəsmi dininin islam dini olmasını və müsəlmanların sıx yaşadığı əraziləri əhatə etməsini nəzərə alaraq müsəlmanların əksəriyyət təşkil etməsini güman edə bilərik. Digər tərəfdən də qeyri-müsəlman əhaliyə qarşı dəfələrlə müsəlmanlaşdırma dalğasını həyata keçirilməsi bu sayı müsəlmanların xeyrinə daha da artırırmışdı. Xüsusilə də yerli xristian əhalinin əksəriyyətini təşkil edən gürcülərin islamı qəbul etmələrini qeyd edə bilərik. Erməni və yəhudilər əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi zorla müsəlmanlaşdırılmaya məruz qalsalar belə dinlərini dəyişməmiş, xüsusilə də yəhudilər dinini dəyişən həmməzhəblərini özləri cəzalandırmışdılar.

ƏDƏBİYYAT

1. Dadaşova R.İ. Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda). Bakı: Nurlan, 2003, 440 s.
2. Əzimli D. Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri və Türkiyə (XV əsrin II yarısı-XVII əsrin I yarısı). Bakı: Turxan NPB, 2014, 292 s.
3. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 1996, 184 s.
4. Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i aləmə-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 482 s.
5. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri : 9 məhərrəm 1140 (27 avqust 1727) / AMEA ak. Z.M. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu; tərc.: Z. M. Bünyadov, H. Məmmədov; qeyd və şərh. müəll. H. Məmmədov. Bakı: Elm, 2001, 376 s.
6. Bilge R. 1514 Yavuz Selim ve Şah İsmail. Türklər, Türkmənlər və Farslar. İstanbul: Giza yayınları, 2011, 438 s.
7. Canpolat C. Osmanlı Belgelerinde aleviler hakkında idam ve sürgün fermanları. İstanbul: Markiz yayınları, 2012, 192 s.
8. Douglas E. Streusand. Ateşli silahlar çağında İslam İmparatorlukları: Osmanlılar, Safeviler, Babürülülər. İstanbul: Ufuk yayınları, 2013, 352 s.
9. Kevserani V. Osmanlı ve Safeviler'de Din Devlet İlişkileri. Çeviren Muhlis Canyürek. İstanbul: Denge Yayınevi, 1992, 240 s.
10. Memmedova İ. 18. - 19. Yüzyılın Başlarında Azərbaycan'ın Nüfus Yapısı. Yeni Türkiyə, sayı 60, 2014, s. 1-34
11. Öz B. Aleviler ile ilgili Osmanlı belgeleri. İstanbul: Can yayınları, 2014, 302 s.
12. Refik A. Onaltıncı asırda rafizilik ve bektəşilik. Sadeleştiren Mehmet Ya-man. İstanbul: Ufuk matbaası, 1994, 117 s.
13. Rumlu Hasan. Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't Tevarih). Çeviren Cevat Cevan. Ankara: Ardıç yayınları, 2004, 256 s.
14. Şerefhən Bitlisi. Şerefname: 2 ciltte, I c., İstanbul: Nubihar, 2014, 487 s.
15. Yaman A. Alevilik ve Kızılbaşlığın gizli tarihi. İstanbul: Kalipso, 2007, 326 s.
16. Готье Ю.В. Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. М. Соцэкиз. 1937, 308 с.

17. Дорошенко А.Р. Зороастрийцы в Иране (Историко-этнографический очерк). М.: Наука, 1982, 133 с.
18. Иран. Электронная еврейская энциклопедия. <http://www.eleven.co.il/article/11843>
19. Мамедова Р.М. Политика Надир шаха в отношении религиозных меньшинств // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2011, №4, s.152-160.
20. Baghdiantz-MacCabe I. Princely Suburb, Armenian Quarter or Christian Ghetto? The Urban Setting of New Julfa in the Safavid Capital of Isfahan (1605-1722) // Revue des Mondes Musulmans et de la Mediterranee, 2012, p. 415-436.
21. Firby N.K. European travellers and their perceptions of zoroastrians in the 17th and 18th centuries [Archäologische Mitteilungen aus Iran, Ergänzung-sband 14]. Berlin: Verlag von Dietrich Reimer, 1988, 247 p.
22. Khanbaghi A. The Fire, the Star and the Cross. Minority Religions in Me-dieval and Early Modern Iran. London-New York: İ.B. Tauris, 2006, 268 p.
23. Littman D. Jews under muslims rule: The case of Persia // Institute of Con-temporary History. Reprinted from The Wiener library bulletin. 1979, volu-me XXXII, New Series № 49/50, p. 1-15.
24. Lockhart L. The fall of the Şafavī dynasty and the Afghan occupation of Persia. Cambridge: Cambridge University Press, 1958, 583 p.
25. Moreen V.B. The Downfall of Muḥammad [ʿAlī] Beg, Grand Vizier of Shah 'Abbās II (Reigned 1642-1666) // The Jewish Quarterly Review. New series. 1981, volume 72, № 2, pp. 81-99.
26. Moreen V.B. The Persecution of Iranian Jews during the Reign of Shah Abbas II (1642—1666) // Hebrew Union Annual. 1981, volume 52, p. 275-309.
27. Oberling P. Georgians and Circassians in Iran // Studia Caucasica. 1963, volume 1, p. 127-143.
28. A Chronicle of the Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal Mis-sion of the 17th and 18th Centuries: 2 volumes. London: Eyre and Spottis-wood. 1939, 1376 p.
29. Rezvani B. Iranian Georgians: Prerequisites for a Research // Iran and the Caucasus. 2009, volume 13, issue 1, p. 197-203.
30. The Cambridge History of Iran: In 7 volume, volume 6: The Timurid and Safavid periods, Cambridge: University press, 2006, 1156 p.
31. The Travels of Pedro Teixeira: With His “Kings of Hurmuz” And extracts from his “Kings of Persia.”. London: Hakluyt Society, 1902, 440 p.
32. Savory R. Iran Under the Safavids. Cambridge: Cambridge University Press, 1980, 288 p.

РЕЛИГИОЗНЫЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ СЕФЕВИДСКОГО ГОСУДАРСТВА

Э.Р.НАДЖИЕВ

РЕЗЮМЕ

В государстве Сефевидов религиозную основу населения составляли мусульмане. Среди мусульманского населения в государстве Сефевидов были христиане, иудеи, зороастрийцы. Самая большая христианская община была армяно-григорианская религиозная община. Их численность не было более 70.000 на всей территории империи. Число немусульманского населения были приблизительно 500.000, в их состав входили также грузинские и черкесские христиане, зороастрийцы и евреи. Если общее численность населения Сефевидов было примерно от 7 до 8 миллионов человек в начале и до середины XVII века, то число немусульман было не значительно по сравнению с мусульманами.

Ключевые слова: сефевиды, население, религия, мусульмане, христиане, иудеи, зороастрийцы.

RELIGION COMPOSITION OF THE POPULATION IN THE SAFAVID STATE

E.R.NAJIYEV

SUMMARY

Religion composition of the population in the Safavid state consisted mostly of Muslims. There were Christians, Jews, Zoroastrians living among the Muslims in the Safavid state, too. Possibly the largest of the Christian communities was that of the Gregorian Church, the members of which were of Armenians. There were some 70.000 Armenians in the whole territory of empire. There were approximately 500.000 Non-muslim population, if we considered the number of Georgian and Circassian Christians, Zoroastrians and Jews as well. If the total number of Safavid population were about 7 to 8 million people at the early to mid-seventeenth century, then the number of Non-muslims were very few in comparison with Muslims.

Key words: safavids, population, religion, Muslims, Christians, Jews, Zoroastrians.

UOT 94"16/18"; (26)

**BÖYÜK COĞRAFI KƏŞFLƏRİN TARİXİ KÖKLƏRİNƏ VƏ
MAHİYYƏTİNƏ DAİR****A.A.ÖMƏROV**
Bakı Dövlət Universiteti
anaromarov@box.az

Məqalədə "Böyük coğrafi kəşflər" in yalnız Potuqaliyanın Hindistana dəniz yolunu kəşf etməsi, bu yola nəzarət anlamında olmaması tarixi faktlar əsasında araşdırılmışdır. Bu proses XV əsrin ortalarından XVII əsrin ikinci yarısına qədərki təxminən 250 ili əhatə etmişdir. Həmin kəşflər Yer kürəsinin bütün qitələrinin avropalılar tərəfindən mənimsənilməsi, insanlığa tanınması, yeni müstəmləkəçi rejimlərin yaranması, global və kütləvi miqrasiya, yerli xalqların məhv edilməsi, yeni dövlətlərin təşəkkülü kimi global hadisələrlə müşayiət olunmuşdur. Dünya miqyasında irqlərin assimilyasiyası prosesi məhz bu zaman başlanmış və sürətlənmişdir. "Böyük coğrafi kəşflər" Avropada və Asiyada yeni dövlətlərin (Portuqaliya, İspaniya, İngiltərə, Rusiya, Osmanlı, Səfəvi) güclənməsi, ticarət yolları və məntəqələri uğrunda gərgin mübarizədə böyük imperiyalara çevrilməsi ilə nəticələndi.

Açar sözlər: yeni qitələr, dənizçilik elmi, çinlilər, malayyalılar, imperiyalar

XV-XVII əsrlərdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı, dənizçiliyin və hərbi işinin avropalılar tərəfindən daha dərindən mənimsənilməsi Böyük coğrafi kəşflərin vacib tarixi şərtləri sırasında olmuşdur. Qeyd edək ki, normanlar yelkənli gəmilərdən hələ X əsrdən istifadə edirdilər. Bu yeni su nəqliyyatı növü qədim çoxyelkənli yunan və Roma gəmilərindən daha ucuz başa gəlirdi. Buna görə də avropalılar yelkənli gəmiləri təkmilləşdirməyə can atırdılar. XV əsrdə portuqallar Afrikanın qərb sahillərinə çatmaq üçün Genuya tipli (3 yelkənli) gəmidən yararlanaraq daha yüngül və sürətli, "karavella" adlanan yelkənli gəmilər qurmağı öyrəndilər. Belə gəmilərdə daha uzaq məsafələrə təhlükəsiz şəraitdə çatmaq mümkün idi. Küləyin sürətinin və istiqamətinin belə gəmilərə az təsiri olurdu. Bu gəmilərin yükdaşıma qabiliyyəti daha artıq idi, onlar daha az işçi qüvvəsi ilə hərəkətə gətirilirdi. Bu cür gəmilərdən ticarətdə daha geniş istifadə edilirdi. Kompaslar və «portulan» adlanan gəz xəritələri yeni gəmilərin təhlükəsizliyini təmin edən amillər olmuşdur. Portuqallar bu vasitələri ərəblərdən əxz etmişdilər. XV əsrin sonlarına doğru avropalılar dəniz nəqliyyatında şərqilərin qədimlərdən mükəmməl şəkildə öyrəndikləri, tətbiq etdikləri planetlərin hərəkət cədvəlindən, xüsusi astronomik cihazlardan da istifadə etməyə başladılar.

Yunan alimi, coğrafiyaşünası Ptolomeyin Yer haqqında olan mülahizələri

Avropada dəniz səyahətlərinin təşkilinə əsrlər boyu maneçilik törətmişdir. Ptolomey Yerin kürə şəklində olduğunu qəbul edirdi. Lakin o, Cənub-Şərqi Asiyanın Şərqi Afrika ilə birləşmədiyini, “Hind okeanının hər tərəfdən quru ilə bağlı olduğunu, Şərqi Asiya tərəfdən Atlantik okeanının Hind okeanı ilə əlaqəsinin olmadığını” iddia edirdi. XV əsrdə Avropada Ptolomeyin bu mülahizələrinə yenidən baxıldı və əski baxışın yanlış olduğu aşkara çıxdı. Qeyd edək ki, Marko Polo hələ XIII əsrdə “Asiyanın şərq sahillərinin quru ilə deyil, su ilə əhatə olunduğu” barədə gördüklərini avropalıların nəzərinə çatdırmışdı (5, 20-22). 1410-cu ildə fransız rahib Pyer de Alyi «Dünyanın xəritəsi» adlı kitabında İspaniyadan Hindistandək su yolunun “o qədər də uzun olmadığını və küləyin köməyi ilə Hindistana bir neçə günə çatmağın mümkün olduğunu” göstərmişdi (1, 33). Qərbdən Hindistana su yolunun olduğunu XV əsrin sonunda florensiyalı həkim Paolo Toskanelli qeyd edirdi: “Yerin kürə şəklində olduğuna əsasən mən bilirəm ki, Avropadan şərqə su yolu vardır” (5, 11-14). Alman taciri və astronomu Martin Veqaym şərqilərdən bir neçə yüz il sonra doğma Nürnberq şəhəri üçün ilk qlobusu yaratdı və onun üzərinə maraqlı yazı əlavə etdi: “Qoy hamı bilsin ki, bütün Yer kürəsi bu fiqurda yerləşir. Heç kim şübhələnməsin ki, Yer kürəsi sadədir və gəmilərlə hər yerə üzmək mümkündür” (9, 24).

Şərq xalqları (hindistanlılar, çinlilər, malayyalılar və ərəblər) erkən orta əsrlərdə coğrafiya elminin inkişafı istiqamətində xeyli irəliləmişdilər. Onlar avropalılardan xeyli öncə böyük Cənubi Asiya yolundan istifadə edirdilər. Bu yol Qırmızı dənizlə İran körfəzini, Hörmüz boğazını, Cənubi Çini və Yava dənizini əlaqələndirirdi. V əsrin əvvəllərində buddizmin təbliği ilə məşğul olan Fan Syan malayyalılara aid gəmi ilə Benqal sahillərindən Şanduna yollanarkən Seylon, Sumatra, Yava adalarında olmuşdu. XII əsrdə belə səyahətlər artıq adi hala çevrilmişdi (8,123-128). Ərəb xilafətinin yaranması ilə dünya ticarətində üstünlüyü ərəblər ələ keçirdilər. Ərəb tacirləri Cənubi Asiya və Avropa arasında olan ticarətdə vasitəçilikdən xeyli yararlandılar. Ərəb gəmiləri Hindistana, Seylon adasına, Yavaya, oradan Çinə, Cənubi Asiyada olan ticarət mərkəzlərinə üzürdülər. Ərəblərin ticarət məntəqələri Çinin Kanton və Tsyacjoy əyalətlərində də mövcud idi. Ərəblər Hindistanın sahilboyu şəhərlərində ticarətdə iştirak edir və bundan xeyli faydalanırdılar (8, 19-36).

Cənub-Şərqi Asiyada dəniz ticarətinə əsasən çinlilər və malayyalılar nəzarət edirdilər. X əsrdən etibarən Çinin sahilboyu şəhərləri dünya ticarətinin mərkəzi hesab olunurdu. Məsələn, bir çox Avropa səyyahları Kanton şəhərini “3 Venesiya”ya bərabər tuturdular (6, 42). Çin limanlarında uzaq dəniz səyahətləri üçün iri ticarət gəmiləri quraşdırılırdı. Bəzən belə gəmilərə minə qədər matros və silahlı əsgər işə götürülürdü. Çünki dəniz quldurluğuna qarşı mübarizə və müqavimətdə tacirlərin başlıca qayğılarından olmuşdur. Dünyanın coğrafi xəritəsi çinlilərə hələ bizim eradan xeyli öncə məlum idi. XI əsrdən etibarən Çin gəmilərində kompasdan istifadə edilirdi. Çinlilər güclü dağıcı küləkləri, dalğaların hərəkətini, tufan və qasırğaları öncədən nəzərə almağı bacarırdılar. Çinin dənizçilik bilikləri, təcrübəsi sahəsindəki uğurlarını ilk dəfə olaraq

Min sülaləsinin imperatoru Çençu nümayiş etdirdi: o, 1405-1433-cü illərdə Hind okeanının genişmiqyaslı hərbi dəniz səyahəti təşkil etdi. Bu ekspedisiyalar zamanı 100-ə qədər Çin gəmisi və 25-30 min dənizçi 7 dəfə Hind-Çin, Yava, Seylon, Hindistan, Malabar sahillərinə daxil oldu. 1418-ci ildə Çin gəmiləri Hörmüzə, oradan isə Afrikanın Somali sahillərinə çatdılar. Həmin tədbirlərin əsas məqsədi Çinin Cənubi Asiya və Malayya arxipelaqında ticarət işinə mane olan quldurların məhv edilməsi idi. Bu ekspedisayaya məşhur Çin dənizçisi Cjen Xe rəhbərlik edirdi (8, 119-120).

Dənizçilik işinin inkişafında malayyalıların rolu danılmazdır. Bu sahədə Şərqi Afrika sahillərindəki Kilva, Mombas, Malindi, Zənzibar adası limanlarının və digər ərəb şəhərlərinin rolunu qeyd etmək lazımdır. Ərəb dənizçiləri Qırmızı dənizdən Uzaq Şərqi uzanan su yolunu malayyalılardan öyrənmişdilər. Bu ərəb dənizçilərindən biri 1420-ci ildə Afrikanın cənubundan keçərək Hind okeanından Atlantik okeanına üzməsi barədə kiçik hesabatda məlumat vermişdir. Ədviyyat Şərq ölkələrinə Molukk adalarından daşınırdı. Yava, Sumatra və Molukk adaları XIV-XV əsrlərdə məşhur ticarət mərkəzlərindən hesab olunurdu. Malayya dənizçilərinin tərtib etdikləri xəritələrdən bir çox Asiya ölkələrində istifadə olunurdu. Vasko da Qamanın da ixtiyarında “ərəb dəniz bələdçiləri, gəmilərin istiqamətləndirilməsi üçün kompas, dəniz xəritələri və nəzarət təlimatları var idi”(14,42-43).

XIV əsrdə -XV əsrin əvvəllərində Şərq ölkələrində gəmiçilik üzrə xüsusi ədəbiyyat da mövcud idi. Bu ədəbiyyatda dəniz yollarının təsviri, xüsusi məlumatlar toplanmışdır. Belə kitablardan birinin müəllifi Əhməd ibn Məcid-dir. O, XV əsrin II yarısında Hind okeanının qərb sahillərini tanımış ən təcrübəli ərəb dənizçilərindən biri olmuşdur. Əhməd ibn Məcidin dənizçiliyə dair xüsusi nəzəriyyəsi var idi. Onun fikrincə, “Afrika və Hind okeanının Malabar sahilləri arasındakı yol çoxdan məlumdur. Portuqaliyalılar Hindistana ilk səyahətləri zamanı məhz bu yoldan istifadə etmişlər” (1; 7; 9; 11).

Beləliklə, Avropa əhalisinə “Böyük coğrafi kəşflər” kimi tanıtılan dünya əslində erkən orta əsrlərin Şərq xalqlarına artıq məlum idi. Bu dünya yalnız avropalılar üçün “yeni” idi. “Böyük coğrafi kəşflər”in səbəblərini araşdırdıqda bir çox tarixi həqiqətlər və suallar üzə çıxır. Əvvəla, bu “kəşf”lərdə Portuqaliya və İspaniyanın öncül olmalarının səbəbləri aşkara çıxarılmalıdır. XIII əsrin ortalarında – XV əsrin sonlarında İspaniyada “rekonkista hərəkatı”nın başa çatmasından sonra “idalqolar” adı ilə tanınan, nisbətən varlı zümrənin tədricən işsiz və gəlirsiz kütləyə çevrilməsi bu səbəblər sırasında ən ümdəsidir. Bu zümrənin meydana gəlməsi və varlanmasında əsas rol mavrlarla (ərəblərlə) müharibəyə məxsusdur. “Rekonkista hərəkatı”ndan sonra “idalqolar” elə ağır vəziyyətə düşdülər ki, şəhər sələmçilərindən borc almağa məcbur oldular. Buna görə də bələdlərdən xilas olmaq, yenidən varlanmaq naminə Şərq ölkələrində, Afrikada döyüşlər aparmaq ideyası onlar üçün çox cəzbedici idi. Cəsur dənizçilər, qəddar işğalçılar (konkistadorlar) məhz bu insanların arasından çıxdılar. Bu insanlar «Əllərində xaç, ürəklərində sonsuz qızıl hərisliyi» ilə qarşılarına

çıxan hər kəsi məhv etməyi vacib vəzifə hesab edirdilər. Portuqaliyanın və İspaniyanın zəngin şəhərliləri belə şəxslərin “dəniz səyahətlərini” məmnuniyyətlə maliyyələşdirirdilər. Zəngin insanlar xərclədikləri pulların əvəzində yeni ticarət yolları haqqında məlumatlar və təcrübəli, ucuz işçi qüvvəsi əldə edirdilər. İkinci mühüm səbəb kimi idalqolardan törəmiş konkistadorların önündə yola çıxan katolik rahibləri, kilsə xadimlərini göstərmək gərəkdir. Çünki yeni ərazilərin, şəhərlərin işğalı nəticəsində zənginləşən zümrələr arasında katolik kilsəsinin keşişləri və rahibləri fərqləndirilirdilər. Zorla xristian, katolik edilən insanlar kilsələrin tikilməsində, gəlirli ayinlərin həyata keçirilməsində iştirak etməklə xristianlığın yayılmasına da yardım edirdilər. Bu “kəşfləri” mümkün edən üçüncü səbəb kimi Portuqaliya və İspaniya krallarının yeni ölkələri və ticarət yollarını öz nəzarəti altına almaqda maraqlı olmalarını qeyd etmək olar. Belə ki, geridə qalmış, kasıb Avropa şəhərlərinin əhalisi, feodal istismarı altında əzilməkdə olan kəndlilər vergiləri ödəmək iqtidarında deyildilər. Bunun nəticəsində krallar və onların əhatəsində olan insanlar artan tələbatlarını ödəyə bilmirdilər. Bir çox səbəblər üzündən İspaniya və Portuqaliya rəsmi dairələri daha zəngin ölkələri, şəhərləri qəsb etməklə ağır vəziyyətdən çıxmağa çalışırdılar. Digər tərəfdən, işsiz, gəlirsiz qalmış idalqolar rəsmi hakimiyyətin güclənməsinə, dövlətin bir mərkəzdən idarə edilməsinə təhlükə törədə bilirdilər. Bütün göstərilən mühüm səbəblərdən həm rəsmi hakimiyyət, həm də «dövlətin nökrəri» qismində çıxış edən katolik kilsəsi «kəşflər» adı ilə yeni işğallara başlamağa, qəsbkarlıq etməyə hazır idilər (3, 34-39).

XIV-XV əsrlərdə dəniz ticarətinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq Portuqaliya və İspaniya sahillərində yerləşən şəhərlərin əhəmiyyəti artmışdı. Bu şəhərlərin sonrakı inkişafı yalnız avropalılara tanış olmayan Atlantik okeanı istiqamətində baş verə biləcək əsaslı dəyişikliklərdən asılı idi. Aralıq dənizi vasitəsilə ticarət yolu italyan respublikalarının, Şimal və Baltik dənizi yollarında yerləşən alman şəhərlərinin ticarət ittifaqı olan Hanzanın nəzarəti altında idi. Digər tərəfdən, Pireney yarımadasının təbii-coğrafi mövqeyi, yəni daha çox qərbbə (Atlantik okeanına) meyilli olması Portuqaliyanın və İspaniyanın “kəşflərinə”, işğallarına əlverişli “şərait yaradırdı” (4;9).

Okeanda alternativ ticarət yollarını axtaran ilk Avropa dövləti Portuqaliya oldu. 1415-ci ildə Portuqaliya döyüşçüləri Mərakeşə aid olan, daha çox Mavritaniyanın dəniz quldurlarının qərarlaşdığı Seut limanını ələ keçirdilər. Bu, əslində Cəbəllütariq boğazının cənub sahillərinin işğalı, portuqalların Afrikanın qərb sahillərinə, Qərbi Sudana, oradan isə quru yolla şimala daşınan, tərkibində qızıl olan qumun, balığın və fil dişinin daşındığı yola çıxması demək idi. Portuqallar Seutdan Atlantik okeanına, «kabuslar dənizi» adlandırılan cənub sahillərinə can atırdılar. Bu zaman Şimal-qərbi Afrikada yerləşən güclü ərəb dövlətləri onların şərqli doğru hərəkət etməsinə mane olurdular.

Aralıq dənizinin Afrika sahillərinə uzanan yolu ərəb dəniz quldurlarının nəzarəti altında idi. XV əsrin I yarısında portuqalların dəniz səyahətlərinin təşkilində daha çox “dənizçi Henrix” kimi tanınmış şahzadə Enriko iştirak etmiş-

dir. Ekspedisiyanın təşkil edilməsi zamanı Portuqaliyanın cənub-qərbində, “Saqrış” adlanan dağlıq yerdə rəsədxana və dənizçilik məktəbi tikilmişdi. Saqrış tezliklə Portuqaliyanın dənizçilik akademiyasına çevrildi. Bu akademiya matroslar və balıqçılar təcrübəli İtaliya və Kataloniya dənizçilərinin rəhbərliyi altında dənizçilik sənətini, gəmilərin təmirini, lazımi cihazları, xəritələri və digər mühüm işləri təcrübədə öyrənir, cənuba doğru ekspedisiyaya ciddi hazırlaşdılar. Portuqaliyalılar hələ “rekonkista hərəkatı”nın ilk vaxtlarından ərəblərin mükəmməl bildikləri cəbr, həndəsə, coğrafiya, xəritəşünaslıq, astronomiya elmləri də müəyyən qədər tanış olmuşdular. Şahzadə Henrix (Enriko) akademiyanın açılması, fəaliyyəti üçün lazım olan maliyyələşdirmə işlərinin rəhbəri olmuşdur. O, maliyyə vəsaitini dini-hərbi İezuit ordeninin gəlirlərindən, ara-sıra onun başçılığı ilə təşkil edilən ticarət şirkətlərindən əldə edirdi. Müəyyən nəzəri bilgiləri təcrübədə öyrənən portuqallar 1432-ci ildə Azor adalarını, 1434-cü ildə Bahadur burnunu tutdular, sonra isə daha geniş hərəkat etməyə başladılar. Buradan cənuba uzanan yol yalnız 10 ildən sonra tutuldu və matroslar 400 mil cənubda yerləşən işğal olunmuş ərazilərdən Portuqaliyaya qızıl, zənci qullar gətirdilər, burada qul bazarının əsasını qoydular. Beləliklə, XV əsrin 40-cı illərinin ortalarında portuqallar “Yaşıl Burun” adlanan yeri keçərək Seneqal və Qambiya çaylarının sahillərinə çatdılar. Onlar yalnız buradan Afrikanın içərilərinə daxil oldular. Bu zaman portuqallar Avropa ölkələrinə cürbəcür əmtəələr, qullar gətirirdilər.

30-40 ildən sonra (XVI əsrin 60-70-ci illərində) Portuqaliya gəmiləri Qvineyaya çataraq ekvatoru keçdilər. Portuqallar “kəşf etdikləri” yeni torpaqları tərtib edilən xəritələrdə yeni adlarla göstərməyə başladılar: “İstirahət sahili”, “Fil dişi sahili”, “Qullar sahili”, “Qızıl sahil” və s. XVI əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində “Die do Kao” adlı portuqal dənizçisi Qızıl sahilədən cənuba 3 dəfə səyahət edərək Konqo çayının mənsəbini keçərək, cənubda Portuqaliyanın rəmzi hesab edilən xüsusi “daş sütun” qoyaraq həmin ərazilərin “Portuqaliya krallığına aid olduğunu” göstərdi. 1487-ci ildə Bartolomeo Dias Ümid burnuna çatdı, onu keçərək Hind okeanına yetişdi. Lakin o, “matrosları yorğun olduğuna görə” Hind okeanına çatmadan Lissabona geri qayıtdı. Bartolomeo Dias “Afrikanın cənubundan Hindistan sahillərinə çatmağın mümkün olduğunu” ən yüksək dairələrdə elan etdi. 1487-ci ildə Portuqaliya kralı tərəfindən Hindistana ən qısa yolu axtarıb tapmaq üçün göndərilmiş Pedro Kovelyano da bunu təsdiq etdi. Onun Qahirədən krala göndərdiyi məlumatda göstərilirdi: “Portuqalların karavellaları Qvineyada ticarət edir, Madaqaskar adası və Somali arasında üzürlər. Onlar şərqdəki dənizi keçərək Kəlküttəyə çata bilərlər” (8; 10, 14-18). Portuqaliya kralı Manuel Hindistana dəniz yolunun “kəşfinin” tam dəqiqləşdirilməsi üçün 1497-ci ilin yayında Vasko da Qamanın rəhbərliyi altında 4 gəmidən ibarət olan ekspedisiya təşkil etdi. Həmin ekspedisiya Lissabondan çıxaraq, Afrikanın Şərq sahilləri ilə üzərək Malindiyyəyə çatdı. Bu ərəb şəhəri Hindistanla birbaşa ticarət əlaqələri saxlayırdı. Portuqallar şəhərin hakimi ilə müqavilə bağladılar. Bu müqaviləyə görə, məşhur Əhməd ibn Məcid portuqallarla

birgə “səyahətə” çıxmalı idi.

1498-ci ilin may ayının 20-də Vasko da Qama Kəlküttəyə çatdı. Afanasiy Nikitin bu şəhəri «bütün Hind dənizinin (okeanının-A.Ö.) limanı» adlandırmışdı (10,10-11). Bu zaman ərəb tacirləri portuqalların şəhərdə bütün ədviyyatı almasına qarşı çıxaraq yerli əhalini onlara etirazlara çağırdılar. Portuqallar Kəlküttəni tələsik surətdə tərk etdilər. Vasko da Qama 1499-cu ilin sentyabr ayında Lissabona çatdı. Onunla birgə gəmi heyətinin yarısından az hissəsi sahilə çıxdı. Bu hadisə paytaxtda böyük təmtəraqla qeyd edildi. Beləliklə, yarım əsrdən artıq Hindistana gedən yolun “kəşf edilməsi” ilə ciddi olaraq məşğul olmuş Portuqaliya Cənubi və Şərqi Asiyada dəniz ticarətini tədricən ələ keçirməyə başladı. Portuqallar gərgin müqavimət göstərən ərəblərə qarşı sərt mübarizəyə başladılar. Onlar Cənubi Asiyanın mühüm strateji və ticarət məntəqələrini ələ keçirdilər.

1501-ci ildə Pedru Alvaris Kabral hərbi gəmilərlə Hindistana yaxınlaşdı. O, Kəlküttə şəhərini bombardman etdi və Koçində satılan bütün ədviyyatı aldı. 1503-cü ildə Vasko da Qama «Hindistanın admiralı» titulu ilə Hind okeanına yola düşdü. O, yan aldığı şəhərlərdə və ticarət məntəqələrində ərəb tacirlərinin gəmilərini batırdı, qarət etdiyi mallarla Lissabona qayıtdı. Vasko da Qama geri qayıdarkən okeanda daimi fəaliyyət göstərə biləcək hərbi eskadra yerləşdirdi. Bu silahlı quldur gəmiləri Misir və Hindistan arasındakı dəniz yolunda üzməli və portuqallardan başqa heç bir dövlətin gəmisini oradan keçməyə qoymamalı idi. Bu gəmilər tezliklə Ədən körfəzinin girişindəki daha əlverişli nöqtələrdən Sokotra adasını, Hindistanın şimal-qərb sahilindəki Diy qalasını da tutdular, Qırmızı dənizi və Cənubi Asiyayı birləşdirən dəniz yoluna nəzarət etməyə başladılar. Portuqallar bu yerlərdən Asiyanın digər yerlərini tutmaq üçün istifadə etdilər. Portuqaliyanın Hindistandakı vitse- kralı d'Albukerke Qoa qalasını tutub Hindistanın qərb sahillərinin tam idarəçiliyini ələ keçirdi. Qoadan sonra o, Hörmüz körfəzini, 1511-ci ildə isə Malakka boğazının sahilində yerləşən “Malakka” adlı ticarət şəhərini tutdu. Malakka Hind okeanının şərq girişini tamamilə qapayan bir yerdə idi. Bu şəhər zəbt edildikdən sonra portuqallar Ön Asiya ölkələrini ədviyyatla təmin etməyə başladılar. Həmin hadisələrdən sonra portuqallar bu keçiddə olan adaları tutub Cənubi Çinə və dəniz ticarətinə təhlükə yaratmağa başladılar. Nəhayət, 1542-ci ildə onlar Yaponiya sahillərinə yetişdilər və orada ilk Avropa ticarət məntəqəsini yaratdılar. Dəniz yolu ilə Uzaq Şərq ölkələrinə yürüşə çıxmış portuqallar Şərq ölkələrinin gəmiçilik təcrübəsindən, ərəblərin və Yava adası sakinlərinin tərtib etdikləri xəritələrdən, yerli bələdçilərdən bəhrələndilər (13,183-190;14,284-300).

Beləliklə, Qərbi Avropadan Hindistana və Şərqi Asiyaya dəniz yolunun “kəşf edilməsi” sayəsində Portuqaliya imperiyası yarandı. Bu imperiya Cəbəllütariqdən Malakka boğazına qədərki geniş ərazini əhatə edirdi. Bu zaman Portuqaliyanın Hindistandakı vitse-kralı Qoada qərarlaşaraq 5 qubernatorluğu (Mozambik, Hörmüz, Masqat, Seylon və Malakk) idarə edirdi. Afrikanın, Asiyanın bütün zənginliklərinə, insan ehtiyatlarına sahib olmuş Portuqaliya krallığı,

imperiyası müstəmləkəçi dövlət kimi tarix səhnəsinə çıxdı.

İspaniya rəsmi dairələri Hindistana dəniz yolunu “kəşf etməyə” 1492-ci ilin yazında başladılar. Bu zaman ispanlar mavrların (ərəblərin) Pireney yarımadasındakı son məskəni olan Qranadanı tutdular. 1492-ci ilin avqust ayının 3-də Xristofor Kolumbun başçılığı ilə 3 gəmi ispanların Galoye limanından Atlantik okeanına yola düşdü. Həmin ekspedisiyanın əsas məqsədi Hindistana və Şərqi Asiyaya qərb yolunu “kəşf etmək” oldu.

Bu zaman Portuqaliya ilə münasibətləri gərginləşdirmək istəməyən İspaniya kralı Ferdinand və onun arvadı İzabella öz məqsədlərini gizlətməyə çalışırdılar. Sənədlərə görə, Kolumb “kəşf edəcəyi” “bütün dənizlərdə, okeanlarda və torpaqlarda “vitse- kral” və “admiral” elan edilirdi. “Kəşflər” baş tutduğu halda Kolumbun əldə etdiyi bütün «mirvarinin, qiymətli daşların, qızılın, gümüşün, ədviyyatın və digər əşyaların» dəyərini 1/10-i ona çatırdı” (11, 34). Xristofor Kolumb 1451-ci ildə Genuanın yaxınlığındakı qəsəbədə toxucu ailəsində anadan olmuş, ilk təhsilini orada almış, gəmiçiliyi də həmin qəsəbədə öyrənmişdi. Həmin əsrin 80-ci illərində o, Lissabonda yaşamış, Qvineyaya ekspedisiyalarında iştirak etmişdi. Onun illərlə hazırladığı layihəsi Lissabonda «Riyaziyyatçıların Şurası» adlı mötəbər elmi məclisdə “fantastika” adlandırılmış, Kolumba İspaniyaya yollanmağı, Ferdinand və İzabelladan dəstək almağı məsləhət görmüşdülər.

İspaniya limanı Palosdan yola düşmüş Kolumbun ekspedisiyası 69 gündən sonra -1492-ci ilin oktyabr ayının 12-də San-Salvadora (müasir Yotliq-A.Ö.) çatdı. Baham adaları qrupuna daxil olan San-Salvador avropalılara tanış olmadığı üçün bu gün hələ də “Amerikanın kəşf olduğu tarix” hesab edilir. Ümumiyyətlə, Xristofor Kolumb Amerikaya 4 dəfə ekspedisiyaya yollanmışdı. Bu zaman o, Kubanı, Haitini, Yamaykanı, Karib dənizindəki digər adaları, Mərkəzi Amerikanın şərq sahillərini, Venesuelanın sahillərini “kəşf etmişdi”. O, Espanyola adasında koloniya təşkil etdi. Bu koloniya ispanların Amerikadakı işğallarının əsas istinadgahı olmuşdur. Kolumbun əsas məqsədi yalnız yeni torpaqları “kəşf etmək” deyil, həm də varlanmaq idi. Kolumb özünün I ekspedisiyasının gündəliyində yazırdı: «Mən çoxlu qızıl və ədviyyat olan yerləri tapmaq üçün hər şeyi edirəm» (15, 120). Xristofor Kolumb “kəşf etdiyi” adalarda qızıl və ədviyyat istədiyi qədər olmadığı hallarda İspaniyaya qullar aparmağa qərar verirdi. Xristofor Kolumb “yeni qitəni kəşf etdiyini” ömrünün sonunadək dərk etmədi. O, hesab edirdi ki, Cənub-Şərqi Asiyanın sahillərini “kəşf etmişdir”. Buna görə də o, həmin torpaqları “Hindistan”, yerli əhalini isə “hindular” adlandırmışdı. Kolumbun kəşfləri haqqında məlumatlar Portuqaliya rəsmilərini narahat etdi və onlar Roma papasına müraciət etdilər. Papa xüsusi qərarla (bulla) İspaniyanın Kolumb tərəfindən həyata keçirilmiş “kəşflərini” tərənnüm etdi. İspaniya və Portuqaliya arasında qızıışmış mübahisə Roma papası tərəfindən bu cür həll edildi: Atlantik okeanının qərb sahilləri ilə 100 mil (təxminən 6900 km.) ərazi İspaniyaya, Yaşıl Burundan qərb adalarına qədər olan torpaqlar Portuqaliyaya aid olundu.

1494-cü ildə İspaniyanın Tordesilyasiya şəhərində bağlanmış sazişə görə, İspaniya və Portuqaliya işğal etdikləri əraziləri bölüşdürdülər. Hər iki dövlət arasında orta sərhəd yuxarıda adı çəkilmiş adalar arasından keçən 370 liq (2 min km. dən bir qədər çox) qərbə tərəf elan edildi.

Xristofor Kolumbun «kəşfləri» İspaniya kralına çox az qızıl əldə etmək imkanı verdi. İspaniyada Kolumbu “yalançı, fırladaqçı” adlandırır, onu “bir çox Kastiliya zadəgan ailələrinin məhvinin səbəbkarı” kimi təqdim edirdilər. İspaniya kralı onu bütün gəlirlərindən məhrum etdi, onun əmlakı bütövlükdə borc götürdüyü kreditrlərə ödənilməyə başlandı. Vasko da Qamanın “uğurlu kəşfləri” Kolumbun aqibətini ağırlaşdırdı və hamı tərəfindən tərk edilmiş Kolumb 1506-cı ildə vəfat etdi. Onun “kəşf etdiyi” materiki italyalı alim Ameriqo Vespuççinin şəərəfinə “Amerika” adlandırdılar. A.Vespuççi 1499-1504-cü illərdə Cənubi Amerikanın sahillərini öyrənərəkən yazdığı məktubları ilə Avropada böyük maraq yaratmışdı. O, məktublarından birində xüsusilə qeyd edirdi ki, «bu ölkələri “Yeni Dünya” adlandırmaq lazımdır».

Kolumbdan sonra İspaniya konkistadorları qızıl və qul axtarırları gedişində Amerikadakı koloniyaların ərazilərini genişləndirməyə başladılar. Portuqaliya dənizçisi Fernando Magellan Sakit okeana cənub-qərb istiqamətində ola biləcək dəniz yolunun kəşfinin planını İspaniya kralına təklif etdi. O, bu zaman İspaniyada yaşayırdı. Magellan bundan öncə Portuqaliya bayrağı altında Cənub-qərbi Asiya sularında və quruda baş vermiş döyüşlərin iştirakçısı olmuş, Malakkanın alınmasında, Şimali Afrikaya yürüşlərdə iştirak etmişdi. Lakin onun fəaliyyəti Portuqaliya kralı tərəfindən dəyərləndirilmədiyinə görə o, vətəninə tərk edərək İspaniyaya köçmüşdü. Magellan Atlantik okeanın cənub-qərb istiqamətində körfəz axtarışı layihəsini hələ öz vətəninə yaşadığı illərdə hazırlamağa başlamışdı. Onun tərtib etdiyi plana görə, “Balbaonun kəşf etdiyi Cənub dənizindən Molukk adalarına çıxmaq mümkün idi”.

Fernando Magellanın tərtib etdiyi bu planla Madriddə yaradılmış və fəaliyyət göstərmiş “Hindistan işləri üzrə Şura” maraqlanmışdı. Magellan “Molukka gedən ən qısa yolun İspaniyanın cənub dənizinin cənub-qərbindən keçdiyini” göstərirdi. Müzakirələrdən sonra İspaniya kralı I Karl Magellanla müqavilə imzalamağa razılıq vermişdi. Bu müqavilənin şərtlərinə görə, Magellan ekspedisiya üçün 5 gəmi və lazımi vəsaiti əldə edir, gələcək “kəşfindən” sonra əldə olunmuş gəlirin 20 %-ni, “admiral” rütbəsini alırdı. Kral Magellana yazdığı məktubunda onun “mütləq Molukk adalarına ədviyyat üçün yollanmasını” tələb edirdi. O, 1519-cu ilin sentyabr ayının 20-də San-Lukardan çıxdı və ekspedisiya 3 il davam etdi. Magellan böyük qurbanlar və əziyyətlər hesabına Atlantik okeanın öyrənilməmiş cənub sahillərində yerləşən körfəzi kəşf etdi, buranı öz şəərəfinə “Magellan boğazı” adlandırdı. Bu körfəz xəritələrdə göstərilən yerdən xeyli cənubda idi. Magellan oradan “Cənub dənizi”nə çıxaraq Asiyanın sahillərinə yola düşdü. Magellan ona qədər «Cənub dənizi» adlandırılan su hövzəsini “Sakit okean” kimi təqdim etdi: Çünki o, bu sulara üzərəkən güclü fırtınalarla heç üzləşməmişdi. Magellanın gəmiləri 3 aydan artıq okean

sularında üzdü, dənizçilərin çoxu aclıqdan, susuzluqdan və xəstəliklərdən məhv oldu. Nəhayət, 1521-ci ilin yazında Fernando Magellan Asiyanın şərq sahillərinə çatdı. Sonralar bu yerlər xəritələrdə «Filippin» kimi göstərildi. O, 1521-ci ilin aprel ayının 27-də iki yerli hakimin işlərinə qarışdığı üçün öldürüldü. Geri qayıtmış ekspedisiya yalnız 2 gəmidən ibarət idi. Kralın tələb etdiyi ədviyyatla yüklənmiş “Viktoriya” gəmisi də İspaniyaya çatdı. Qayıtmış gəmi heyətinə d'Elkapo rəhbərlik edirdi. O, Portuqaliya gəmiləri ilə görüşməmək üçün uzun müddət Afrikanın ətraf sularında üzərək İspaniyaya çatmışdı. Fernando Magellanın 5 gəmisinin 265 nəfərlik heyətindən yalnız 18 nəfər Madridə qayıda bilmişdi. Onun ekspedisiyası Xristofor Kolumbun başladığı işi sona çatdırdı. Fernando Magellan bəşəriyyət tarixində ilk dəfə olaraq dünyaya dəniz səyahətini həyata keçirmiş şəxsdir. O, Yer kürə şəklində olduğunu, okeanların bir-biri ilə əlaqəsi olduğunu təcrübədə sübut etmişdir (12,108-128).

Fernando Magellan səyahətə başladığı ildə başqa bir silahlı ispan konkistador dəstəsi Kubadan Meksikanın daxili əyalətlərinə hücumə keçdi. Bu dəstəyə Fernando Kortes başçılıq edirdi. O, həmin əməliyyatlara öz maliyyə vəsaitləri hesabına başlamışdı. Fernando Kortes öz dəstəsi ilə Astek dövlətinin paytaxtı Penoçtitlan (müasir Meksiko) şəhərinə daxil oldu. Tezliklə ispanlar asteklərin hökmdarı Montesumu əsir tutaraq dövləti onun adından idarə etməyə başladılar. Kortes yerli tayfaları “ispan kralının təbəəsi” olmağa məcbur edib onlardan vergini qızılla almağa başladı. Bu münasibətə dözməyən yerli əhali üsyanlara başladı və Kortes azsaylı dəstəsi ilə şəhəri tərk etməli oldu. Tezliklə o, Kubanın yerli əhalisindən toplanmış 10 min nəfərlik ordu ilə yenidən Meksikaya daxil oldu və 1521-ci ilin avqust ayında asteklərin paytaxtına daxil oldu. Astek dövlətinin ərazisi İspaniyanın müstəmləkəsinə çevrildi. Bundan sonra ispanlar Qvatemalanı və Høndurası, 1546-cı ildə Yukatan yarımadasını zəbt etdilər, mayyalıları tabe etdilər. İspanlar Amerikadakı işğallarının Meksikadan kənara çıxmasının səbəbini “digər yerlərdə qızıl tapmadıqları” ilə izah etdilər. Hətta həmin illərdə ispanların tərtib etdiyi xəritələrdə bu ərazilər “Gəlir gətirməyən torpaqlar kimi” göstərilirdi (9, 34).

Meksikanı işğal etdikdən sonra ispan konkistadorları Cənubi Amerikanın dağlıq yerlərinə yollandılar. Burada çoxlu qızıl və gümüş yataqları var idi. Buna görə də Fransisko Pizarro XVI əsrin 30-cu illərindən etibarən inklərin dövlətinin yerləşdiyi Peru ərazisinə səfərlər etdi. O, 200 döyüşçü və 50 atla inklərin sərhədlərinə daxil oldu. Pizarro hakimiyyət uğrunda iki qardaşın çəkişməsindən yararlanaraq “Ataxualpu” adlı qardaşı əsir götürdü və dövləti onun adından idarə etməyə başladı. Külli miqdarda qızıldan hazırlanan əşyalar əldə etmiş Pizarro əslində inklərin dövlətçiliyinə son qoydu, Peru mədəniyyətini məhv etdi. 1532-ci ildə o, inklərin paytaxtı Kuskonu tutdu, hakimiyyəti tam mənimsədi. XVI əsrin 40-cü illərində ispanlar Çilini, portuqallar Braziliyanı işğal etdilər. XVI əsrin I yarısının sonlarında ispanlar Argentinanı ələ keçirdilər.

Beləliklə, Amerikada İspaniyanın və Portuqaliyanın üstünlüyü təmin edildi.

Lakin avropalıların Şimali Amerikada var-dövlət axtarışları bitmədi. İta-

liyan mənşəli Covanni Kalota (İngiltərədə yaşadığı vaxtda Con Kalot-A.Ö.) Hind okeanına şimal-qərb tərəfdən yol axtararkən 1497-ci ildə Nyufaundlend (Labrador) yarımadasını, onun oğlu Sebastyan Kalot isə 1498-ci ildə Şimali Amerikanın şimal-şərq sahillərini “kəşf etdilər”. Onlardan sonra ingilis və fransız dənizçiləri Şimali Amerikanın şərq sahillərinin “kəşfinə və öyrənilməsinə” başladılar. XVII əsrdə holland antik dövrün coğrafiyaya aid əsərlərində çox az məlumat olan Avstraliyanı “kəşf” etdilər. 1606-cı ildə Vilhelm Yantsın başçılığı ilə holland gəmiləri Avstraliyanın cənubundan üzərək sonralar (XIX əsrdə) “Tasmaniya” adlandırılan adaları “kəşf etdi”. Bununla da avropalılar Avstraliyanın yeni bir materik olduğunu anladılar. 1552-ci ildə London tacirləri 3 gəmini Uilloubinin başçılığı ilə Sibirin sahillərini keçməklə Çinin şimal-şərq tərəfini kəşf etməyə göndərdilər. Həmin gəmilərdən ikisi Barends dənizində batdı, biri isə Ağ dənizə çatdı və oradan Şimali Dvinə gedən su yolunu “kəşf etdi”. Həmin gəminin kapitanı Çensler Moskvada knyaz İvan Qroznı tərəfindən qəbul edildi. 1556-1580-ci illərdə ingilislər şimal-şərq istiqamətində hərəkət edərək buzlara görə Karib dənizini keçə bilmədilər.

“Böyük coğrafi kəşflər” yalnız Potuqaliyanın Hindistana dəniz yolunu “kəşf etməsi” deyildi. Bu “kəşflər” XV əsrin ortalarından - XVII əsrin ikinci yarısına qədərki zamanı (təxminən 250 ili) əhatə etmişdir. Həmin “kəşflər” Yer kürəsinin bütün qitələrinin avropalılar tərəfindən mənimsənilməsi, insanlığa tanınması, müstəmləkəçi rejimlərin yaranması, kütləvi miqrasiya, yerli xalqların məhv edilməsi, yeni dövlətlərin təşəkkülü kimi global hadisələrlə müşayiət olunmuşdur. Dünya miqyasında irqlərin assimilyasiyası prosesi məhz bu zaman başlanmış və sürətlənmişdir. “Böyük coğrafi kəşflər” Avropada və Asiyada yeni dövlətlərin (Portuqaliya, İspaniya, İngiltərə, Rusiya, Osmanlı, Səfəvi) güclənməsi, kəşf edilən ticarət yolları və məntəqələri uğrunda gərgin mübarizədə böyük imperiyalara çevrilməsi ilə nəticələndi.

ƏDƏBİYYAT

1. Pyer D. Dünya və ya onun dörd tərəfinin ümumi təsviri. Kornel Lō Brən. Moskoviyaya, İran və Şərqi Hind adalarına səyahət /Fransız dilindən tərcümə edən S.Əliyeva. Bakı: Nurlan, 2006, 88 s.
2. İbrahimov C.M. Məşhur rus səyyahı Afanasiy Nikitinin Azərbaycana səyahəti. Bakı: Azərbaycan SSR Siyasi və Elmi Bilikləri Yayan Cəmiyyət, 1956, 34 s.
3. Бессмертный Ю.А. Феодалная деревня и рынок в Западной Европе XII-XIII вв. М.: Наука, 1969, 371 с.
4. Марко Поло. Книга о разнообразии мира /Пер. И. Минаева. М.: Эксмо, 2005, гл.12,14.
5. Конрад Джозеф. Зеркало морей. М.: Географиздат, 1958, 123 с.
6. Чжао Жугуа. Описание всего иноземного. Перевод с китайского языка М.Ю.Ульянова. М.: Наука, 1988, 435 с.
7. Зарин В.А. Запад и Восток в мировой истории XIV-XIX вв. М.: Наука, 1991, 261 с.
8. Китай и соседи в древности и средневековье. Сборник статей: М.: Наука, 1970, 272 с.
9. Мотылев В.Е. Экономические причины и последствия Великих географических открытий. М.: Соцэргиз, 1957, 21 с.
10. Никитин А. Хождение за три моря Афанасия Никитина в 1466-1472 гг. М.-Л.: АН ССР, 1948, 227 с.
11. Петров А.А. Морские внешнеторговые отношения: экономика и право. М.: Вузиз,

- 1989, 115 с.
12. Рутенберг В. И. Италия и Европа накануне нового времени. М.: Наука, 1974, 323 с.
 13. Хазанов А. М. Исторические корни португальского колониализма. М.: Наука, 1975, 323 с.
 14. Шоню П. Цивилизация классической Европы. Екатеринбург: У-Фактория, 2004, 608 с.
 15. Ивонин Ю. Е., Ивонина Л. И. Властители судеб Европы: императоры, короли, министры XVI-XVIII вв. Смоленск: Русич, 2004, 230 с.

ОБ ИСТОРИЧЕСКИХ КОРНЯХ И СУЩНОСТИ ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ОТКРЫТИЙ

А.А.ОМАРОВ

РЕЗЮМЕ

В статье на основе исторических фактов выдвинута мысль о том, что понятие "Великие географические открытия" следует понять не только как открытие морского пути в Индию португальцами, контролирование ими этого пути. Этот процесс начался с середины XV столетия и длился до второй половины XVII века (около 250 лет). Эти открытия сопровождалось освоением земель на всех континентах мира европейцами, ознакомлением человечества с этими континентами, возникновением новых колониальных режимов, глобальными и массовыми миграциями, уничтожением коренных народов, формированием новых государств. Процесс ассимиляции рас во всемирном масштабе начался и ускорился именно в это время. Великие географические открытия привели к усилению новых государств в Европе и Азии (Португалии, Испании, Англии, Москвы-России, Османской, Сефевидской империй), к превращению этих государств в империи в ходе борьбы за торговые пути и фактории. Все эти события привели к войнам и конфликтам между государствами и империями.

Ключевые слова: новые континенты, наука о мореплавании, китайцы, малайцы, империи

ABOUT THE HISTORICAL NATURE AND THE ESSENCE OF THE GREAT GEOGRAPHICAL DISCOVERIES

A.A.OMAROV

SUMMARY

In the article, "The Great geographical discoveries" explore the concept of only Portugal India and the lack of means to control historical facts. The process from the middle of the fifteenth century, until the second half of the seventeenth century, at the time, had covered about 250 years. The discovery of this phenomenon on all the continents of the world we live in today, the introduction of humanity and mankind, until then without the massive nature of the establishment of colonial regimes, mass migration, destruction of indigenous peoples and the creation of an entirely new means. In this case, the process of assimilation of all humankind races people started and accelerated. The strengthening of the great geographical discoveries of new states in Europe and Asia (Portugal, Spain, Britain, Moskou-Russia, the Ottomans, Safavids) discovered trade routes and faktoriyalari hard for the great empires has resulted in wars and conflicts.

Key words: Portugal India, phenomenon, colonial regimes, assimilation, trade routes.

UOT 94 (479.24)**RUSİYANIN CƏNUBİ QAFQAZI İŞĞAL ƏRƏFƏSİNDƏ TİFLİS
ŞƏHƏRİNİN İCTİMAİ-SİYASİ VƏZİYYƏTİNİN ÜMUMİ TƏSVİRİ****R.M.MƏCNUNOV*****Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyası
rehim.mecnunov@mail.ru***

Məqalə Cənubi Qafqazın Rusiya imperiyası tərəfindən işğal ərəfəsində Tiflis şəhərinin ictimai-siyasi vəziyyətinə həsr olunub. Məlumdur ki, Tiflis şəhəri hələ orta əsrlərin ilk dövrlərindən Cənubi Qafqazda İslamın, türkcülüynün əsas mərkəzlərindən olmuşdur. Şəhər uzun illər Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində olmuş, XVIII əsrdən isə Kartli-Kaxetiya çarlığının mərkəzinə çevrilmişdir. Tiflis rusların Cənubi Qafqazı işğalından sonra bölgədə rus idarəçiliyinin adminstrativ mərkəzinə çevrilmişdir. Tiflisin ictimai-siyasi həyatında bu şəhərin yerli əhalisindən olan Azərbaycan türkləri də yaxından iştirak etmişlər.

Açar sözlər: Tiflis şəhəri, Kartli-Kaxetiya çarlığı, Azərbaycan xanlıqları

Qədim və zəngin tarixə malik Tiflis şəhəri ərazisinin insanlar tərəfindən məskunlaşdığı e.ə. IV – III minilliklərdən başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə qədər tarixin müxtəlif mərhələlərində özünün siyasi, ictimai, iqtisadi və mədəni inkişaf dövrlərini yaşamışdır. Şəhər arxeoloji tapıntıların və arxeoloji mənbələrin verdiyi məlumatlara görə qədim Azərbaycan dövləti olan Albaniyanın – Arranın uzaq sərhəd şəhəri olmuş, V-VI əsrlərdə gürcülər (Vaxtanq Qorqasal və Daçi), daha sonra bizanslılar, xəzərlər, VII əsrdə ərəblər tərəfindən ələ keçirilmiş və IV əsr (VIII-XII əsrlər) Tiflis müsəlman əmirliyinin mərkəzi olmuşdur [8]. VIII əsrdən etibarən şəhər İslam mədəniyyətinin mühüm mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. O, Azərbaycan şəhərləri ilə güclü iqtisadi – ticarət əlaqələrində olmuş, Gəncədən keçən ticarət nəqliyyat dəhlizinin üzərində yerləşdiyindən qısa zamanda inkişaf etmişdir. Tiflis XI əsrdə Böyük Səlcuqilər imperatorluğunun tərkibinə qatılmış və mühüm iqtisadi-siyasi mərkəz kimi öz əhəmiyyətini saxlamışdır. XII əsrin əvvəllərində gürcü çarı IV David şəhəri ələ keçirmiş və onu Gürcü-Abxaz krallığının mərkəzinə çevirmişdir. XIII-XIX əsrlərdə şəhər Xarəzmşah Cəlaləddin Minqburnunun, monqolların, Əmir Teymurun, Qaraqoyunluların, Ağqoyunluların, Səfəvilərin və Osmanlıların əlinə keçmişdir. Tiflis şəhəri XVIII əsrin sonu Kartli-Kaxetiya çarlığının tərkibində Rusiya imperiyasının himayəsinə keçmiş, 1801-ci ildən isə Kartli-Kaxetiya çarlığı Rusiya ilhaq edildikdən sonra Cənubi Qafqazı idarə edən imperiya məmurları

rının iqamətgahı olmuşdur.

XVII-XVIII əsrlərdə Tiflis şəhəri və ətraf bölgəsi, ümumilikdə Şərqi Gürcüstan ərazisi Səfəvi imperiyasının hüduklarına daxil idi. Bu region Səfəvi dövləti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Səfəvilər bu ərazini adətən İslam dinini qəbul etmiş gürcü çarlarının vasitəsilə idarə edirdilər. Ümumiyyətlə, Səfəvi dövlətinin mövcudluğu dövründə Azərbaycanın ərazi hüdukları xeyli genişlənmişdi. Belə ki, müasir Borçalı və Göycə mahalları tam şəkildə Azərbaycanın (Azərbaycan vilayətinin – R.M.) tərkibində idi. Azərbaycanın həmin bölgədəki sərhədləri təxminən Tiflisə yaxın ərazidən keçirdi. Kartli və Kaxetiya əraziləri də Azərbaycan vilayətinin tərkibində idi. Səfəvilər dövlətinin şimali-qərb ərazilərinin əsasını Azərbaycan və qismən də, Gürcüstan əraziləri əhatə edirdi [10, 34]. Gürcüstanın Qərb hissəsi isə Osmanlı imperiyasının nəzarətində olduğundan Səfəvi – Osmanlı müharibələrinin ən qanlı səhnələri bəzən bu ərazilərdə gedirdi. XVII əsrin əvvəllərində növbəti Səfəvi-Osmanlı müharibəsi zamanı (1615-ci il) Gəncə istiqamətində türklərin yürüşü gözlənilərkən, Şah Abbas Gəncə bəylərbəyi Məhəmməd xan Ziyadoğluna şəhər və qalanı dağıdıb Tiflis qalasına köçməsi barədə göstəriş vermişdi [4, 253].

1618-ci il Mərənd sülhünün şərtlərinə görə iki dövlət arasındakı sərhədlər 1555-ci ilin sərhədlərinə uyğunlaşdırılaraq, qərbdə Maku, İrəvan və Tiflisin qərb istiqamətindən keçməklə müəyyənləşdirilmişdi [10, 37,38].

Qeyd etdiyimiz dövrdə sikkə zərbi bütün dövlətlərdə ən vacib, ölkənin iqtisadi və siyasi qüdrətini təmin edən vacib meyarlardan hesab olunurdu. Tiflisin Azərbaycan Səfəvi imperatorluğu üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərən faktorlardan biri də qanuni tədiyyə vasitəsi kimi dövrün pulları hazırlanan zərboxanalardan birinin məhz Tiflis şəhərində fəaliyyət göstərməsi idi [4, 262].

XVII əsrin sonları – XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövləti dərin siyasi-iqtisadi böhran vəziyyətində olmasına baxmayaraq Tiflisi və Şərqi Gürcüstan ərazisini öz nəzarətində saxlamaqda davam edirdi. Səfəvi şahı Sultan Hüseynin (1694-1722) hakimiyyətinin ilk illərində Kartli çarlığında XI Georginin rəhbərliyi ilə üsyan olmuş və Səfəvi ordusu tərəfindən yatırılmışdı. Həmin dövrdə Gəncə-Qarabağ bəylərbəyi Abbasqulu xan Ziyadoğlu Qacarla XI Georginin dostluq münasibətləri bu münaqişənin dərinləşməsinə mane olmuşdu. Məhz bu münasibət XVIII əsrin ilk illərində həmin bölgədə gürcü və Azərbaycan xalqları arasında növbəti iğtişaşların baş verməsinin qarşısını almışdı [4, 245].

1688-ci ildə Səfəvilərin köməyilə Kartli taxtına sahib olan Teymurazın nəvəsi I İrakli (1688-1703) (Nəzər Əli xan) şahın köməyilə (Səfəvi şahı I Süleyman – R.M.) Kaxetiyanı da ələ keçirməyə çalışırdı. O, Rusiyada təbiiyə alıb böyümüşdü. İslam dinini qəbul etmişdi. I İrakli şəhər idarəçiliyi sahəsində bir sıra dəyişikliklər həyata keçirmişdi. O, dövlət məmurları, xüsusilə də murravlar üçün onların hüquq və vəzifələrini müəyyən edən bir sıra instruksiyalar hazırlamış, həmçinin Tiflis sənətkarlarının böyük əmkarları (sex təşkilatları) üçün qaydalar tərtib etdirmişdi. Təbii ki, bu tədbirlər Tiflisin iqtisadi inkişafına

xeyli təkan vermişdi [13, 150].

XVIII əsrin I yarısında Səfəvi imperiyasının tənəzzülündən istifadə edən Rusiya və Osmanlı onun ərazisinə müdaxilə etdi. Belə ki, Osmanlı imperiyası 1723-cü ildən etibarən planlı şəkildə Cənubi Qafqazın işğalına başladı. Həmin ilin yayında osmanlılar silah gücünə Qarabağ bəylərbəyliyi tərkiibində olan Loru, Pəmbək, Borçalı və Qazax ərazilərinə yiyələndilər. Bu ərazilər mərkəzi Tiflis olan Gürcü vilayətinə birləşdirildilər [3, 31].

1736-cı ildə Səfəvilər dövlətinin süqutu ilə yeni bir dövlət – Nadir Şah imperiyası yaranmış və Gürcüstanın Səfəvilərə aid olan hissəsi ona tabe olmuşdur. Nadirin ölümü ilə yaratdığı böyük imperiyanın parçalanması nəticəsində İranda, Azərbaycanda və Gürcüstan ərazisində yaranan feodal dövlətlər bir-biri ilə və qonşuları ilə siyasi-iqtisadi əlaqələrdə olmuşlar.

Cənubi Qafqazı ələ keçirmək uğrunda mübarizə XVIII əsrin I yarısında Rusiya, Osmanlı və Səfəvilər, XVIII əsrin ikinci yarısında isə İranda Qacarlar imperiyası yarandıqdan sonra artıq Rusiyanın üstünlüyü şəraitində Qacarlar ilə Rusiya arasında getmişdir. XVIII əsrin II yarısında isə Osmanlı bu mübarizədə fəal iştirak edə bilmir və yalnız müxtəlif vasitələrlə, xüsusilə diplomatik müdaxilələrlə (məsələn, Azərbaycan və Dağıstan hakimlərinə pul və hədiyyələr yollamaqla onları öz tərəfinə çəkmək və onlardan Rusiyaya qarşı istifadə etmək və s.) bölgədə öz nüfuzunu qorumağa çalışırdı [9, 82].

XVIII əsrin 30-cu illərində Səfəvi sərkərdəsi Nadir xan 1735-ci ilin avqustunda Gürcüstan məsələsini həll etmək üçün Tiflisə gələrək şəhəri alır. Müsəlman olmuş Əli Mirzəni Kartli və Kaxetiya hakimi qoyub “xan” edir [11, 10]. Nadir şah olduqdan sonra XV əsrdə Gürcü çarlığının parçalanması nəticəsində yaranmış Kartli və Kaxetiya çarlıqlarını tamamilə öz təsir dairəsinə daxil edir. O, 1744-cü ildə II Teymurazı Kartli, onun oğlu II İraklini isə Kaxetiya çarı kimi təsdiq edir. N.Dubrovin bu hadisəni belə təsvir edirdi “Nadir şah əvvəlcə Baqratonu Kartli çarı təyin etmiş, ondan sonra bu vəzifəni onun əmisi Teymuraza vermişdi. Şah Kaxet hakimiyyətini də Teymurazın oğlu İrakliyə vermişdi. Nadir şahın razılığı ilə Teymuraz Msxetdə öz başına çar tacı qoymuşdu” [16, 7].

1762-ci ildə II Teymurazın ölümündən sonra oğlu II İrakli həm də Kartli taxtının varisi olduğuna görə hər iki çarlığı birləşdirmişdi. Qeyd edək ki, bu birləşmədən 18 il qabaq Kartli və Kaxetiya çarlıqları siyasi ittifaqda idilər və vahid siyasi xətt yürüdürlər. Kartli çarlığı daha önəmli mövqeyə malik olsa da, müharibələr nəticəsində zəifləmiş, Kaxetiya isə şərqdə yerləşdiyindən nisbətən az dağıntılara məruz qalmışdı. Məhz bu səbəbdən birləşmiş çarlığı Kaxetiya çarları idarə etməyə başladılar, paytaxt isə Kaxetiyanın köhnə paytaxtı Telavi şəhəri oldu [19].

XVIII əsrin 60-cı illərində çarlıqda iri feodallar – tavadlar II İraklinin hakimiyyətini zəiflətməyə çalışırdılar. 1765-ci ildə mərkəzdənqaçma meyillərini müdafiə edən iri feodallar şahzadə Paatanın rəhbərliyi ilə II İrakliyə qarşı sui-qəsd hazırladılar, lakin sui-qəsd baş tutmadı və Paata başda olmaqla onun

təşkilatçıları edam edildilər [5, 17].

1783-cü ildə Osmanlı Cənubi Qafqazın müsəlman hakimlərini Kartli-Kaxetiya və Rusiyaya qarşı mübarizəyə qaldırmaq məqsədilə nümayəndəsi Xəlil əfəndini bölgəyə göndərir. Rusiya hökuməti isə öz növbəsində əks-tədbirlər həyata keçirir. Bu məqsədlə general P.S.Potyomkin sentyabr ayında Tiflisə gəlir və Osmanlının planlarının həyata keçməsinə mane olur [6, 58].

Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli 1783-cü ildə Rusiyanın himayəsini qəbul etsə də, üzdə də olsa Osmanlı dövləti ilə münasibətləri tamamilə pozmaq istəmirdi. Belə ki, o, Osmanlı rəsmisi Süleyman paşanın xahişi ilə Tiflisdə həbsdə olan Borçalı sultanı Musa xanı azad etmişdi. Musa xan ailəsi ilə birlikdə azad olunmuş və Qubalı Fətəli xanın yanına getmişdi.

Həmin əsrin 80-ci illərinin sonunda Osmanlı ilə II İrakli arasında yaxınlaşma olmuşdu. Osmanlı hökuməti gürcü çar ailəsinin əleyhinə olan üzvlərinin köməyi ilə Kartli-Kaxetiyanı çarlığın Rusiyadan uzaqlaşdırmaq istəyirdi. Osmanlı nümayəndələri ilə II İrakli 1788-ci il oktyabrın 2-də Tiflis şəhərindən 60 km məsafədə gizli görüş keçirmişdi. Osmanlı II İrakli qarşısında - Rusiya ilə əlaqələri dayandıraraq Georgiyevsk müqaviləsindən imtina etmək, Hərbi Gürcüstan yolunun inşasını dayandırmaq, Azərbaycan xanlıqlarının (Gəncə, İrəvan) daxili işlərinə qarışmamaq kimi şərtlər qoymuşdu. 1788-ci ilin sonunda II İrakli Osmanlı ilə saziş bağlamışdı. Lakin, II İraklinin bu sazişə getməsinin səbəbi Rusiyanın birinci olaraq georgiyevskin şərtlərini pozması və öz qoşunlarını Tiflisdən çıxarması, Kartli-Kaxetiyanın müdafiəsiz vəziyyətdə qalması olmuşdu. Bütün bunlara baxmayaraq Kartli – Kaxetiyanın Osmanlı ilə münasibətləri düşmənçilik xarakterli olmuşdur.

Kartli – Kaxetiya çarlığı Azərbaycan xanlıqları ilə də siyasi və iqtisadi əlaqələrdə olmuşdur [15, 105]. Hacı Çələbi xanın ölümünə qədər Cənubi Qafqazda ağalığ etməyə niyyətli olan hər iki dövlət bir-biri ilə müharibələr aparmış və onlar arasında düşmənçilik münasibətləri hökm sürmüşdür. Əsrin sonlarından isə Gürcü çarlığı Qacarlar və Osmanlı dövlətlərindən qorunmaq məqsədilə əsasən Azərbaycan xanlıqları ilə müttəfiqlik münasibətlərinin qurulmasına üstünlük vermişdir. Lakin, qeyd edək ki, Kartli – Kaxetiya çarı II İrakli həmişə Azərbaycan xanlıqlarını özündən asılı vəziyyətdə saxlamağa çalışmışdır.

Rusiya tərəfindən işğalına qədər Kartli-Kaxetiya çarlığı Qarabağ xanlığı ilə əsasən dostluq münasibətləri saxlayırdı. Belə ki, Quba xanlığından gələ biləcək təhlükəyə qarşı onlar arasında yaxınlaşma baş vermişdi. II İrakli 1780-ci ildə İbrahimxəlil xanla birlikdə Gəncə xanlığını zəbt etmiş və xanlıq onların nümayəndələri tərəfindən idarə olunmağa başlamışdı. XVIII əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində Kartli-Kaxetiya ilə Qarabağ arasında möhkəm siyasi-iqtisadi əlaqələr yaranmışdı [1, 21]. 1783-cü ildə Qubalı Fətəli xanın Qarabağ xanlığı üzərinə dağıdıcı yürüşü zamanı [17, 178] II İrakli İbrahimxəlil xana öz müttəfiqi kimi hərbi yardım göstərmişdi. Qeyd edək ki, bu müharibə zamanı Qarabağ xanlığı ilə yanaşı Kartli-Kaxetiya da ziyan çəkmişdi [2]. Həmin ildə II

İrakli Qarabağda baş verən qıtlıqla əlaqədar ərzaqla da xanlığa kömək etmişdi [7, 3]. Bu zaman II İrakli Rusiya ilə olan yaxın münasibətindən istifadə edərək Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Fətəli xanın yürüşünün qarşısını almağa nail olmuşdu. XVIII əsrin 80-ci illərinin II yarısında Şərqi Gürcüstanın təsiri ilə Qarabağ da Rusiyaya meyl göstərmiş və bu onun xarici siyasətində öz əksini tapmışdır. Lakin, müttəfiqlik münasibətlərinə baxmayaraq, II İrakli Gəncə xanlığı üstündə İbrahimxəlil xanla aralarında narazılıq baş qaldırır və o, bu zaman Fətəli xana müraciət edərək onu Qarabağa qarşı müharibəyə başlamağa dəvət etmişdi [2, 22].

Mühüm ticarət yollarının qovşağında yerləşən Gəncəni təkbəşinə əldə etmək uğrunda iki dövlət arasında gərgin mübarizə getmişdir. Göründüyü kimi II İrakli Azərbaycan xanları arasında olan ədavətdən və pərakəndəlikdən məharətlə öz xeyrinə istifadə etməyə çalışırdı. Qeyd edək ki, Qubalı Fətəli xanın ölümü və Ağa Məhəmməd xan Qacarın Cənubi Qafqaza yürüşü təhlükəsi yenidən Kartli-Kaxetiya çarlığının Qarabağ xanlığı ilə yaxınlaşmasına səbəb olmuşdur. 1795-ci ildə Qacarın hücumu ərəfəsində onlar arasında ittifaq daha da möhkəmlənmiş, II İrakli müdafiə olunması üçün İbrahim xana pulla yardım etmiş və lazım gələrsə hərbi qüvvə ilə də kömək edəcəyinə söz vermişdi. İbrahimxəlil xan Cənubi Qafqazın feodal hakimlərinin Ağa Məhəmməd şah Qacara qarşı koalisiyasının təşkilatçısı kimi çıxış etmişdi. O, bu məqsədlə, xanlıqda qohumu Avar xanı Ümmə xanın (Ömər xan – R.M.) qoşunlarını yerləşdirmiş və Mirzə Camal Cavanşirin də bildirdiyi kimi “Tiflis valisi şövkətli İrakli xan, İravan hakimi Məhəmməd xan və Talış hakimi Mir Mustafa xan, Ağa Məhəmməd şahın itaətini qəbul etməyəcəkləri və bir-birinə kömək edib, müttəfiq olacaqları haqqında İbrahim xanla and içmişdilər” [7, 15].

Qacarın hücumu xəbərini alan İbrahimxəlil xan əhalinin bir hissəsini, at ilxılarını, qarət oluna biləcək əmlakı Kartli-Kaxetiyağa göndərmiş, özü isə Şuşanın müdafiəsinə hazırlaşmışdı. Bu barədə Mirzə Camal Cavanşir qarabağlıların Gürcüstanda hörmətlə qarşılandığını bildirərək qeyd edir, “İbrahimxəlil xan Qarabağ ellərinin bir parasını Tiflisə, bir parasını isə Şirvan vilayətinə özü təyin etdiyi Mustafa xanın yanına göndərdi. Siyahi və dəftərdə adları qeyd olunmuş yerdə qalan elləri və qoşunu Qarabağ dağlarında və qala içərisində yerləşdirib, Qarabağ elləri və mahallarından çoxlu piyada və atlı topladı; qalanı qorumaq üçün lazım olan bütün vəsaiti, böyük və kiçik topları qurdurub, şahla müharibəyə hazırlaşdı” [7, 15].

Şuşanı ələ keçirə bilməyən şahın Gürcüstana – Tiflis üzərinə yürüşü barədə də, İbrahim xan II İrakliyə xəbər göndərmişdi. II İraklinin vəfatından sonra Kartli-Kaxetiyanın Qarabağla diplomatik münasibətləri pozulmuşdu.

II İraklinin hakimiyyətinin son dövrlərində Tiflis şəhərində, eləcə də Kartli-Kaxetiyanın digər bölgələrində əhalinin iqtisadi-siyasi vəziyyəti pisləşmişdi. Bunu çarlığın əhalisinin Rusiya himayəsində olan Mozdoka, Qizilyara və Azərbaycan ərazisinə kütləvi köçmələri də sübut edir [14, 233; 17, 187].

II İraklinin ölümündən sonra Kartli-Kaxetiyanın hakim dairələri çıxış

yolunu Çar Rusiyasının himayəsində görürdülər. Belə ki, Kartli-Kaxetiya çarlığında hakimiyyət uğrunda şahzadələr arasında başlayan mübarizə və onlardan birinin Rusiyaya kömək üçün müraciəti Cənubi Qafqazda marağı olan Rusiyanın regiona müdaxiləsi üçün əslində bəhanə oldu.

1801-ci il yanvar ayının 8-də çar I Pavel Kartli-Kaxetiya çarlığının ləğvi və onun Rusiyanın tərkibinə qatılması barədə qərar qəbul etdi. I Pavelin ölümündən sonra onun varisi I Aleksandr həmin ilin sentyabrında bu qərarı təsdiq etdi. 1801-ci ilin mayında general Knorriq Tiflisə daxil olaraq burada Rusiya tərəfindən Qafqazın fəthində böyük işlər görmüş general İvan Petroviç Lazarevin rəhbərliyi (1763-1803) ilə hökumət təşkil edilməsini təmin etdi. Keçmiş çarlığın bəzi hakim dairələri 1802-ci ilə qədər bu qərarla razılaşmasalar da, general Knorriq Sioni kilsəsində toplanmış yığıncaqda onların əksəriyyətinə Rusiya hakimiyyətini qəbul etdirdi, qəbul etməyənlər isə həbs olundular və ya sürgünə məruz qaldılar.

1801-ci il sentyabr ayının 12-də I Aleksandr tərəfindən verilmiş Manifestə əsasən Şərqi Gürcüstan Rusiyaya ilhaq edildi [12, 432-433].

Bu sənədə əsasən bir sıra tarixi Azərbaycan torpaqları da Rusiyanın tərkibinə qatıldı. Rus qoşunlarının Qafqazdakı baş komandanı və mülki hakim tərəfindən idarə olunan Tiflis (Gürcüstan) quberniyası yaradıldı. Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarının bir hissəsi, Şərqi Gürcüstanın tərkibində Rusiyaya birləşdirilmiş Borçalı, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları da bu quberniyanın tərkibinə daxil edildi. Gürcü çarlığının ləğvindən sonra Rusiyanın Qafqaz silsiləsinin arxasında yerləşən “Gürcüstanı (Kartli-Kaxetiya) və müsəlman “distansiyalarını” əhatə edən” mülkləri quberniya (Gürcüstan quberniyası – R.M.) elan edildi. Quberniya Yuxarı Kaxetiya (Telavi), Aşağı Kaxetiya (Siqnax), Yuxarı Kartli (Duşet), Orta Kartli (Qori), Aşağı Kartli – Tiflis və Somxetiya (Lori) qəzalarına bölünürdü. Bundan başqa quberniyanın tərkibinə tatar distansiyaları – Qazax, Şəmşəddin, Borçalı daxil idi. Lori qəzasına daxil olan Pəmbəkin və Şuragel sultanlığının birləşdirilməsi nəticəsində quberniya daha da genişlənir. Pəmbək-Şuragel distansiyası yaranır” [18, 84].

ƏDƏBİYYAT

1. Gürcüstan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi (GRMDTA), f. 1449, sən. 2263, iş.2795, v. 21.
2. GRMDTA, f. 1449, sən. 2263, iş.2274.
3. Abasov F. M. Qarabağ xanlığı. Bakı: Təhsil, 2007. 192 s.
4. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. II c. (III-XIII əsrin I rübü). Bakı: Elm, 2007, 608 s.
5. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri tarixi (XVIII əsr – XXI əsrin əvvəlləri). Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 392 s.
6. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 117 s.
7. Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. Qarabağ tarixi. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1959, 29 s.
8. Mustafa R.Ə. Tiflis əmirliyi. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya. Bakı, 2012, 257 s.
9. Mustafazadə T.T. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan

- münasibətləri: monoqrafiya. Bakı: Elm, 2002, 372 s.
10. PiriyeV V.Z. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı: Müəllim, 2006, 148 s. (rəngli xəritələrlə).
 11. Tahirzadə Ə. NADİR ŞAH ƏFŞAR. (Tərcüme-yi-hal oçerki). 2-ci nəşr. Bakı: Çıraq, 2005, 40 s.
 12. Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией. Том 1. Тифлис, 1866, 827 с.
 13. Бердзенишвили Н.А., Дондуа В.Д., Думбадзе М.К., Меликишвили Г.А., Месхиа Ш.А. История Грузии. I. С древнейших времен до 60-х годов XIX века. Учебное пособие. Государственное Издательство Учебно-педагогической литературы. Тбилиси: 1962, 253 с.
 14. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа: 1722-1803 годы. Часть вторая. СПб.: 1869, 405 с.
 15. Гамрекели В.Н. Торговые связи Восточной Грузии с Северным Кавказом в XVIII в. I часть. Тбилиси: Мецниереба, 1968, 112 с.
 16. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. т. III. типография И.Н.Скорородова (Надеждинская. д. №39), С.-Петербург, 1886. 557 с.
 17. Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке. М.: Наука, 1961, 323 с.
 18. Шахатуния А. Административный передел Закавказского края. Тифлис: Ашхатавор, 1918, 206 с.
 19. <http://www.allcitylist.ru/index.php>

ОБЩЕЕ ОПИСАНИЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ ГОРОДА ТБИЛИСИ НАКАНУНЕ ОККУПАЦИИ РОССИЕЙ ЮЖНОГО КАВКАЗА

Р.М.МЕДЖНУНОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена общественно-политическому положению города Тбилиси накануне оккупации Южного Кавказа Российской империей. Известно, что еще с первых периодов средних веков город Тбилиси был центром Ислама, тюркизма на Южном Кавказе. Город долгие годы находился в составе Азербайджанских государств, а с XVIII века стал центром Картли-Кахетинского царства. После оккупации русскими Южного Кавказа Тбилиси стал административным центром в регионе русской администрации. В общественно-политической жизни этого города местное население Тбилиси – азербайджанские турки приняли активное участие.

Ключевые слова: город Тбилиси, Картли-Кахетинское царство, Азербайджанские ханства.

**GENERAL DESCRIPTION OF THE SOCIO-POLITICAL SITUATION OF TBILISI
ON THE EVE OF THE RUSSIAN OCCUPATION OF SOUTH CAUCASUS**

R.M.MAJNUNOV

SUMMARY

The article is devoted to the socio-political position of Tbilisi on the eve of the occupation of South Caucasus by the Russian Empire. It is known that since the first periods of the middle ages Tbilisi was the center of Islam, Turkism in the South Caucasus. The city for many years was part of the Azerbaijani States, and since the XVIII century became the center of the Kartli-Kakheti Kingdom. After the Russian occupation of South Caucasus, Tbilisi became the administrative center of the region to Russian control. In the socio-political life of the city the local population of Tbilisi-Azerbaijani Turks took an active part.

Key words: City of Tbilisi, Azerbaijani khanates, Kartli-Kakheti Kingdom

UOT 94(479.24)**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ NEFT SƏNAYESİNDƏ TEXNİKİ
MÜTƏXƏSSİSLƏRİN HAZIRLANMASI ÜÇÜN ORTA TEXNİKİ
TƏDRİS OCAQLARI****İ.K.BAQIYEV***AMEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu**ilyas_baqiyev@mail.ru*

Məqalənin yazılmasında məqsəd ondan ibarətdir ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının neft sənayesi üçün kadr hazırlayan orta texniki təhsil müəssisələrindəki vəziyyəti təsvir etmək və problemləri ortaya çıxartmaqdır. Məqalədə ölkədə böyünməkdə atılan addımlar araşdırılmışdır. Həmçinin burada neft sənayesi üçün mühəndis-texniki kadrlara olan tələbatı ödəmək üçün atılan addımlar və planlar təsvir olunmuşdur.

Açar sözlər: mühəndis-texniki kadrlar, neft sənayesi, orta texniki təhsil, texniki peşə məktəbləri

Orta ixtisas təhsili iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin ixtisaslı kadrlarla təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Orta ixtisas təhsili fasiləsiz təhsil sisteminin tərkib hissəsi olmaqla bir-biri ilə bağlı iki məsələni - gənclərin müxtəlif peşələrə yiyələnməsini və onların ümumi icbari təhsil almalarını həll edir.

İlk peşə-ixtisas təhsili ümumi orta təhsil bazasında cəmiyyətin və əmək bazarının tələbatına uyğun olaraq, müxtəlif sənətvə kütləvi peşələr üzrə ixtisaslı işçi kadrlar hazırlığını təmin edir. İlk peşə-ixtisas təhsili mülkiyyət formasından asılı olmayaraq peşə-ixtisas təhsil müəssisələrində, ayrı-ayrı təşkilat, müəssisə, əmək birjalrı, məşğulluq idarələri və s. qurumların təhsil strukturlarında həyata keçirilir və məzunlara müvafiq istiqamətlər üzrə ilk peşə dərəcələrinin verilməsi ilə başa çatır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” 13 iyun 2000-ci il tarixli fərmanı ilə bir sıra dövlət qurumlarının tabeliyində olan orta ixtisas təhsili müəssisələrinin Təhsil Nazirliyinin tabeliyinə verilməsi ilə orta ixtisas təhsilinin məzmununda köklü dəyişikliklərin aparılmasına, kadr hazırlığı strukturunun və təhsil müəssisələri şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsinə imkan yaranıb (6).

Texniki peşə məktəbləri tədris istehsalat ocağıdır bura öz spesifikasına

görə ikili xarakter daşımaqla yalnız təhsilin tərkib hissəsindən biri deyil, o həm də məhsul istehsalçısı qismində çıxış edərək iqtisadiyyat kompleksinin bəndlərindən biridir. Bu səbəbdən o, bazar iqtisadiyyatı şəraitində yalnız ixtisaslı fəhlə kadrları hazırlayan sistemin bir bəndi olaraq tədris-istehsalat sahəsi kimi - tədris prosesini birinci növbədə şagirdlərin əmək fəaliyyəti əsasında onların istehsalat təlimini birlikdə həyata keçirən peşə məktəbləri və təsərrüfat hesablı tərəfdaş müəssisələrin korporativ birliyi kimi müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərə bilər.

2016-cı ilin fevral ayında isə Azərbaycan Nazirlər Kabineti orta ixtisas təhsili müəssisələrinin şəbəkəsinin optimallaşdırılması məqsədilə yeni qərar verir və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin (NK) 2011-ci il 15 iyul tarixli 118 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin strukturuna daxil olmayan tabeliyindəki qurumların Siyahısı"nda dəyişikliklər edib. Neft sənayesi üçün kadr hazırlayan Bakı Neft-Energetika Kolleci Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin nəzdində Bakı Neft-Energetika Kolleci, Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci adlandırılıb (2).

Respublikamızda 46 Təhsil Nazirliyinin tabeliyində olan orta ixtisas təhsili müəssisələri, 12 Digər dövlət qurumlarının tabeliyində olan orta ixtisas təhsili müəssisələri, 4 Özəl orta ixtisas təhsili müəssisələri fəaliyyət göstərir (4).

Orta ixtisas təhsil müəssisələri hələ sovet dövründə də ölkə iqtisadiyyatının dirçəlməsi üçün vacib kadrlar yetişdirirdi. Elə o zamanlardan Azərbaycan iqtisadiyyatının özəyini təşkil edən neft-qaz sənayesi üçün də bu kadrların önəmi böyük idi. Sovet dövründə Respublikada Oktyabr inqilabı adına Bakı neft texnikumu, Bakı neft maşınqayırma texnikumu, Bakı energetika-mexanika texnikumu fəaliyyət göstərirdilər.

1962-ci ildən başlayaraq Bakı Neft Texnikumu Asiya, Afrika və Latın Amerikasına ölkələri üçün 700 nəfərə qədər mütəxəssis hazırlamışdır. Texnikumun məzunları arasında Əmək Qəhrəmanları, elm xadimləri, respublikamızda və xarici ölkələrdə elm və texnika sahəsində çalışan yüzlərlə ziyalı və istehsalat qabaqcılı vardır(10).

Kollec 12 ixtisas üzrə kadr hazırlığını indi də davam etdirir. «Neft və qaz yataqlarının geologiyası və kəşfiyyatı», «Neft və qaz yataqlarının istismarı», «Elektrik təchizatı», «Elektrik stansiyalarının və yarımstansiyaların elektrik avadanlıqlarının quraşdırılması», «Elektrik maşın və avadanlıqları», «İstilik energetik qurğular», «Avtomatlaşdırılmış sistemlərin və hesablama texnikasının proqram təminatı», «Menecment», «Neft və qaz emalı», «Ətraf mühitin qorunması və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə», «Mühasibat uçotu», «Gömrük işi» ixtisasları gəncləri özünə daha çox cəlb edir (1).

Kollecın əyani və qiyabi şöbələrində hazırda 1015 tələbə təhsil alır. Bu il daha 304 nəfər oğlan və qız kollecın tələbəsi adını qazanmışdır. Tələbələrin təlim-tərbiyəsi ilə 93 nəfər yüksək ixtisaslı, böyük istehsalat və pedoqoji iş stajına malik müəllim məşğul olur. Bunlardan 9 nəfəri öz ixtisasları üzrə

fəlsəfə doktorlarıdır. Kollecın istehsalat müəssisələri ilə geniş əlaqələri vardır. Uzun illərdir ki, "Balaxanıneft" NQÇİ, C.Əmirov adına NQÇİ, Kəşfiyyat Geofizika idarəsi, H.Əliyev adına BNEZ, Bakıelektrikşəbəkə, Azərenerji, Şimal Dövlət rayon elektrik stansiyası, 1 və 2 saylı istilik mərkəzləri və s. baza müəssisələri kimi kollecın kadr hazırlığında yaxından iştirak edir, nəzəri biliyin təcrübə ilə əlaqələndirilməsində əvəzsiz xidmət göstərilər.

Kollec geniş tədris-texniki bazaya malikdir. 50-dən çox auditoriya fondu, texniki vasitələrlə təchiz olunmuş 24 fənn kabinetı və 10 laboratoriya, 150 nəfərlik oxu zalı və 85 min kitab fondu olan kitabxana, böyük idman zalı, əl oyunları stadionu, 150 yerlik yeməqxana və tədris emalatxanaları tələbələrin ixtiyarına verilmişdir.

Fəaliyyət göstərən 11 fənn birləşmə komissiyası, tədrisin metodiki cəhətdən düzgün təşkil edilməsinə və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

1967-ci ildə istismara verilmiş 1500 yerlik, 64 otaqlı (o cümlədən 50 tədris otağı), 12063 m² sahəli tədris istehsalat binası tədris prosesini bir növbədə aparmağa imkan verir (1).

Respublikanın neft sənayesi üçün kadr hazırlayan təhsil ocaqlarımızdan biri də Bakı Texniki Kollecidir. Bakı Texniki Kollecini Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 78 sayılı 26 iyun 1996-cı il qərarı və Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 353 sayılı 11 iyul 1996-cı il tarixli əmri ilə Bakı Politexnik və Maşınqayırma texnikumlarının birləşdirilməsi nəticəsində yaradılmışdır (3).

Keçmiş Bakı Politexnik Texnikumu isə əsası 1930-cu ildə qoyulmuş Məişət-Texniki Texnikumun bazası əsasında 1962-ci ildə yaradılmışdır. Bakı Texniki Kollecinin adı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2011-ci il 15 iyul 118 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin tabeliyindəki qurumlar Siyahısı" nda dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 17.08.2015-ci il tarixli 280 nömrəli qərarına əsasən dəyişdirilərək Azərbaycan Texniki Universiteti nəzdində Bakı Texniki Kollecini adlandırılmışdır.

Kollec hal-hazırda əyani və qiyabi təhsilə formalarını həyata keçirir (3).

Kollecə tələbə qəbulu biliyin qiymətləndirilməsi üzrə keçirilən imtahanlarda abituriyentlərin əldə etdikləri nəticələrə əsasən Azərbaycan Respublikasının Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir. Kollecə tələbə qəbulu planı müvafiq dövlət, həmçinin ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatların sifarişi əsasında orta ixtisas təhsili müəssisənin imkanları nəzərə alınmaqla, orta ixtisas təhsili müəssisələrinin və tabeliyində orta ixtisas təhsili müəssisələri olan nazirlik və təşkilatların təklifləri əsasında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər kabinetini tərəfindən müəyyən olunur.

Kollecə aşağıdakı ixtisaslar üzrə kadr hazırlığı aparılır:

Yol hərəkətinin təşkili, nəqliyyat vasitələrinin texniki istismarı, nəqliyyat

yatda daşımaların təşkili, nəqliyyat vasitələrinin təmiri və servisi, neft və qaz yataqlarının istismarı, mühasibat uçotu, avtomobil yolları və aerodromların tikintisi, istismarı və təmiri, sənaye avadanlıqlarının quraşdırılması və texniki istismarı.

Orta ixtisas təhsili pilləsinin proqramlarını başa vurmuş və Kollecin yekun dövlət attestasiyasından keçmiş tələbələrə orta ixtisas təhsili müəssisəsini bitirmələri barədə "Təhsil haqqında dövlət sənədlərinin nümunələri və onların verilməsi qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 29 aprel tarixli 82 nömrəli qərarına uyğun olaraq dövlət nümunəli sənəd-diplom verilir.

Kollecin tədris binası 2015-ci ildə Təhsil Nazirliyi tərəfindən əsaslı təmir edilmişdir. Kollecdə hazırlanan ixtisaslar üzrə müasir tələblərə cavab verən kabinet və laboratoriyalar tələbələrin istifadəsinə verilmişdir. Hazırda kollecdə 1500-ə yaxın tələbə təhsil alır. Kollecdə təlim-tərbiyə prosesi ilə uzun illər pedaqoji təcrübəsi olan 12 nəfər rəhbər işçi və 89 nəfər müəllim məşğul olur (3).

Tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, ayrı-ayrı orta ixtisas müəssisələrinin strateji inkişaf proqramı yoxdur. Həmçinin ixtisaslı müəllim çatışmazlığı problemi yaşanır. Bunun üçün ali məktəblərin məzunlarından orta ixtisas müəssisələrinə gənc müəllim kimi stimullaşdırıcı proqramla cəlb etmək olar.

Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsili müxtəlif inkişaf mərhələlərində formalaşaraq, ölkə iqtisadiyyatının peşə-ixtisas kadrlarına olan ehtiyacının ödənilməsində mühüm rol oynamışdır.

1990-cı illərin ortalarından başlayaraq, ölkədə texniki peşə təhsilinə diqqət artırılmış, onun zamanın tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi istiqamətində müvafiq addımlar atılmışdır. Bazar münasibətləri əsasında formalaşan iqtisadi reallıqlar texniki peşə təhsili sistemində, ilk növbədə təşkilati dəyişikliklərə yol açmışdır. Maddi–texniki bazası zəif və yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlamaq imkanları məhdud olan texniki peşə məktəbləri ləğv edilmiş və ya birləşdirilmiş, texniki peşə təhsili müəssisələrinə peşə məktəbi və peşə liseyi statusu verilmişdir.

Bununla bərabər, texniki peşə təhsilinin məzmununun yeniləşdirilməsi sahəsində xeyli iş görülmüş, tədris plan və proqramlarının məzmunu və quruluşunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində əməli addımlar atılmışdır.

Hazırda respublikada 114 texniki peşə təhsili müəssisəsi mövcuddur. Onlardan 7-si işğal olunmuş ərazilərdə fəaliyyət göstərmiş və hazırda fəaliyyəti dayandırılmış peşə məktəbləridir. Fəaliyyət göstərən texniki peşə təhsili müəssisələrindən 47-si peşə liseyi, 60-ı isə peşə məktəbidir. Respublikanın peşə məktəbi və peşə liseylərində 101 peşə üzrə 23 mindən artıq şagird təhsil alır. Hər il texniki peşə təhsili müəssisələrinə orta hesabla 13 mindən yuxarı şagird qəbul olunur (5).

Neft-qaz sənayesinin kadrla təminatında respublikada fəaliyyət göstərən bəzi peşə məktəblərinin rolu da az olmamışdır. Məsələn, 1 №-li Bakı Peşə

Liseyi Neft və qazçıxarma operatoru, elektrik montyoru, Texnoloji qurğuların operatoru, kimyəvi analiz laborantı-əmtəə operatoru kimi ixtisaslar üzrə, 2 №-li Bakı Peşə Liseyi Təmirçi çilingər-qaynaqçı, Elektrik avadanlığının təmiri və xidməti üzrə elektrik montyoru ixtisasları üzrə kadr hazırlayırlar.

Bu gün Azərbaycan Respublikasında texniki peşə, orta ixtisas təhsili sahəsində mövcud problemlər sırasında aşağıdakılar xüsusilə qeyd olunmalıdır:

– texniki peşə təhsili müəssisələrinin maddi-texniki və tədris bazası müasir tələblərə cavab vermir. Tədris prosesinin kompyuterləşdirilməsi sahəsində vəziyyət qənaətbəxş deyildir;

– texniki peşə təhsilinin mövcud idarəolunma strukturu bazar iqtisadiyyatı prinsipləri ilə tam uzlaşmır, onun dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsi mexanizmi kifayət qədər səmərəli deyildir. Son illərdə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait artsa da, tədris–maddi bazanın inkişafı və möhkəmləndirilməsi, xammal, yanacaq–sürtkü materiallarının alınması, şagirdlərin sosial müdafiəsi, bina, qurğu və digər tikililərin əsaslı təmiri, mühəndis–pedaqoji işçilərin və digər mütəxəssislərin ixtisasının artırılması üçün tələb olunan xərcləri tam ödəmir;

– kadr hazırlığı əmək bazarının tələbləri ilə uzlaşmır, texniki peşə təhsili sistemində kadr hazırlığının planlaşdırılması işi müasir tələblər səviyyəsində qurulmamışdır, iqtisadiyyatın inkişaf perspektivlərinə uyğun olaraq, əmək bazarının tələbatlarının uzunmüddətli elmi əsaslandırılmış proqnozlaşdırılması sistemi yoxdur;

- tələbələrin ixtisas üzrə təcrübə keçməsi üçün lazımı şərait yaradılmır.

– texniki peşə təhsili sistemində istifadə olunan proqramlar, ixtisas fənləri üzrə dərslik və dərs vəsaitləri müasir tələblərə cavab vermir;

– texniki peşə təhsili sistemində ixtisaslı kadrlar çatışmır, mühəndis – pedaqoji heyətin hazırlıq səviyyəsi qənaətbəxş deyildir. Kadr potensialı və müəllimlərin ixtisasartırma, yenidənəhazırlanma təhsili müasir tələblərə cavab vermir.

Ölkənin dinamik inkişaf edən iqtisadiyyatının peşə – ixtisas kadrlarına tələbatının ödənilməsinin bu gün üzləşdiyi problemlərin kompleks təhlilini və onun müasir əsaslarda daha səmərəli təşkilini təxirəsalınmaz edir.

Elə bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 3 iyun 2007-ci il tarixdə «Azərbaycan respublikasında texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramını (2007 – 2012-ci illər)» qəbul edir. Proqramın əsas məqsədi ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tələblərinə uyğun peşə ixtisası kadrlarına yaranan tələbatının ödənilməsi, habelə əhalinin müasir peşə təhsili almaq imkanlarının təmin edilməsi üçün iqtisadi və sosial baxımdan səmərəli texniki peşə təhsili sisteminin formalaşdırılmasıdır (9).

Orta ixtisas təhsilinin məzmununda da dəyişikliklər aparılmışdır. Belə ki, orta ixtisas təhsili müəssisələrində kadr hazırlığı aparılan ixtisaslar və istiqamətlər üzrə kiçik mütəxəssis hazırlığının məzmununa və səviyyəsinə qoyulan minimum tələblərə cavab verən orta ixtisas təhsilinin dövlət standartları

tətbiq olunmuş və buna müvafiq yeni tədris plan və proqramları hazırlanmışdır.

Orta ixtisas təhsili müəssisələrində son illərdə real tələbata əsaslanmadan artırılmış qəbul yerlərinin sayı azaldılmışdır.

Azərbaycanın 2010-cu il statistik göstəricilərinə görə məşğul əhəlinin (4071475 nəfər) 10,9 faizini (445983 nəfər) orta ixtisas təhsillilər təşkil edirlər(7).

Bütün orta ixtisas təhsili müəssisələrində buraxılış imtahanlarında iştirak edən məzunların hamısı müsbət qiymət almaqla ixtisas dərəcəsi və diplom alırlar. Halbuki bu günədək aparılan akkreditasiyada orta ixtisas təhsili müəssisələrində sonuncu kurs tələbələri arasında keçirilmiş test yoxlamalarında müvəffəqiyyət faizinin 75-85% arasında olması qeydə alınmışdır. Belə hallar buraxılış dövlət imtahanlarının obyektiv keçirilməsinə şübhə yaradır. Buna oxşar vəziyyət imtahan sessiyaları zamanı da müşahidə olunur. Belə ki, 2010-2011-ci tədris ilinin qış imtahan sessiyasının nəticələrinə görə imtahan sessiyasında iştirak edənlərin (32304) arasında qeyri-müvəffəq qiymət alanların sayı (1682) 5,2 faiz olmuşdur (8).

Həmçinin neft sənayesinin bu sahə üzrə olan normativ-hüquqi bazası daima dövrə uyğun olaraq təkmilləşdirilməlidir. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin təcrübələrindən yararlanaraq, Azərbaycan neft sənayesində fəhlə kadrların hazırlanması yönündə xüsusi qanunların qəbul olunaraq tətbiq edilməsinə ehtiyac vardır.

Tədqiqat göstərir ki, artıq peşə təhsili müəssisələrinə maraq azalıb. Belə ki, özəl yaranmış təhsil mərkəzlərinin yaranması və tez bir zamanda işçini ixtisaslaşdırılmış kadr kimi yetişdirməsi buna şərait yaradır. Bəzən bu neqativ hallara yol açır ki, insanlar daha ucuz və keyfiyyətsiz təhsil verən mərkəzlərə müraciət etməklə tez sertifikat əldə etmək üçün elə keyfiyyətsiz də təhsil alırlar. Belə təhsil mərkəzləri dövlət tərəfindən daima diqqət mərkəzində olmalıdır ki, gələcəkdə istehsalatda xoşagəlməz hallar yaşanmasın.

Araşdırma nəticəsində məlum olur ki, neft sənayesində texniki mütəxəssislərin hazırlanması üçün orta texniki tədris ocaqlarının vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün ardıcıl addımlar atılır. Bu tədbirlər ardıcıl olmalı, öz relsinə düşənə qədər davam etdirilməli, dövlət neft sənayesi müəssisələri öz qayğı və nəzarətlərini texniki tədris ocaqlarından çəkməməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin nəzdində Bakı Neft-Energetika Kolleci//https://az.wikipedia.org/wiki/Bak%C4%B1_Neft-Energetika_Kolleci– 24.08.2016
2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin (NK) 2011-ci il 15 iyul tarixli 118 nömrəli qərarı. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər kabineti. <http://www.cabmin.gov.az> - 27.05.2016
3. Bakı Texniki Kolleci// <http://bakitexnikakolleci.az/> - 31.08.2016
4. İlk peşə və orta ixtisas təhsili// Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. <http://edu.gov.az/az/page/31> - 23.06.2016
5. Peşə məktəbləri // http://www.azerbaijans.com/content_879_az.html - 12.07.2016
6. Sənədlər, Fərmanlar.//Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

- <http://www.president.az/documents/decrees> - 20.05.2016
7. Statistik göstəricilər// Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi.
<http://www.stat.gov.az/> - 01.08.2016
 8. Statistik təhlil 1992-2013.// Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası.
<http://tqdk.gov.az/activities/statistics/oil/> - 12.09.2016
 9. Təhsil Problemləri. <http://www.tehsilproblemleri.com/> - 18.08.2016
 10. Айдамиров Телман «Подготовка национальных кадров квалифицированных рабочих и инженерно-технических работников для промышленности Азербайджана». Баку: Агрыдаг, 2000, стр.84.

**СРЕДНИЕ ТЕХНИЧЕСКИЕ УЧЕБНЫЕ ЗАВЕДЕНИЯ ПО ПОДГОТОВКЕ
ТЕХНИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛИСТОВ
ДЛЯ НЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА**

И.К.БАГИЕВ

РЕЗЮМЕ

Цель данной статьи заключается в определении роли средне-технических учебных заведений в деле подготовки кадров для нефтяной промышленности Азербайджанской Республики, выявлении проблем, стоящих в этом направлении. Также в статье исследуются шаги, предпринятые в данном направлении правительством Азербайджана и предприятиями нефтяной промышленности для удовлетворения спроса на квалифицированные кадры.

Ключевые слова: инженерно-технические кадры, национальная нефтяная промышленность, средне-технические учебные заведения, профессионально-техническое образование

**THE HISTORY OF ENGINEERING AND TECHNICAL PERSONNEL TRAINING
FOR THE NATIONAL OIL INDUSTRY OF AZERBAIJAN**

I.K.BAGIYEV

SUMMARY

The purpose in writing this article is to describe the situation in the secondary technical schools producing footage for the oil industry of Azerbaijan after independence, and to identify problems. The article also examines the steps taken in this direction in the country. Also over the years to meet the demand for skilled workers in the country carried out by the oil industry is also reflected in the plans and actions.

Key words: the engineering and technical personnel, the national oil industry, the secondary technical schools, the vocational education

**UOT 327;
41.25.19**

ABXAZIYA VƏ CƏNUBİ OSETİYA MÜNAQIŞƏLƏRİNƏ TÜRKİYƏNİN MÖVQEYİ

M.E.ƏSƏDOV
Bakı Dövlət Universiteti
Esedov-m@mail.ru

Bu məqalədə üç Cənubi Qafqaz dövlətindən biri olan Gürcüstandakı Abxaziya və Cənubi Osetiya məsələsinin tarixi və necə yaranmasından bəhs edilir. Həmçinin məqalədə Türkiyə və Rusiya kimi iki böyük dövlətin Gürcüstan ilə münasibətləri və bu iki dövlətin bölgədəki etnik münaqişələrə olan münasibəti təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Gürcüstan, Abxaziya, Cənubi Osetiya, Türkiyə, Rusiya, etnik münaqişə

XX əsrin sonunda SSRİ-nin dağılması ilə keçmiş sovet respublikaları ərazilərində etnik münaqişələr daha da gücləndi. SSRİ-nin dağılmasından sonra Rusiya və NATO dövlətləri müstəqilliklərini yeni bərpa etmiş keçmiş “sovet sosialist respublikaları”nı, xüsusi ilə Qafqaz regionunda olan respublikaları öz siyasi maraqları dairəsindən kənar qoymaq istəmirdilər. Cənubi Qafqazda yaranan respublikalardan biri Gürcüstandır ki, SSRİ-nin dağılmasından sonra müstəqilliyinin ilk illərində geopolitik bir sarsıntı keçirmişdir.

Gürcüstan 1991-ci ilin aprelin 9-da müstəqilliyini elan edəndən sonra ərazisində yaşayan bəzi etnik qruplar yenidən mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəmirdilər. Gürcüstanın keçmiş prezidenti Zviad Qamsaxurdiyannın hakimiyyəti zamanında "Gürcüstan, Gürcülər üçündür" siyasəti ölkə ərazisində yaşayan etnik azlıqlarla mərkəzi hakimiyyət arasında silahlı münaqişəyə zəmin yaratmışdır [2]. Abxaziya Parlamenti də 1992-ci ilin iyulun 23-də öz müstəqilliyini elan etmiş və Abxaziya Muxtar Respublikasının adındakı "Sovet, Sosialist və Muxtar" adını ləvğ etmişdir. Lakin Abxazıyanın müstəqilliyini heç bir dövlət tanımamışdır.

Abxaziya probleminin əsası hələ Sovet Rusiyası qurulmamışdan əvvəldən başlamışdı. Gürcüstan sərhədləri daxilində olan və coğrafi mövqeyi baxımından Şimal Qafqazın bir hissəsi hesab olunan Abxaziya Muxtar Respublikasının, müstəqil bir dövlət yaratmaq istəyi hər zaman gündəmdə idi. Ab-

xazlar Qafqazın yerli xalqlarından biri olub və qədim bir dövlət ənənəsinə sahibdirlər. Müsəlman sünni məzhəbinə inanan abxazlar öz doğma dillərində danışırlar.

Abxazların bu hərəkətinə cavab olaraq, 1992-ci ildə Gürcüstan Abxaz-yaya qoşun yeritmiş və paytaxt Suxumini işğal etmişdir. Bu hadisə iki tərəf arasında qanlı münaqişəyə səbəb olmuşdur. Münaqişə nəticəsində Şimal Qafqazın muxtar respublikaları Abxaziyanın mövqeyini müdafiə etmişdilər, Rusiya isə Gürcüstana təzyiqləri artırmışdır. Rusiyanın müdaxiləsi hadisələrin gedişatını mürəkkəbləşdirmiş və Gürcüstan ilə əlaqələrin gərginləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, Rusiyanın iştirakı ilə Abxaziya və Gürcüstan arasında bağlanan müqavilə ilə 1993-cü ilin may ayının 20-də atəşkəs qüvvəyə minmişdir. Lakin atəşkəsə riayət edilməmiş və 1993-cü ilin iyul ayından münaqişə yenidən başlamışdır. Abxaz hərbi qüvvələri 1993-cü ilin sentyabr ayının 15-30-da Abxaziya-Gürcüstan sərhədi hesab olunan İnguri çayına qədər irəliləmişdir. Münaqişə nəticəsində əhalinin əksəriyyətinə sahib olan gürcülərin böyük hissəsi (250 min nəfər), Abxaziyadan köç etmək məcburiyyətində qalmış və yerlərinə, abxaz əsli əhali yerləşdirilməyə başlanmışdır[7].

1993-cü ilin dekabr ayında tərəflər arasında Cenevədə danışıqları başlanmışdır. Münaqişəni dayandırmaq məqsədiylə, tərəflər arasında 1994-ci ilin aprel ayının 4-də yeni bir atəşkəs müqaviləsi imzalanmış və müqavilənin tətbiqinə nəzarət etmək üçün BMT-nin Gürcüstan Müşahidəçi Heyəti (UNOMIG) barışıqı qorumaq əməliyyatını həyata keçirmək məqsədi ilə Suxumiyə yerləşdirilmişdir. Tərəflərin tələbi ilə 1994-ci ilin iyun ayında Gürcüstan və Abxaziyanın sərhədi hesab olunan İnguri çayı ətrafında qurulan neytral bölgəyə 2.500 şəxsiyyəti olan bir MDB (Müstəqil Dövlətlər Birliyi) Sülh məramlı qüvvələri (yalnız rus hərbi hissələrindən ibarət qüvvələr) yerləşdirilmişdir[9].

Abxaziya parlamenti, 1994-ci ildə qəbul etdiyi yeni konstitusiya ilə suveren bir dövlət olaraq, "Abxaziya Respublikası" nın müstəqilliyini elan etmiş, lakin Gürcüstan hökuməti tərəfindən onların bu cəhdi mənfi qarşılanmışdır. Rusiya Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü tanısa da, lakin BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarına əsasən tərəflərin problemi danışıqlar yoluyla həll etmək öhdəçiliyi ilə ziddiyyət təşkil etdiyini ifadə etmiş və Gürcüstanın ərazi bütövlüyünə olan təəhhüdünü bir daha bildirmişdir.

Münaqişənin əsasında Abxazyanın statusunun nə olacağı dayanırdı. Abxazlar müstəqil bir dövlət yaratmaq istəsələr də, gürcülər isə Gürcüstanın ərazi bütövlüyünün qorumağa çalışırdılar. Digər əhəmiyyətli bir problem isə mühacirlərin vəziyyəti idi. Münaqişə nəticəsində yaşadıkları yerləri tərk etmək məcburiyyətində qalan gürcülərin Abxaziyaya o şərtlə qayıtmasına razı olurdular ki, Gürcüstan hakimiyyəti ilk öncə Abxaziyanın müstəqilliyini tanıсын. Abxaziya tərəfi bildirirdi ki, Gürcüstan tərəfi onlar ilə federal muxtariyyətlik müqaviləsi imzaladıqdan sonra, qaçqın olan gürcülərin qayıtmasına icazə verəcəklər. Gürcüstanın keçmiş prezidenti Eduart Şvardnadze isə bölgədə Rusiyanın siyasətini zəiflətmək məqsədi ilə MDB-nin sülh məramlılarının

beynəlxalq sülh hərbi qüvvələri ilə yerdəyişdirilməsinə çalışırdı[11].

Gürcüstan üzərindəki nüfuzunu davam etdirmək məqsədi ilə abxaz rəhbərliyini dəstəkləyən Rusiya, olabiləcək müstəqilliyə bənzər bir muxtar quruluşun təşkil edə biləcəyi narahatlığı ilə bu məsələnin Gürcüstan sərhədlərinin daxilində həll edilməsini istəyirdi. Bu səbəblə Rusiya Federasiyası Abxaziyadakı problemi Gürcüstanın bir daxili problemi olduğunu, Gürcüstanın ərazi bütövlüyünün tərəfdarı olduğunu, Rusiyanın başqa bir ölkənin ərazisindəki hər hansı münaqişəyə qarışmaq niyyəti olmadığını, Abxaziyadakı Rusiya hərbi qüvvələrinin çəkiləcəyini, Qudautadakı hərbi hissələrin boşaldılacağını, yalnız sərhəd birliklərinin möhkəmləndiriləcəyini bəyan etmişdir.

Qafqaz dağlarının şimal və cənub yamaclarında yaşayan Osetinlər Hind-Avropa irqinə mənsub, İran mənşəli bir Qafqaz xalqıdır. Hal-hazırda Şimali Osetiya və Cənub Osetiya şəklində, süni olaraq bölünmüş olan Osetiyanın, şimal hissəsi Rusiya Federasiyasının tərkibində ikən, cənub hissəsi isə Gürcüstan sərhədləri daxilindədir.

Gürcüstanda Sovet rejiminin qurulmasından sonra da, Osetiya xalqının Çarlık Rusiyası dövründəki ikiye bölünmüş vəziyyəti davam etmişdir. Cənubi Osetiya 1922-ci ilin aprel ayının 20-də muxtar bölgə statusuyla, Gürcüstan Sovet Sosialist Respublikasının tərkibinə daxil edilmiş, digər hissəsi isə, Şimal Osetiya bölgəsi adıyla, 1925-ci ildə Rusiyaya birləşdirilmişdir. Şimal Osetiya 1936-cı ilin dekabr ayının 5-də muxtar respublika statusunu almışdır.

SSRİ-nin dağılmasından sonra Cənub Osetiya Şimal Osetiya ilə birləşmək arzusu yenidən gündəmə gəldi. Onların bu istəyi 1989-cu ildə Gürcüstan ilə gərginliyin ən üst səviyyəyə çıxmasına səbəb olmuşdur. 1990-cı ildə Cənub Osetiyanın müstəqilliyini elan etməsinə cavab olaraq, Gürcüstanın, "bölgənin muxtariyyət statusunu ləvğ etməsini elan etməsiylə" iki tərəf arasındakı siyasi gərginliyin qanlı münaqişəyə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. 1989-cı il sentyabr ayının sonlarında, gürcü hərbi qüvvələri, Cənub Osetiya bölgəsinə daxil oldular və silahlı münaqişə baş vermişdi. Rusiyanın dəstəyi sayəsində, osetinlərin qələbəsi ilə nəticələnən münaqişə; 53.000-dən çox Cənub Osetiya vətəndaşının bölgəni tərk etmək məcburiyyətində qalması ilə nəticələndi. Münaqişə zamanı Şimal Osetiyaya köçən 17.000 osetiyalının xaricində, böyük əksəriyyəti meydana gətirən gürcü mühacirlərin isə hələ də Gürcüstan daxilində, dağınıq halda yaşayırlar [8].

Rusiya 2000-ci ilin dekabr ayında Gürcüstan vətəndaşlarına viza tətbiq edərkən Abxazya və Cənub Osetiya sakinlərini bu proses xaricində tutaraq, Gürcüstanın ərazi bütövlüyünə hörmət etmədiyini bir daha göstərmişdir[6]. Cənub Osetiya Parlamenti 2004-ci ilin iyun ayının 9-da Rusiya Federasiyası ilə birləşmək qərarına gəldiklərini elan etmişdilər. Cənub Osetiya rəhbəri Eduard Kokoyev 2004-ci ilin iyun ayının 12-də Moskva mətbuatına verdiyi müsahibədə; "Osetiya xalqının bölünmüş bir xalq olduğunu, beynəlxalq ictimaiyyətin Cənub Osetiya problemini bölünmüş xalq daxilində həll etməsi, ayrıca ərazi bütövlüyünə bağlı qanun və tələblərin yanında bir millətin öz seçkisini etmə

haqqını da göz qarşısında alması lazım olduğu, yaxın bir tarixdə osetinlərin Cənub və Şimal hissələrə bölünməsindən xilas olaraq, Osetiyanın Rusiya Federasiyasına daxil olacağına inandığı, Cənub Osetiyanın Rusiya Federasiyasına daxil edilməsi üçün lazımlı olan müraciətin DUMA-ya və Rusiya Federasiyası Hökumətinə edildiyi" bildirmişdir [1].

Lakin bu Gürcüstan ərazisində olan qarşıdurmanın getdikcə uzanmasına gətirib çıxarırdı ki, bu da Gürcüstanın ərazi bütövlüyünə, daxili siyasətinə zərbə vururdu. Gürcüstan-Rusiya münasibətləri çərçivəsində rəsmi Moskva öz milli maraqlarını təmin etmək üçün bütün üsullardan istifadə edirdi. İstər seperatçı qüvvələrin dəstəklənməsi, istər hərbi gücdən istifadə edərək təhdid metodlarının tətbiqi, istərsə də enerji təminatının dayandırılması Rusiyanın ən çox istifadə etdiyi təzyiq vasitələrindəndir. Rusiya ilə Gürcüstan arasında münasibətlərin gərginləşməsi Mixail Saakaşvilinin (2003) hakimiyyətə gəlməsindən sonra daha da şiddətli xarakter aldı. Münasibətlərin gərginləşməsinin səbəbləri arasında Saakaşvili hakimiyyətinin qərb meyli siyasəti, Rusiya maraqlarına cavab verməyən enerji layihələrində aktiv rol alması və başqa məsələləri göstərmək olar. Həm də Gürcüstanın NATO-ya tam hüquqlu üzv olmaq istəyi və bu istiqamətdə atılan cəsarətli addımlar Rusiya tərəfindən heç də xoş qarşılanmamışdır. Çünki Rusiya Sovet İttifaqı zamanında olduğu kimi bu əraziləri öz daxili ərazisi hesab etmiş və daim Gürcüstanın müstəqilliyinə təhdidlər yaratmışdır.

Kosovanın müstəqil bir dövlət olaraq tanınmasından (2008-ci il aprel) sonra Abxaziya və Cənubi Osetiyanın da Rusiya tərəfindən tanınabiləcəyini ehtimal edən Gürcüstan bu əraziləri yenidən mərkəzi hakimiyyətə tabe etmək istədi. Bu səbəblə Gürcüstan prezidenti Mixail Saakaşvilinin Vaşinqton səfəri və 2008-ci ilin mart ayının 19-da ABŞ prezidenti Corc Bush və Xarici İşlər Naziri Rise ilə görüşdü. Bu görüşmədə Rise Gürcüstanı NATO-nun üzvü olacağı məsələsində olduqca ümidləndirdi [12].

Gürcüstan prezidenti Mixail Saakaşvilinin ABŞ-da apardığı danışıqlar və İsrailin NATO, BMT və AŞ daxilində lobçilik məsələsində verdiyi ümidlərlə bağlı olaraq Müstəqil Dövlətlər Birliyindən ayrılmağı, amma ilk əvvəl idarəsi xaricinə çıxmış Abxaziya və Cənubi Osetiyanı Gürcüstana tam birləşdirməyi düşünürdü. İlk əvvəl Rusiyanın Dünya Ticarəti Təşkilatına qatılmasını müdafiə edən protokola imzasını çəkməsinə baxmayaraq, sonradan parlamentdə Abxaziya və Cənubi Osetiyadakı sülh məramlı qüvvələrinin çıxarılmasına aid bir qərar çıxarması haqqında qanun qəbul etdirmişdi. Lakin Kreml də cənub qonşusuna qarşı yumşaq davranmaq niyyətində deyildi. Rusiya Xarici İşlər Naziri Sergey Lavrov buna cavab olaraq Rusiya sülh məramlı qüvvələrinin yerində qalacaqlarını bildirmişdir.

2008-ci ilin avqustunda gürcü qoşunları öz ərazi bütövlüyünü bərpa etmək məqsədi ilə seperatçı Cənubi Osetiyanın paytaxtı Sxinvali şəhərinə hücum etdi. Qısa müddət ərzində Sxinvali şəhərini ələ keçirən gürcü qoşunları tezliklə kapitulyasiya haqqında müqavilənin imzalanacağına ümid etdiyi vaxt Rusiya

tərəfi Gürcüstanı işğalçılıqda günahlandıraraq tezliklə Sxılvali şəhərini tərk etməsi haqqında ultimatum göndərdi. Bunun ardınca Rusiya öz vətəndaşlarını qorumaq adı ilə Gürcüstanı hücum edəcəyini bildirdi. Gürcüstan Rusiyanın xəbərdarlığına məhəl qoymayaraq Sxinvali şəhərini tərk etməyəcəyini bəyan etdi. Nəticədə elə həmin gün rus qoşunları Şimali və Cənubi Osetiyanı birləşdirən Roqun keçidi vasitəsilə öz vətəndaşlarını və sərhəddə yerləşdirilən rus sülhməramlılarını qorumaq adı ilə Cənubi Osetiyaya daxil oldu. Tezliklə Sxinvali şəhərini işğal edən rus qoşunları Gürcüstanın dərinliklərinə doğru irəlilədilər. Rus qoşunlarının komandiri İqor Konaşenkov 12 rus sülhməramlı əsgərinin Cənubi Osetiyada gürcü əsgərləri tərəfindən öldürüldüyünü bildirmiş, lakin bu rəqəm Rusiya Xarici İşlər Naziri Sergey Lavrov tərəfindən 30 olaraq bildirilmişdir [12].

Qafqazda olan hadisələr ilə bağlı olaraq Türkiyənin Baş Nazir Rəcəb Tayyip Ərdoğan Moskva səfərinin ardından 2008-ci ilin avqust ayının 14-də Tiflisə səfər etdi. Türkiyənin Baş Naziri Ərdoğan Gürcüstanın Cənubi Qafqazda strateji önəmə sahib bir ölkə olduğunu dəyərləndirdi və bu münaqişənin sülh yolu ilə həll olunmasını və daima Gürcüstanı dəstək verəcəyini söyləmişdir. Cənubi Qafqazda sülh, təhlükəsizliyin və müstəqilliyin tam anlamıyla təsis edilərək davam etdirilməsi üçün bir platformanın hazırlanması istiqamətində bir fikrin olduğunu dilə gətirən Türkiyənin Baş Nazir Ərdoğan və bu fikirləri Gürcüstan prezidenti Mixail Saakaşvili ilə də müzakirə etməyi düşünürdü. Türkiyənin Baş Nazir Ərdoğan Gürcüstan prezidenti Mixail Saakaşvili ilə təkbətək görüşməsinin ardınca olan mətbuat konfransında son günlərdəki hadisələrin “dost və qonşu” Gürcüstanda yol açdığı acıları bölüşmək, bu münaqişənin yaratdığı təxribatlardan olan narahatlığı səbəbiylə Tiflisə gəldiyini bildirmişdir.

Türkiyənin Baş Nazir Ərdoğan “Dost və qonşu olan Gürcüstanda olan hadisələrin Türkiyə xalqı tərəfindən də böyük bir hissiyatlılıqla izləndiyini” ifadə etmişdi. “Biz Türkiyə olaraq Gürcüstanın müstəqilliyini və BMT Təhlükəsizlik Məclisi tərəfindən tanınan ərazi bütövlüyünün mühafizə edilməsindən tərəfdarıyız” deyərək Ərdoğan bildirmişdi. Ərdoğan Gürcüstanın Cənubi Qafqazda strateji önəmə sahib bir ölkə olduğunu ifadə etmişdi.

Beynəlxalq ictimaiyyətin səyi ilə Rusiya prezidenti 2008-ci ilin avqust ayının 12-də işğalı dayandıraraq danışıqlara başlamağa qərar verdi. Münaqişənin həll edilməsi üçün qərb dövlətlərindən Fransanın prezidenti Sarkozi atəşkəs müqaviləsinin imzalanmasını təklif etdi. Uzun diplomatik danışıqlardan sonra Gürcüstan prezidenti Mixail Saakaşvili 2008-ci ilin avqust ayının 15-də atəşkəs müqaviləsinə imzalamağa qərar verdi. Müharibənin nəticəsində dağılmış şəhərlərlə yanaşı Gürcüstan tərəfdən 400, Rusiya tərəfdən isə 160 nəfər həyatını itirmişdi. Baxmayaraq ki, Rus-Gürcü münaqişə iki tərəf arasında baş vermişdir, amma onun nəticələri istər münaqişə zamanı, istərsə də münaqişədən sonrakı dövrdə də bütün Cənubi Qafqaz bölgəsinə təsir etmişdir.

Rusya-Gürcüstan arasındakı atəşkəs müqaviləsi:

1. Münaqişənin həll üçün atəşkəs olmalı.

2. Bütün hərbi əməliyyatlara dərhal son verilməli.
3. Humanitar yardımın çatdırılması üçün sərbəst keçid tanınması.
4. Gürcüstan ordusu münəqişədən əvvəlki sərhədlərə geri qayıdacaq.
5. Rus orduları hücumu başlamadan əvvəlki mövqelərinə geri dönəcəklər. Bölgədəki qarşıdurma ilə əlaqədar beynəlxalq bir həll olana qədər Rusiya sülh qüvvələri əlavə təhlükəsizlik tədbirləri alacaqlar.

6. Cənubi Osetiya və Abxaziyanın gələcəkdəki statusları haqqında beynəlxalq danışıqlar başladılacaq [10].

Qafqazda olan problemlərin həlli daha çox Rusiyadan asılı olduğunu desək daha uyğun olardı. Belə ki, Gürcüstanda getdikcə artan ABŞ-Rusiya gərginliyi Polşa və Ukrayna kimi ölkələr ilə davam etməkdədir ki, bu da hər iki ölkənin yeni müttəfiqlər axtarmasına gətirib çıxarmışdır. Rusiya bu mübarizədə əsas müttəfiqləri İran və Suriyadır. Türkiyə isə bu mübarizədə neytral vəziyyətini saxlayır. Belə ki, xüsusən iqtisadi münasibətlər və terrola mübarizədə önəmli bir məsafə qət etdiyi Suriya və İranın Rusiya ilə olan əlaqələrinin daha da inkişaf etməsi və buna qarşı Türkiyənin fərqli bir tərəfdə yer alması onun qonşular ilə olan münasibətlərində yenidən problem yaranmasına səbəb ola bilərdi [10].

Bəhs edilən iki kritik hadisə haqqında Türkiyənin regional siyasətində ehtiyatlı davrandığı və həssas tarazlığı qorumağı çalışmaq niyyətində olduğu aydın görülməkdədir. Həm də Türkiyə regional qarşıdurmaların həlli üçün Qafqaz Sabitlik və Əməkdaşlıq Platformasının yaradılmasını təklif etmişdir. Bu mövzuda xarici siyasət seçimi beynəlxalq səviyyədə çox qütblü bir sistem təxəyyülünə sahib Kremlin daxilində olduqca müsbət qarşılanmışdır [3].

Türkiyə Qafqaz bölgəsində baş verən problemlərin həll edilməsi üçün aralarında Rusiya və Gürcüstanın da olduğu və başqa etnik problemlərin həlli məqsədi ilə bölgə dövlətlərini sülh və əmin-amanlıqda birləşməsi üçün Qafqaz Sabitlik və Əməkdaşlıq Platforması fikiri ortaya atmışdır ki, münəqişənin beşinci günündə Moskvada Ərdoğan bu Platforma haqqında olan fikirlərini açıqlamış və sabahısı gün yəni 14 avqustda Tiflisə gedərək burada da bu platformanı Gürcüstan səlahiyyətli nümayəndələri ilə müzakirələr etmişdir. Beynəlxalq ictimaiyyətdən də dəstək alan platformaya ilk əvvəl müsbət yaxınlaşan Gürcüstan daha sonra Rusiyayı atəşkəs razılaşmasına riayət etməməkdə günahlandıraraq platformanı dəstəkləməyəcəyini açıqlamışdır. Türkiyə mövzu üzərində işlərini davam etdirmiş Gürcüstan platformaya qatılmış və Qafqaz dövlətləri arasında dialoq müddəti başlamışdır. 2008-ci ilin noyabr ayında Helsinkidə olan ATƏT samminti əsnasında platformanın da ilk müzakirələri olması tərəflər arasında qərarlaşdırılmışdır [4]. Bu toplantı yüksək səviyyəsində reallaşdırılmış və Qafqaz Sabitlik və Əməkdaşlıq Platformasının məqsədləri və vəzifələri haqqında müzakirələr olmuşdur. Müzakirələrin davamı kimi 2009-cı ilin yanvar ayının 26 – 27-də İstanbulda yenidən reallaşdırılmışdır. Platforma ölkələr arasında əlaqələrin normallaşdırılması üçün atılmış bir addım olmaqla birlikdə; Gürcüstan - Rusiya, Azərbaycan - Ermənistan, Türkiyə - Ermənistan kimi münəqişələr yaşayan dövlətlərin platformanın məqsədinə çatması üçün

taviz vermələri və problemlərin həllində daha fəal olmalarına kömək edəcəkdir. 2009-cı ilin fevralın 13-də Moskvada Rusiya və Türkiyə "Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Rusiya Federasiyası arasındakı əlaqələrin yeni bir mərhələyə doğru irəliləməsi, dostluğun və çox tərəfli ortaqlığın daha da dərinləşdirilməsi ilə bağlı ortaq bəyannamə"də Qafqaz Sabitlik və Əməkdaşlıq Platformasına da yer verilmişdir [5].

Rusiya və Gürcüstan arasında olan münaqişədən sonra Gürcüstan və Ermənistanın xarici siyasətlərinin istiqamətlərində dəyişikliklər baş verməyə də, Azərbaycanın xarici siyasətinə yenidən baxışının şahidi olmaq olar. Mühəribəyə qədərki dövrdə Ermənistan birmənalı şəkildə Rusiyapərəst, Gürcüstan tamamilə Qərbləşmə siyasəti yürütsə də, Azərbaycanın xarici siyasətinin istiqaməti balans saxlamaqla qərblə inteqrasiya kimi izah edilirdi. Amma mühəribədən sonra Azərbaycan rəsmiləri konkret olaraq bildirmişlər ki, Azərbaycan nə NATO-nun, nə də ki, Avropa İttifaqının üzvü olmaq niyyətində deyil. Bu təşkilatlarla əməkdaşlıq Azərbaycanın prioritetlərindən olsa da, hazırda bu institutlara tam inteqrasiya gündəmdə yoxdur. Ümumiyyətlə, balans saxlamaqla qərbə inteqrasiya ifadəsini birmənalı qarşılamaq çətindir, Çünki balans qorumaqla başqa bir istiqamətə yönəlmək çox çətindir.

Qafqazın Qara dənizə yeganə sərhədi olan Gürcüstan Orta Asiya türk respublikaları ilə Türkiyəni bağlayan son dərəcədə önəmli bir bölgədir. Həm də Gürcüstan Türkiyənin Qafqaza, hətta Avrasiya strategiyasındakı açar nöqtəsidir. Gürcüstan Rusiya və Türkiyə arasında neytral bir bölgə olmaqla yanaşı, daha önəmlisi Xəzər dənizi enerji qaynaqlarının dünya bazarlarına daşınmasında ən önəmli quru yoldur. Bu münaqişədə Türkiyə öz birtərəfliyini qorumağa çalışmışdı. Türkiyə Rusiya ilə münasibətləri gərginləşdirmək istəmirdi. Bunun da səbəbi Türkiyənin əsas ticarət partnyoru olan Rusiya ilə münasibətlərin gərginləşdirməmək idi. Lakin Türkiyə Gürcüstan ilə də münasibətləri korlamaq istəmirdi. Bunun səbəbdə münaqişə zamanı Gürcüstana daim maddi yardım etmişdir. Cənubi Osetiya və Abxaziya münaqişənin sonunda Rusiyanın dəstəyi ilə müstəqilliklərini qazansalar da, lakin buna baxmayaraq, Qafqazda Rusiyanın hökmranlığının yenidən güclənməsi üçün yeni vasitə olmuşdur.

Cənubu Qafqazda etnik münaqişələr davam etdikcə, bu regionda yerləşən dövlətlərin iqtisadiyyatının inkişafına mənfi təsir göstərəcək. Həqiqətdə dünya dövlətləri bu münaqişələrin həllinə çalışsalar da, hələ buna nail olmamışlar. Bu da region dövlətlərinin həm xarici, həm də daxili siyasətinə mane olur. Bu səbəbdən də bu münaqişələrin həmin dövlətlərin ərazisi daxilində sülh yolu ilə həll olunması lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bozkurt Giray Saynur, "Gürcüstan'daki Etnik Çatışmalar Karşısında Türkiyə ve Rusya'nın Tutumu", *Karadeniz Araştırmalar*, Say: 19, Güz 2008, s.7-8
2. Mert Okan, Türkiyə'nin Kafkasya Politikası ve Gürcüstan, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, 1.Baskı, İstanbul: Sentyabr 2004. s 204
3. Ohrimenko I.V., "Turtsiya i krizis na Kavkaze. Nikatoriye paliticheskiye i ekonomicheskiye

- aspecti”, Institut Blijnevo Vostoka, 19 oktyabr 2008, www.iimes.ru
4. Dışışleri Bakanlıđı Basın Açıklamaları, “No:210 - 29 Kasım 2008, Helsinki’de yapılacak Ađıt Bakanlar Konseyi 16. Toplantısı Hk.,” www.mfa.gov.tr (Eriřim 1 Haziran 2011).
 5. Dışışleri Bakanlıđı Ortak Açıklamaları, www.mfa.gov.tr (Eriřim 1 Haziran 2011).
 6. Kartal Çetin .Gürcistan ve Türkiye iliřkileri. Edirne Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eylül, 2007 s 135-136
 7. Karayel Erol, “Kafkasya’da Etnik Çatışmalar: Sebepler ve Çözümler”, Kafkas Vakfi Bülteni, Kış 1998. www.kafkas.org/bgkafkas/etniksorunlar.html (23.10.2005)
 8. Tavkul, U., “Tarihi ve Etnik Yapısıyla Kafkasya”, Yeni Türkiye Dergisi, Yıl:3, Sayı:16, Temmuz-Ađustos 1997.
 9. Türkiye’nin Güney Kafkasya Ülkeleriyle iliřkileri. <http://www.mfa.gov.tr/turkce/grupa/kafkasya.htm>
 10. Usak Gürcistan Krizi Deđerlendirme Raporu Uluslararası Stratejik Arařtırmalar Kurumu Avqust 2008 s. 51
 11. Yıldız Yavuz G., Kafkas Toplumlarının Siyasi ve Ekonomik Yapıları ve Geliřmeleri ile Bunlar Üzerinde Güç ve Rekabet Mücadeleleri ve Türkiye’nin İzlemesi Gereken Politikalar”, Kafkaslar, Orta Dođu ve Avrasya Perspektifinde Türkiye’nin Önemi Sempozyumu, Harp Akademileri Yayını, İstanbul, 28-29 Aprel 1998, s.180.
 12. www.metimes.com/security/2008/09/09/comentary Israil of the Caucasus

ПОЗИЦИЯ ТУРЦИИ ПО КОНФЛИКТАМ В АБХАЗИИ И ЮЖНОЙ ОСЕТИИ

М.Э.АСАДОВ

РЕЗЮМЕ

Данная статья является одной из трех стран Южного Кавказа Грузии, Абхазии и Южной Осетии, и как вопрос она имеет дело с созданием. Кроме того, в статье, два больших государства, такие как Турция и России отношения с Грузией и отношения двух стран к этническим конфликтам в регионе, были проанализированы.

Ключевые слова: Грузия, Абхазия, Южная Осетия, Турции, Россия, этнический конфликт

TURKEY'S POSITION THE CONFLICTS IN ABKHAZIA AND SOUTH OSSETIA

M.E.ASADOV

SUMMARY

This article is one of the three South Caucasus states of Georgia, Abkhazia and South Osetia issues and how it deals with the establishment. Also in the article, two large states such as Turkey and Russia's relations with Georgia and the two countries' relationship to the ethnic conflicts in the region have been analyzed.

Key words: Georgia, Abkhazia, South Ossetia, Turkey, Russia, ethnic conflict

UOT 94(479.24)**TÜRKİYƏNİN NATO-NUN YENİ ÜZVLƏRİ-ÇEXİYA,
MACARİSTAN VƏ POLŞA İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ****H.A.HÜSEYNLI*****Bakı Dövlət Universiteti******huseynhuseynli@hotmail.com***

XX əsrin 90-cı illərinin ikinci yarısı NATO-nun şərqə doğru genişlənməsi planında konkret addımlar atılması şəraitində keçmişdir. 1999-cu ildə ittifaqa Macarıstan, Polşa və Çexiya daxil oldu. Onlar NATO-ya daxil olana qədər və daxil olduqdan sonra Türkiyədən böyük dəstək almışdılar. Türkiyə bu Avropa ölkələri ilə NATO çərçivəsində olduğu kimi, ikitərəfli münasibətlərdə də hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi əməkdaşlıq etmişdir.

Açar sözlər: Türkiyə, NATO, ABŞ, RF, Çexiya, Macarıstan, Polşa, sülh naminə tərəfdaşlıq, genişlənmə

1997-ci il 8-9 iyul tarixlərində NATO-nun növbəti sammitinin keçirildiyi Madriddə Türkiyənin də dəstəyi ilə 3 ölkənin təşkilata üzvlüyü məsələsi təsdiqləndi. Zirvədən sonra nəşr edilən məruzədə Polşa, Macarıstan və Çexiya Respublikası üzvlük müzakirələrinə dəvət edilmiş, Rumıniya, Sloveniya və Baltik Respublikaları ilə digər üzvlər üçün NATO-nun qapısının açıq qalacağı bəyan edilmişdi [19]. Madrid zirvəsində Türkiyəni prezident Süleyman Dəmirəl və Xarici İşlər Naziri İsmayıl Cem təmsil etmişdi. Bu zirvə iclasında genişlənmənin tərəfdarı kimi Türkiyə Çexiya, Polşa və Macarıstanın ittifaqa qoşulmasının NATO-ya güc qatacağını, bu üzvlüyün Sülh Naminə Tərəfdaşlıq layihəsinin üzvü olan digər dövlətlər üçün də bir hədəf olacağını bəyan etmişdi. Digər tərəfdən də Türkiyə dövləti genişlənmə məsələsinə Rusiya Federasiyası kimi üçüncü dövlətlərin mənfi reaksiyalarına qarşı həssaslığını nümayiş etdirmişdi. Türkiyə, NATO-nun şərqə doğru genişlənməsinə Rusiyanın Qafqazda hərbi varlığını artırmaq və burada nüfuz dairəsini genişləndirməklə cavab verəcəyindən narahat olub bu problemi təkbəşinə aradan qaldıra bilməyəcəyini də yaxşı başa düşürdü. Türkiyə genişlənməyə qarşı Rusiyanın hər hansı bir əks həmləsinin olmaması üçün Madrid zirvəsində aşağıdakı məsələlərə diqqəti yönəltməyə çalışdı:

- NATO-nun daxili və xarici uyğunlaşma müddəti ittifaqın əsas təhlükəsizlik rolunun əhəmiyyətinə heç bir halda təsir göstərməməli və NATO Qərbin əsas təhlükəsizlik orqanı və siyasi məşvərət forumu olaraq qalmalı idi.

- Genişlənmə tədricən həyata keçirilməli və üçüncü bir tərəfi hədəf alma-
malı idi (Üçüncü tərəf deyildikdə Rusiya Federasiyası nəzərdə tutulur –
H.H.).
- Keçid dövründə Sülh Naminə Tərəfdaşlıq proqramının imkanlarından
maksimum dərəcədə istifadə edilməli idi.
- NATO-ya üzv olaraq qəbul edilən dövlətlər arasında coğrafi tarazlıq bər-
qərar edilməli idi; Rumıniya, Bolqarıstan və Albaniya genişlənmədən kə-
narda qalmamalı idi [10, 19-20].

Qeyd edək ki, Rumıniya, Bolqarıstan və Albaniyanın NATO-ya tam üzv olması Ankaranın NATO daxilində təsir dairəsinin genişlənməsinə səbəb ola-
caqdı. Bundan başqa Rumıniyanın üzvlüyü Türkiyəyə Rusiyanın Qara dənizdə-
ki üstünlüyünə qarşı bir tarazlıq yaratmağa imkan verəcəkdə [2, 71; 5, 481].
Türkiyə genişlənmənin öz təhlükəsizliyini də birbaşa əlaqələndirən Balkanları
tez bir zamanda əhatə etməsini həmin bölgə ölkələrinin ittifaqa üzv olmasına
qədər təkidlə dəstəkləmiş və bu istəyinə yalnız XXI əsrdə nail olmuşdu. Balkan
ölkələrindən əvvəl Vişeqrad ölkələrinin üzvlük məsələsi ilk olaraq həll edil-
mişdi. NATO ilə Polşa, Macarıstan və Çexiya Respublikaları arasındakı üzvlük
müzakirələrinə ən qısa vaxtda başlayıb üzvlüklərin təsdiq edilmə müddətinin
NATO-nun yaradılmasının 50-ci ildönümü olan 1999-cu ilin dekabrına qədər
başa çatdırılması qərara alınmışdı [8]. Belə də oldu. 1999-cu ildə ilk 3 Şərqi
Avropa dövlətinin qəbulu Alyansın həmin ilin apreliyində Vaşinqton Zirvə görü-
şündə qeyd olunan 50-ci ildönümünə təsadüf etdi. 10 il əvvəl Şərq bloku və
Varşava paktının üzvlərindən üçü – Çexiya, Macarıstan və Polşa NATO-nun
müttəfiq dövləti kimi zirvədə iştirak etdilər [11, 179]. Türkiyənin qəbul edilən
yeni üzvlərlə NATO-ya üzv olana qədər də sıx münasibətlər var idi. Türkiyə
prezidenti Süleyman Dəmirəlin 1993-1997-ci illərdə Polşaya, Polşa prezidenti
Lex Valesanın 1994-cü ildə Türkiyəyə səfərləri dövlətlər arası siyasi münasi-
bətlərin ən yüksək səviyyəyə çatmasına imkan vermişdi. Xüsusilə də 1994-cü
ildə Polşa ilə Türkiyə arasında “Yüksək Səviyyəli Davamlı Məsləhət Komitə-
si”nin təşkilinə qərar verilməsi [16] dövlətlər arası sıx əlaqələrin yaranmasına
imkan vermişdi. Qəbul edilən qərara görə tərəflər aşağıdakı məsələlərdə razılı-
ğa gəlmişdi:

- Tərəflər aralarında yüksək səviyyəli məşvərətlər aparmaqla komitə təşkil
edəcəklər. Komitə tərəfləri təmsil edən heyətlərdən təşkil olunacaq;
- Heyətlərə eyni dərəcədə yüksək səviyyəli səlahiyyətli şəxslər rəhbərlik
edəcək. Tərəflər heyət üzvlərini əvvəlcədən diplomatik yolla qərarlaşdı-
rılmış müzakirə ediləcək mövzuların tələblərinə uyğun olaraq seçəcəklər;
- Komitə ildə bir dəfədən az olmamaq şərti ilə vacib bilinən hər hansı bir
vaxtda tərəflərin paytaxt şəhərlərində növbəli formada təşkil ediləcək;
- Komitə Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Polşa Respublikası arasındakı dostluq və
əməkdaşlıq müqaviləsi ilə ikitərəfli müqavilələrin tətbiq edilmə vəziyyətinə
görə dəyərləndiriləcək;
- İki ölkə arasında yüksək səviyyəli səfərlərin nəticələri tədqiq edilib tətbiq

ediləcək;

- Siyasi, iqtisadi, konsulluq, mədəni və elmi baxımdan ikitərəfli əlaqələri inkişaf etdirmək üçün məsləhət məşvərət ediləcək;
- Tərəflər qarşılıqlı razılıq əsasında hərbi əməkdaşlığı və müdafiə ilə bağlı mövzuları da müzakirə ediləcək məsələlər siyahısına daxil edə bilərdilər [16].

Bu razılıq əslində Polşanın NATO ailəsinə daxil edilməsi yolunda Türkiyənin vasitəçiliyi ilə atdığı ilk addım idi. Çünki Polşa tez-tez Rusiya təhdidini vurğulayaraq tez bir zamanda NATO-ya üzv olmaq niyyətini bəyan edirdi. Bu səbəbdən də Türkiyə ilə əldə edilən razılığın mətninə “tərəflərin qarşılıqlı razılıq əsasında hərbi əməkdaşlıq və müdafiə ilə bağlı mövzuları da müzakirə edə biləcəkləri” müddəası da daxil edilmişdi. 1999-cu ildə Türkiyənin də dəstəyi ilə Polşanın NATO-ya qoşulmaq istəyi tam olaraq reallaşdı. Türkiyənin də AB-yə tam üzv olma prosesində ən əhəmiyyətli dəstəkçilərindən biri də hər zaman Polşa olmuşdu. Hər iki ölkə ittifaqın aktiv üzvləri arasında olmaqla yanaşı "sədəcə faydalanma deyil, təhlükəsizliyi təşviq etmə" prinsipindən çıxış etməklə NATO-nun fəaliyyətlərinə müxtəlif formalarda öz töhfəsini verir. NATO-nun genişlənməsini Avropa-Atlantika zonasında qalıcı sülh və sabitliyin təmin edilə bilməsi üçün strateji bir layihə olaraq gören Türkiyə və Polşa NATO-nun “açıq qapı siyasəti”ni və namizəd ölkələrin üzvlüyünü dəstəkləməkdədi. Bu yanaşma, hər iki ölkənin də transatlantik sahənin təhlükəsizliyinin bölünməzliyi mövzusunda paylaşdığı ortaq düşüncənin də konkret bir dəlilidir. NATO-ya üzv olmağa istəklilə ölkələr Avropa-Atlantika sahəsinin təhlükəsizliyi baxımından strateji əhəmiyyətə malik bölgələrində fəaliyyət göstərirlər. Türkiyə və Polşa namizəd ölkələrin üzvlük prosesini dəstəkləyərək həm öz bölgələri, həm də geniş transatlantik sahəsi üçün konstruktiv bir rol oynamağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Həqiqətən də, bu ölkələrin transatlantik təşkilatlarla qurduqları əlaqə, olduqları bölgələrdə sülh və sabitliyi təmin etməyə istiqamətli fəaliyyətləri bu niyyətlərinin aşkar göstəricisidi. Digər tərəfdən, NATO üzvlüyü sadə bir macərə deyil. Namizəd ölkələrin yerinə yetirməli olduğu müəyyən bəzi zərurətlər var. İttifaqa üzvlük NATO ilə dinamik bir öhdəliyi ehtiva edən qüsursuz bir hazırlıq müddəti çərçivəsində və fərdi qabiliyyətlərə görə reallaşır. Bu baxımdan üzvlük üçün fəaliyyət planı namizəd ölkələri ruhlandıraraq iştirak proseslərinə təkan verəcək faydalı bir vasitə təşkil edir [7, 216-217]. Məsələyə bu baxımdan yanaşan Türkiyə və Polşa namizəd ölkələrin üzvlük prosesini sürətləndirəcək, NATO-nun təqdim etdiyi vasitə və mexanizmlərindən ən yaxşı şəkildə faydalanmalarını təmin edəcək addımları atması baxımdan dəstəyini davam etdirməkdə qərarlılıq nümayiş etdirir.

Türkiyə və Polşa Rumıniya ilə birlikdə 2012-ci il Çikaqo sammiti və 2013-cü il NATO-nun Xarici İşlər Nazirləri iclası daxilində təşkil etdikləri yığıncaqlarla NATO-nun genişlənməsinə verdikləri dəstəyi bir daha nümayiş etdirmişdilər. Bosniya və Herseqovina, Gürcüstan, Makedoniya və Çernaqoriyanın da iştirakı ilə 3 + 4 formatında keçirilən bu görüşlər açıq qapı siyasəti və

namizəd ölkələrin hədəflərinə uyğun maraqları yeniləyərək dəstək olmuşdu. Türkiyə və Polşa, bənzər mövqeyə sahib digər müttəfiqlər ilə birlikdə qarşılaşdıqları çətinliklərin öhdəsindən gələ bilmək üçün namizəd ölkələrə kömək etməyi, Avropa-Atlantika hədəflərinə çatmaları məsafə qət etmələrini təmin edə-cək zəruri siyasi və texniki dəstəyi verməyi hazırda da davam etdirməkdədi [7, 216-217].

Polşa Türkiyə ilə NATO çərçivəsində əməkdaşlıq baxımından ortaq fikirlərə sahibdir. Hər iki ölkə Avro-Atlantika təhlükəsizliyinin təməl daşı və transatlantik dialoq üçün əsl forum olaraq gördükləri NATO-nu bölgədə risk və təhdidlərlə mübarizədə, sülh və sabitliyin inkişaf etdirilməsində əsas təşkilat olaraq qəbul edir. Hər iki ölkə də qarşılıqlı güzəştlərə əsaslanan qərar qəbul etmə mexanizmi kimi müəyyən zaman çərçivəsində sınılanmış qanunların əhəmiyyətini vurğulayaraq kollektiv müdafiənin İttifaqın əsas vəzifəsi olmasını dəfələrlə bəyan etmişdir. Bundan başqa Əfqanıstandan Kosovaya qədər uzanan geniş bir coğrafiyada müxtəlif böhranların həlli, sülhün qoruması və bərqərar edilməsi işində də tərəflər aktiv şəkildə iştirak etməklə qlobal təhlükəsizliyə öz töhfələrini vermişdir. NATO-nun ballistik mərmə müdafiə etmə sistemi, müttəfiqlər kimi Türkiyə və Polşanın da konkret olaraq fayda verə biləcəkləri və birgə iş görəcəkləri ən mühüm sahələrdən biridi [7, 181]. Bu sahədə artıq ABŞ prezidenti Corc Buşun (2001-2009) hakimiyyəti dövründə Çexiya və Polşada ön-ləyici radar və raket sistemlərinin qurulması fikri ön plana çıxsa da Rusiyanın təkidi ilə bu plan reallaşmamışdı. Hazırda isə Barak Obamanın prezidentliyi dövründə (2009-cu ildən etibarən) bu sistemin Türkiyədə qurulması məsələsi ön plana çıxmışdı [9, 3-9]. Buna baxmayaraq Şərqi Avropada da bu sistemin qurulması fikrindən tam olaraq imtina edilməmişdir.

Polşa ilə yanaşı Türkiyənin Çexiya ilə də istər NATO-ya qədər, istərsə də Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı ailəsinə üzv olduqdan sonra sıx əlaqələri olmuşdu. Çexoslovakiyanın parçalanmasından sonra 1993-cü il yanvar 1-də yaranan Çexiya Respublikası Türkiyə tərəfindən eyni gündə tanınmışdı. Çexiya da Polşa kimi Türkiyənin Avropa Birliyinə üzv olmaq yolunda ən mühüm dəstəkçilərindən biri olmuşdu [17]. Qarşılıqlı olaraq Türkiyə də Çexiyanın NATO ailəsinə qoşulmasını dəstəkləməklə 1999-cu ildə Polşa ilə birlikdə quruma üzv olmasına nail olmuşdu. Hətta bu məqsədlə artıq 1998-ci il martın 4-də TBMM-də Çexiya Respublikasının NATO-ya üzv olmasına dair protokolun lehinə qanun qəbul edilmişdi [13]. Polşa məsələsində olduğu kimi Çexiyanı da dəstəkləməkdə Türkiyənin əsas ümidi yenə də Avropa Birliyinə qəbul olmaq yolunda həm NATO-nun həm də yeni üzvlərin dəstəyini almaq idi. Türkiyə-Çexiya əlaqələrində son illərə qədər siyasi problem olmamışdı. Çünki, mövcud dostluq əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, iqtisadi və ticarət məsələləri başda olmaqla əməkdaşlığın mümkün olduğu hər sahədə inkişaf etdirilməsi üçün lazımi siyasi iradə və qətiyyət hər iki tərəfdən nümayiş etdirilmişdi. Lakin, bu əlaqələrdə Polşadan fərqli olaraq qırılma müşahidə olunmuşdu. Xüsusilə də NATO-nun 2011-ci ildə Berlində keçirilən Xarici İşlər Nazirlərinin iclasında Kipr

Respublikası adı ilə tanınan Cənubi Kiprin iştirakının Türkiyə tərəfindən veto edilməsinə Çexiya XİN-i Karel Şvarzenberqin “AB üzvü olmayan bir ölkənin (Türkiyənin – H.H.) bizim daxili işlərimizə qarışa bilməyəcəyi” kimi reaksiya verməsi iki dövlət arasında mübahisəyə səbəb olmuşdu. Həmin dövr NATO-nun baş katibi Anders Foq Rasmussen çıxışında “NATO-AB iclaslarının keçirilə bilməməsini” və buna da səbəb qarşılıqlı olaraq “Türkiyənin AB-yə daxil edilməməsi və Türkiyənin də Kipr Respublikasını ortaqlığa qəbul etməməsi” olmasını vurğulamışdı. Berlində keçirilən bu iclasda məsələyə münasibət bildirən Çexiya XİN-i təmsil etdiyi dövlətin Türkiyəni AB-də dəstəklədiyini bildirsə də AB-yə üzv olmayan bir ölkənin “bizə səhv edirsiniz deməsinin” doğru olmadığını qeyd etməklə kifayətlənməmişdi. Sözlərinə davam edərək “Bizə heç kəs dərs verə bilməz” [3] demişdi. İclasda iştirak edən Türkiyə XİN-i Əhməd Davudoğlunu bu sözlərə cavabı sərt və tutarlı olmuşdu: “Biz burada bir ailəyik. Biz bu ailənin ən köhnə üzvlərindənik. Siz burada olmayanda biz var idik. Siz [NATO-ya] namizəd ölkə olanda, bir ölkə (Yunanıstanı nəzərdə tutur) “Cənubi Kipr Rum rəhbərliyi namizəd olmadan Şərqi Avropa ölkələri də namizəd ola bilməz” deyərək qəbul olmağınıza qarşı çıxdı. AB sizi üzv edə bilmək üçün bu səhvi etdi. Bu açıq-aydın bir şantajdır. Eyni günlərdə bizə də müraciət etdilər. “Bu ölkələri NATO-da blok edin ki, sizi də AB-yə üzv etsinlər” dedilər. Amma Türkiyə Şərqi Avropa ölkələriylə tarixi əlaqələri və hörməti səbəbiylə belə bir şantaja getmədi. Bu bizim dövlət anlayışımızdır. O səbəblə bu sözləri, illər sonra Çex XİN-dən eşitmək mənə iztirab verdi. Biz sizə şantaj etmədiyimiz üçün səhv etdik. Bu masanın arxasında Kipr Rum rəhbərliyi oturmayacaq, bunu beyninizə yaxşıca yeridin. Niyə, Xorvatiya ilə Sloveniya arasındakı ixtilafı həll etməyə səy göstərdiniz? Çünki sərhəd ixtilafı olan bir ölkə Avropa Birliyinə üzv ola bilməz. Bəs onda niyə Kipri AB-yə üzv etdiniz? Çünki ortada bir şantaj vardı. Bizdə elə bir adət olmadığı üçün siz bu kreslodə əyləşirsiniz. NATO-AB əlaqələrinə əhəmiyyət verirsinizsə, gəlin birlikdə Kipr problemini həll edək” [3]. Əh-məd Davudoğlunun bu çıxışından sonra Çex nazir dediyinə görə üzr istəməli olmuşdu.

Çexiyadan fərqli olaraq Macarıstanla münasibətlər Polşa kimi yüksələn xətlə inkişaf etmişdi. 1992-ci ilin 6 iyun tarixində TBMM-in 92/3169 sayılı qərarı ilə Ankarada Türk-Macar Dostluq Dərnəyi və Nazirlər Şurası yaradılmışdı. Bu dərnəyin yaradılmasında əsas məqsədin türk-macar xalqları arasındakı dostluq və mədəni əlaqələrin təkmilləşdirilməsi, iki xalq arasında elmi, sosial, mədəni və iqtisadi münasibətlərin daha da inkişaf etməsinə kömək etməklə göstərilmişdi [1]. 7 sentyabr 1994-cü ildə isə Budapeştdə iki dövlət arasında dostluq və əməkdaşlıq müqaviləsi imzalanmış və sənəd TBMM-i tərəfindən avqustun 28-də xüsusi qanunla təsdiqlənmişdi [15]. Bu müqaviləyə görə, aşağıdakı mövzularda razılıq əldə edilmişdi:

- Tərəflər demokratiya, konstitusiyalı dövlət və insan hüquqlarına əsaslanaraq Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) və Avropa İnsan Hüquqları Müqaviləsinin hökmləri və tələblərinə uyğun olaraq bey-

- nəlxalq azlıqlara tabe nəfərlərin hüquqları da daxil olmaqla insan azadlıqlarını müdafiə edən bir Avropa yaratmağa çalışacaqdılar.
- Tərəflər Avropanın dəyişmə müddətində siyasi və təhlükəsizlik şəraitində stabilliyini gücləndirmə və təhlükəsizliyini artırmağı qarşılarına məqsəd olaraq qoyublar.
 - Tərəflər bütün Avropanı əhatə edəcək bir təhlükəsizlik əməkdaşlığı formasının təşkili istiqamətindəki cəhdlərini dəstəkləyəcəklər.
 - Tərəflər beynəlxalq sülhü və öz ölkələrinin təhlükəsizliyini təhdid etdiyini düşündükləri bir vəziyyətdə gərginliyi azaldacaq tədbirlər görmək və vəziyyəti BMT qanunları, ATƏT sənədləri prinsipləri çərçivəsində həll etmək yolunda fikir mübadiləsi üçün bir-biri ilə təcili əlaqə saxlayacaqlar.
 - Tərəflər Avropanın bütövləşməsinə töhfələrini artırmaq məqsədi ilə Avropa Cəmiyyətləri ilə Ortaqlıq Müqavilələri və Avropa Sərbəst Ticarət Birliyi ilə sərbəst ticarət əlaqələrinin tətbiqinə dair təcrübələrindən qarşılıqlı olaraq faydalanacaqdılar.
 - Tərəflər siyasi müzakirələrini ardıcıl olaraq davam etdirmək məsələsində razılığa gəlmişdilər.
 - Tərəflər təşkilati cinayətlər, beynəlxalq terror, narkotik və silah qaçaqmalçılığı, insan oğurluğu, qanunsuz köç ilə tarix və mədəni mirasi əsərlərinin oğurlanmasına qarşı mübarizədə əməkdaşlıq edəcəkdilər və s.

Qəbul edilən bu müddəalar və sadalanmasına lüzum görmədiyimiz bir sıra məsələlər barədə razılıqlar məzmunundan da göründüyü kimi hər anlamda Avropada təhlükəsizliyin təşkilinə hesablanmışdı. Bu təhlükəsizliyin təşkili üçün NATO üzvü olmaq digər Şərqi Avropa ölkələri kimi Macarıstanın da arzusu idi. Türkiyə ilə imzalanan bu müqavilə Macarıstanı NATO ailəsinə bir addım daha da yaxınlaşdırdı. Süleyman Dəmirəlin etdiyi səfər çərçivəsində Macarıstanda nəşr edilən Török qəzeti həmin ay nəşrini bütövlüklə bu səfərə həsr etmişdi [14]. Həmin nəşrdə səfərlə əlaqədar tərif dolusu sözlər deyilmiş və səfər zamanı Türkiyə prezidentinin şərəf ordeni ilə təltif edilməsi qeyd edilmişdi. Türkiyə ilə Macarıstan arasındakı tarixi əlaqələrə diqqət çəkilərək bu dostluğun 2000-ci illərə də daşınacağına dair inam hissi bəyan edilmişdi [14, 1]. XXI əsrin əvvəllərində iki dövlət arasındakı münasibətlər istər iqtisadi, istərsə də siyasi məsələlərdə yüksələn xətlə inkişaf etməyə davam etmişdi. Xüsusilə də Türkiyənin Avropa Birliyinə üzv olması yolunda Macarıstan bir vasitəçi ölkə kimi dəyərləndirilmişdi. Türk-Macar Fəaliyyət Şurasının rəhbəri Toğrul Erkin çıxışında “Macarıstan Türkiyənin Avropaya çıxması üçün vasitəçi rolunu oynaya ola bilər. Macarıstan da Türkiyəni Mərkəzi Asiyaya sıçrayış mərkəzi olaraq dəyərləndirə bilər” deyərək bəyan etmişdi [4]. Artıq 2 il sonra, yəni 2004-cü ildə iki ölkə arasında Gömrük birliyi təsis edilmişdi. Bu əməkdaşlığın nəticəsində iki ölkə arasındakı iki tərəfli ticarət dövriyyəsi 2004-cü ildə 856 milyon dollardan 2008-ci ilin sonlarında 2 milyard dollara qədər yüksəlmişdi [6]. 2010-cu ildə Macarıstanın İstanbul baş konsulluğu vəzifəsinə təyin edilən səfir Andres Qayenc illər sonra Türkiyənin NATO-da ölkəsinə verdiyi dəstəyə görə Türkiyəyə

minnətdarlığını bildirmiş və qarşılıqlı olaraq “AB üzvlüyü yolunda daima Türkiyənin yanında olacaqlarını bir daha bəyan etmişdi [18].

Qeyd edək ki, NATO-nun 90-cı illərdə ilk genişlənməsi ilə üzvlüyə qəbul edilən Polşa, Çexiya və Macarıstan eyni zamanda Avropa Birliyinin 2004-cü il mayın 1-də baş verən genişlənməsi vaxtı qəbul edilən 10 yeni üzvdən biri olmuşdu. AB-yə üzv olduqdan sonra da xüsusilə Polşa və Macarıstanla Türkiyə arasındakı münasibətlərdə istər NATO daxilində, istərsə də Türkiyənin AB-yə üzv olması yolunda göstərilən dəstəyin fonunda ardıcıl olaraq yüksələn xətlə inkişaf etmiş və indiyə qədər də davam etməkdədi. Artıq xatırlatdığımız kimi NATO növbəti dəfə 2004-cü ildə daha 7 üzvü tərkibinə daxil etməklə Şərqi doğru genişlənməsini davam etdirdi. Bu dəfə də qəbul edilən üzvlərə dəstək verilməsində Türkiyənin payı ən yüksək səviyyədə olmuşdu.

Bütövlükdə nəzərdən keçirdiyimiz kimi NATO-nun Şərqi doğru genişlənməsinə dəstək verən Türkiyə Cümhuriyyəti yeni ittifaq üzvləri ilə həm ikitərəfli, həm də NATO daxili birgə əməliyyatlarda fəallıq nümayiş etdirmiş və üzvlərin birliyə qəbulunda hər hansı bir problem yaratmamışdı. NATO-ya yeni üzvlərin qəbuluna hər hansı bir əngəl yaratmayan Türkiyə Cümhuriyyəti genişlənməyə göstərdiyi bu dəstəyini onun strateji baxımdan üç istiqamətdə olan əhəmiyyəti ilə izah edirdi:

- Cənub-Şərqi Avropa ölkələrinin üzvlüyü ilə yaradılacaq strateji perspektiv ilə NATO hərbi əməliyyatlarının tələblərinə uyğun rahatlıq təmin ediləcək;
- İttifaqın Şərqi və Cənub-Şərqi Avropaya doğru genişlənməsi ilə Avropa – Atlantik təhlükəsizlik sahəsinin Şərqi cəbhəsi Baltik hövzəsi və Türkiyəyə doğru istiqamətlənəcək, mövcud təhdid və risk şəraitində Türkiyənin Atlantik arxası təhlükəsizlik əlaqələrində strateji əhəmiyyəti artacaq;
- İttifaqın Balkanlar və Qara dənizə doğru genişlənməsi, maraq dairəsinin Türkiyənin əhəmiyyət verdiyi Qara dəniz, Qafqaz, Orta Asiya bölgəsinə doğru yönəlməsinə və bu bölgələrdəki ölkələrin Avropa-Atlantik strukturları ilə inteqrasiya imkanlarının artmasına imkan verəcək [12, 2].

Qeyd edək ki, bu müddəalar TBMM-nin istənilən yeni NATO üzvünün qəbulunun təsdiqi ilə bağlı olaraq hər qərarında təkrarlanırdı. Lakin proseslərin inkişafı hələ ki bu genişlənmənin Avropanı bütünləşdirməyə yönəldiyi fikrini formalaşdırır. Əks təqdirdə NATO tələblərinə uyğun olmayan bir çox Avropa dövlətlərinin ittifaqa üzv olmasına imkan yaranmazdı. Türkiyə Cümhuriyyətinin düşündüyü kimi nə vaxtsa bu genişlənmənin Orta Asiya və Qafqazı da əhatə edəcəyi hələ ki reallığı əks etdirmir. Ən azından ona görə ki, NATO-ya Rusiya ilə mülayim keçinərək ilk olaraq Avropa ailəsini bütünləşdirmək lazım olduğundan bu bölgələrdə Rusiyaya müəyyən qədər güzəştə getmək daha sərfəli idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Amacımız ve misyonumuz. http://www.turkmacar.org.tr/index.php/amaci_miz-ve-misyonumuz

2. Çayhan B.E., Güney N.A. Avrupa’da Yeni Güvenlik Arayışları NATO-AB-Türkiye. İstanbul: Afa Yayıncılık ve TÜSES Vakfı, 1996, 160 s.
3. Çek Bakan’a özür diledi, <http://www.milliyet.com.tr/cek-bakan-a-ozur-di-letti/siyaset/siyasetdetay/17.04.2011/1378875/default.htm>
4. Erk N. Macaristan'a gidin Avrupa'ya sıçrayın. “Hürriyet” gaz., İstanbul, 2002, 11 Mayıs.
5. Gürkan İ. NATO ve Türkiye: Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye'nin İttifak-taki Yeri ve Geleceğe Yönelik Düşüncelere İlişkin Bir Değerlendirme. Çağ-daş Türk Diplomasisi:200 Yıllık Süreç. Ankara: TTK yayınları, 1999, 763 s.
6. Macaristan'ın Siyasi İlişkileri/<http://www.mfa.gov.tr/turkiye-macaristan-si-yasi-iliskileri-.tr.mfa>
7. Milli Güvenlik perspektifinden Polonya-Türkiye ilişkileri. Ankara: Secre-tariat General of the National Security Council, 2014, 250 s.
8. NATO’da ABD’nin dediği oldu. “Milliyet” gaz., İstanbul, 1997, 09 Tem-muz.
9. Okur E. Füze Savunma sistemleri ve Türkiye. Bilge Söyleşi-8. Bilgesam. 2010, 11 s.
10. Purtaş F. Soğuk Savaş sonrası NATO’nun dönüşümü ve genişlemesi çerçi-vesinde türk-amerikan askeri ilişkileri // Stratejik Araştırmalar Enstitüsü. Güvenlik Stratejileri dergisi, 2005, sayı 2, ss.7-30.
11. Şahin G. Küresel Güvenlik ve NATO: Teori - Aktör - Tehdit - Risk. Anka-ra: Detay yayıncılık, 2016, 320 s.
12. T.B.M.M. Kuzey Atlantik Antlaşmasına Estonya Cumhuriyetinin Katılımı-na İlişkin Protokolün Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Tasarısı ve Dışişleri Komisyonu Raporu (1/620). S.Sayısı: 233, Dönem: 22, Yasama yılı: 1, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c030/tbmm22030014ss0233.pdf>
13. Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurul Tutanağı 20-ci cilt: 47, yasama yılı: 3. 64-cü Birleşim, 10 Mart 1998. Salı. <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d20/c064/tbmm20064010ss0750.pdf>
14. Türkiye Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel’in Macaristan’a Yaptığı Resmi Ziyareti Dolayısıyla Özel Sayı // “Török Füzetek” (Türk Defterleri) dergisi, 1997, 3-4 September (Eylül).
15. Türkiye Cumhuriyeti ile Macaristan Cumhuriyeti arasındaki Dostluk ve İşbirliği Andlaşmasının Onaylanmasının uygun bulunduğuna dair kanun. Resmi gazete ile yayımı: 3.9.1996 Sayı: 22746 https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc079/kanuntbmmc07904166.pdf
16. Türkiye Cumhuriyeti ile Polonya Cumhuriyeti arasında Yüksek Düzeyli Sürekli Danışma Komitesi Kurulmasına İlişkin Protokolün Onaylanmasına uygun bulunduğu hakkında kanun (Resmi gazete ile yayımı: 3.9.1996 Sayı: 22746)https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc079/kanuntbmmc079/kanuntbmmc07904165.pdf
17. Türkiye-Çek Cumhuriyeti ilişkileri (2015), <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-cek-cumhuriyeti-siyasi-iliskileri.tr.mfa>
18. Türkiye-Macaristan ilişkilerinde, ekonomi başrolde. “Hürriyet” gaz., İstan-bul, 2010, 22 nisan.
19. Madrid Declaration on Euro-Atlantic Security and Cooperation Issued by the Heads of State and Government (1997), <http://www.nato.int/docu/pr/1997/p97-081e.htm>

ОТНОШЕНИЯ ТУРЦИИ С НОВЫМИ ЧЛЕНАМИ НАТО-ЧЕХИИ, ВЕНГРИЕЙ И ПОЛЬШЕЙ

Г.А.ГУСЕЙНЛИ

РЕЗЮМЕ

Вторая половина 90-х годов XX века проходила под знаком конкретных шагов в плане расширения НАТО на восток. В 1999 году в альянс вступили Венгрия, Польша, Чехия. Турция оказала им наибольшую поддержку до и после вступления в НАТО. Турция осуществляла военно-политическое, социально-экономическое сотрудничество как в рамках НАТО, так и в двусторонних отношениях с Европейскими странами.

Ключевые слова: Турция, НАТО, США, Россия, Чехия, Венгрия, Польша, партнерство ради мира, расширение

TURKEY'S RELATIONS WITH THE NEW MEMBERS OF NATO-THE CZECH REPUBLIC, HUNGARY AND POLAND

H.A.HUSEYNLI

SUMMARY

The second half of 90-th years of 20th century passed at the condition of final steps of NATO's eastward expansion plan. Hungary, Poland and Czech Republic were included to the Union in 1999. They received great support of Turkey before and after entry to NATO. Turkey cooperated the bilateral relations in the military-political, socio-economic fields with these Europe states as well as within NATO.

Key words: Turkey, NATO, USA, Russia, the Czech Republic, Hungary, Poland, the partnership for peace, enlargement

UOT 711.455**GƏNCƏ-QAZAX İQTİSADI-COĞRAFI RAYONUNDA MÜALİCƏ
VƏ SAĞLAMLIQ TURİZMİNİN İNKİŞAFI****E.Ə.İSMAYILOVA*****Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
allaqiyeva@gmail.com***

Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonunda bir sıra turizm növlərinin inkişafı üçün potensial imkanlar vardır. Lakin ərazinin təbii rekreasiya potensialından istifadə edərək, davamlı turizmin əldə olunması daha əhəmiyyətlidir. Dayanıqlı olan müalicə-sağlamlıq turizminin inkişafı mövcud imkanların dəyərləndirilməsi ilə yanaşı, yerli əhalinin məşğulluq səviyyəsinə, gəlirlərin artmasına və ümumi rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə təsir göstərəcəkdir. Beynəlxalq praktikadan istifadə edərək müasir tələblərə cavab verən yerləşmə mərkəzlərinin tikilməsi, ixtisaslaşmış kadrlardan istifadə və keyfiyyətli xidmətin göstərilməsi əraziyə olan turist axınıni tənzimləyə bilər.

Açar sözlər: iqtisadi-coğrafi rayon, müalicə turizmi, sağlamlıq turizmi, sanatoriya, kurort

Ümumdünya Turizm Təşkilatının (ÜTT) irəli sürdüyü izahata əsaslansaq müalicə və sağlamlıq turizmi insanların daimi yaşayış yerlərini xəstəxana, klinika, sağlamlıq və sosial institutlara müraciət etmək məqsədilə dəyişməsidir. Səyahət etdikləri ərazilərə talassoterapiya, sağlamlıq və spa kurortları, eyni zamanda xüsusi tibbi məsləhətlər verən, müxtəlif kosmetik cərrahiyyə əməliyyatlarını yerinə yetirən müəssisələr aid edilir. Bu formada təşkil olunmuş səyahətlər qısamüddətli hesab olunur. Çünki uzun müddətli səyahətlərin təşkil olunması üçün bir ildən artıq vaxt tələb edilir ki, bunun da turizm adlandırılması mümkün deyil [7, 25].

Beynəlxalq göstəricilərə nəzər salsaq, müalicə turizmindən 2013-cü ildə olan gəlirlərin həcmi \$50-60 milyard qiymətləndirilir, sağlamlıq turizmindən isə \$494 milyard gəlir əldə edilmişdir. 2012-ci il ilə müqayisədə bu sahədə 12,5% artım olmuşdur. Spa sənayesində isə 2007-ci ildə \$60 milyard gəlir əldə edilmişdisə, 2013-cü ildə bu sahə 7,7% inkişaf edərək \$94 milyard gəlirlə nəticələnmişdir. Bütün bu statistik göstəricilər dünya turizm bazarında müalicə və sağlamlıq turizminin əsaslı mövqə tutduğunu və daha gəlirli sahə kimi mühüm rola malik olduğunu bir daha sübut edir.

Beynəlxalq praktikaya diqqət yetirsək Almaniyanın Baden-Baden, Fran-

sanın Vişi, Türkiyənin Kaplıca, ABŞ-ın Kanzas, İtaliyanın Toskano kimi müalicə-sağlamlıq mərkəzləri mövcuddur ki, onların strategiyalarından istifadə etmək olar. Türkiyədə 2012-ci ildə qəbul edilmiş “Türkiyə sağlq (medikal) turizmi strategiyası 2023” bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Həmçinin “Karib dənizi ətrafında spa və sağlamlıq sektoru strategiyası 2014-2018”, Çexiya Respublikası tərəfindən 2013-cü ildə qəbul edilmiş “Milli turizm strategiyasının qiymətləndirilməsi 2014-2020” kimi beynəlxalq proqramlar bu turizm növünün inkişafına xidmət edir.

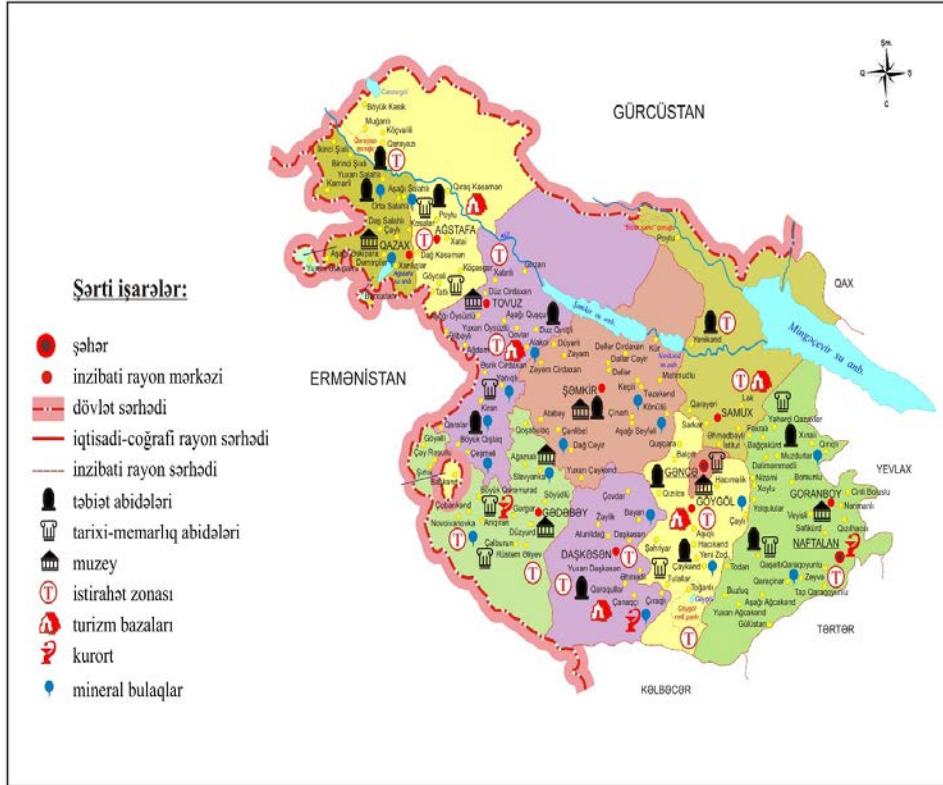
Azərbaycan Respublikası daxilində bu turizm növünün inkişafı üçün kifayət qədər potensial imkanlar mövcuddur. Ölkədə müalicə-sağlamlıq cəhətdən əhəmiyyətli olan ehtiyatların yayılma arealı Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz, Kür-Araz çökəkliyi, Xəzər dənizi sahili və Naxçıvan zonasını əhatə edir. Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonunun kurort resursları Kiçik Qafqaz zonasında yerləşir. Bura karbon turşulu mineral sulara, zəngin balneoloji ehtiyatlara malikdir. Xüsusən də Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonunun təbiəti, meşə massivləri, dağlıq zonada yerləşməsi, ərazidəki mineral sular və əvəzolunmaz Naftalan nefti buna əyani sübutdur.

Gəncə-Qazax iqtisadi coğrafi rayonunda yerləşən mineral sular həm müalicəvi, həm də süfrə suyu kimi istifadə edilə bilər. Mineral sular əsasən Gədəbəy, Goranboy və Göygöldə daha çox cəmlənmişdir. Gədəbəydə 50-dən artıq mineral su mənbəyi mövcuddur ki, onların da tərkibi hidrokarbonatlı və sulfidli sulardan ibarətdir. Ürək-damar, mədə xəstəliklərinin müalicəsində istifadə edilən bu suların debiti 600-650 min l/gün-dən çoxdur. Ən məşhur mineral sulara Slavyanka 21,6 min l/gün, Şəmkir 43,2 min l/gün, Qalakənd 108 min l/gün, Çaldağ, Çayqarışığı 216 min l/gün, Qızılca 86,4 min l/gün, Narzan, Mormor və s. aiddir [3, 119].

Qazaxda “Salahlı” 10,8 min l/gün, “Aşağı Salahlı” 21,6 min l/gün, “Əskipara” 5,4 min l/gün və “Əzizbəyli” 2,7 min l/gün kimi mineral sular vardır. Həmçinin Tovuz rayonunda “Şamlıq” 2,7 min l/gün, “Kazımlı” 10,8 min l/gün, “Kəndalar” 43 min l/gün, Şınıx 8064 min l/gün, Daşkəsəndə Yuxarı Daşkəsən 4,3 min l/gün, Aşağı Daşkəsən 5,4 min l/gün, Alaxançallı 108 min l/gün, Qabıqtala 4,3 min l/gün səviyyəsində qiymətləndirilir. Çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, adları çəkilən mineral bulaqlardan hazırda istifadə edilmir. Yalnız Slavyanka suyunun süfrə suyu kimi hazırlanması həyata keçirilir. Bu da ərazinin potensial imkanlarından istifadənin minimum olduğunu əks etdirir [Xəritə 1].

İqtisadi-coğrafi rayonda yerləşən digər müalicə-sağlamlıq ehtiyatlarından biri də Naftalan neftidir. Uzun illərdən bəri neftlə müalicənin aparılması barəsində fikirlər mövcud olmuş, Misirdə yaralılardan, Assuriya və Babilistanda isə xəstəliklərin müalicəsində bu üsuldən istifadə edilmişdir. Yazılı mənbələrdə isə neftin çıxarılması barəsində ilk məlumatları dünya alimlərindən Heradot və Plutarxın məlumatları ilə yanaşı Böyük Plininin əsərlərində də rast gəlmək olar. Dahi Azərbaycan yazıçısı Nizami Gəncəvi XII əsrdə “dağ yağı”

adlandırdığı bu nümunədən bəhs etmiş və bir əsr sonra Marko Polo bu şəfali yağ barəsində qeydlər aparmışdır. Lakin Naftalan neftinin istifadəsi 1890-cı ildə bunu həyata keçirməyi bacaran alman mühəndisi E.İ.Yegerin adı ilə bağlıdır. 1892-ci ildə Parisin gözəllik salonlarında, XIX əsrdə isə Londonda, Tokioda istifadə edilən bu müalicəvi neft SSRİ dövründə daha çox tanındı.

Xəritə 1. İqtisadi rayonun müalicə-turizm mərkəzləri

SSRİ dövründə müalicə-sağlamlıq turizmi ilə bağlı Naftalan sanatoriya-larına kifayət qədər turist gəlirdi. Lakin 1990-cı illərdə baş verən istər siyasi, istərsə də iqtisadi problemlər ölkənin müxtəlif təsərrüfat sahələri ilə yanaşı, bu istiqamətə də təsir göstərdi. Xüsusən Qarabağ müharibəsi ilə əlaqədar məcburi köçkünlər bu sanatoriya binalarında məskunlaşmış və ərazidəki bütün infrastruktur tamamilə yararsız vəziyyətə düşmüşdür.

Hazırda Naftalan şəhərinin ərazisi və xüsusən də neftin çıxarıldığı hissələr ekoloji cəhətdən təmizlənmiş, yaşıllaşdırma işləri aparılmış, Eldar şamı əkilmişdir. Ekoloji cəhətdən təmiz və təbii olan fontan üsulu ilə neft alınır ki, bu da polietilen boruların köməyi ilə daşınır. Mədəndə 18 işlək quyruq fəaliyyət göstərir və əldə olunan neft onun 90-94%-ni təşkil edən sudan tamamilə ayrılır. Ümumilikdə il ərzində 60 tona yaxın müalicəvi neft hasil edilir. Naftalan nefti əsəb, ginekoloji, uroloji və dəri xəstəliklərinin, eləcə də qara ciyər xəstəlik-

lərinin, oynaqların və dayaq-hərəkət aparatına aid oynaqdan kənar yumşaq toxumaların müalicəsi üçün müstəsna vasitələrdən biridir. Dəriyə sürtülərkən məlhəm yumşaldıcı, dezinfeksiyaedici və ağrıkəsici təsir göstərir [9].

Ölkənin potensial imkanları nəzərə alınaraq, 2010-cu il 6 aprel tarixində “Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair dövlət proqramı” qəbul edilmişdir [2]. Dövlət proqramına əsasən rekreasiya turizmi üzrə kurortlar və sanatoriyalar (rekreasiya-yerləşdirmə obyektləri) barədə rekreasiya planlarının hazırlanması və onların müasir tələblərə cavab verməsi nəzərdə tutulmuşdur. Məhz bununla əlaqədar olaraq Naftalan şəhərində bir sıra yerləşdirmə mərkəzləri tikilərək istifadəyə verildi. “Naftalan”, “Sehri Naftalan”, “Möcüzəli Naftalan”, “Rixos Naftalan”, “Chinar hotel and spa Naftalan”, “Qarabağ SPA and Resort”, “Qaşaltı” sanatoriyası və s. kimi kurort mərkəzləri bunlara əyani misaldır.

Qaşaltı Sanatoriyasının otel bölməsi 95 otaqdan ibarət olmaqla eyni vaxtda 200 nəfərə xidmət göstərmək imkanına malikdir. Ən son texnologiyalarla təchiz edilmiş, fiziki və elektrik idman avadanlıqlarının mövcud olduğu fitness mərkəzi, reabilitasiya, fizioterapiya, hidroterapiya və masaj bölmələrində öz sahəsinin yüksək səviyyəli mütəxəssislərindən ibarət tibbi heyətlə təchiz edilmişdir. “Möcüzəli Naftalan” sağlamlıq mərkəzi isə 2007-ci ildən fəaliyyət göstərir və sümük-əzələ sistemi xəstəlikləri, periferik sinir xəstəlikləri, periferik damar xəstəlikləri, dəri xəstəlikləri, ginekoloji xəstəliklər, xroniki prostatitlər müalicə edilir.

2005-ci ildən açılmış “Naftalan” kurortu eyni anda 70-ə yaxın xəstəliyin müalicəsini həyata keçirir. İstifadəçilər üçün nəzərdə tutulmuş naftalanın istiliyi 37 -38°C-dir. Vanna qəbulu müddəti – birinci vannada 8 dəqiqə, qalan vannaların qəbulu zamanı 10 dəqiqədir. İlk vannalar günəşırı təyin olunur, qalan vannalar 2-3 gün vanna, bir gün istirahət günü olmaqla qəbul edilir. Müalicə kursu 10-12 naftalan vannası təşkil edir.

18,8 hektar ərazidə yerləşən 312 yerlik və 24 vanna otağı ilə təmin edilmiş “Chinar Hotel & SPA Naftalan” kompleksinin əsaslı təmirinə 2007-ci ilin mayında başlanılmış, 2010-cu ilin noyabrında sona çatdırılmışdır. 200 nəfərin işlə təmin edildiyi kompleksin urologiya, dietologiya, ginekologiya, kardiologiya, qulaq-burun-boğaz, stomatologiya, terapiya və dermatologiya şöbələrinin olduğu poliklinikası İtaliya, Almaniya, Çexiya, Türkiyə, Yaponiya və Cənubi Koreyada istehsal edilmiş müasir tibbi avadanlıqla təchiz olunmuşdur. Burada ən müasir tibbi avadanlığı olan biokimyəvi, hematoloji, mikrobioloji, immunoloji, seroloji laboratoriyalar fəaliyyət göstərir. Poliklinikada hərəkət orqanları, qulaq-burun-boğaz, uşaq, uroloji, dəri, ginekoloji, periferik damar, periferik sinir və mərkəzi sinir sistemi xəstəliklərinin müalicəsi aparılır.

6 fevral 2009-cu ildə isə “Azərbaycan Respublikasında kurortların 2009-2018-ci illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” təsdiqləndi [1]. Proqramın 2.1.3-cü maddəsində “Azərbaycan Respublikasının kurort fondunun (təbii müalicə ehtiyatlarının, müalicə-sağlamlaşdırma yerlərinin və kurortların) dövlət

uçotunun təşkili, təbii müalicə ehtiyatlarının, müalicə-sağlamlaşdırma yerlərinin və kurortların, o cümlədən müalicəvi palçıq yataqlarının, Naftalan nefti, yatağının, termal su mənbələrinin qorunması ilə bağlı tədbirlərin görülməsi, onların istismarına nəzarətin gücləndirilməsi” qeyd edilmişdir [1]. Proqramın 2.2.4-cü maddəsində isə “Naftalan” kurortunun yenidən qurulması ilə bağlı müvafiq şəhərsalma sənədlərinin təsdiqi və həmin ərazidə beynəlxalq tələblərə cavab verən sanatoriya-kurort müəssisələrinin yaradılması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi” nəzərdə tutulmuşdur.

Dünyanın bir sıra ölkələrində müalicə və sağlamlıq mərkəzləri təklif etdikləri xidmət növlərinə görə bir-birindən qismən ayrılırlar. Bunun da əsas səbəbi ölkədə ixtisaslaşmış kadrların olması, infrastrukturun sürətli inkişafı, keyfiyyətli və ucuz xidmətin təklif edilməsidir. Azərbaycanda yerləşən müalicə-sağlamlıq mərkəzlərində bu inkişafın əldə olunması üçün müəyyən müddət tələb olunur. 1-ci Cədvələ nəzər yetirsək müalicə turizmi ilə bağlı səyahət edənlər adətən tibbi yoxlama, cərrahiyyə əməliyyatı məqsədilə daimi yaşadığı yeri dəyişirsə, sağlamlığı seçənlər isə daha çox bitki tərkibli, ömrü uzadan, idmanla bağlılığı olan istiqamətlərə üstünlük verirlər (Cədvəl 1).

Cədvəl 1

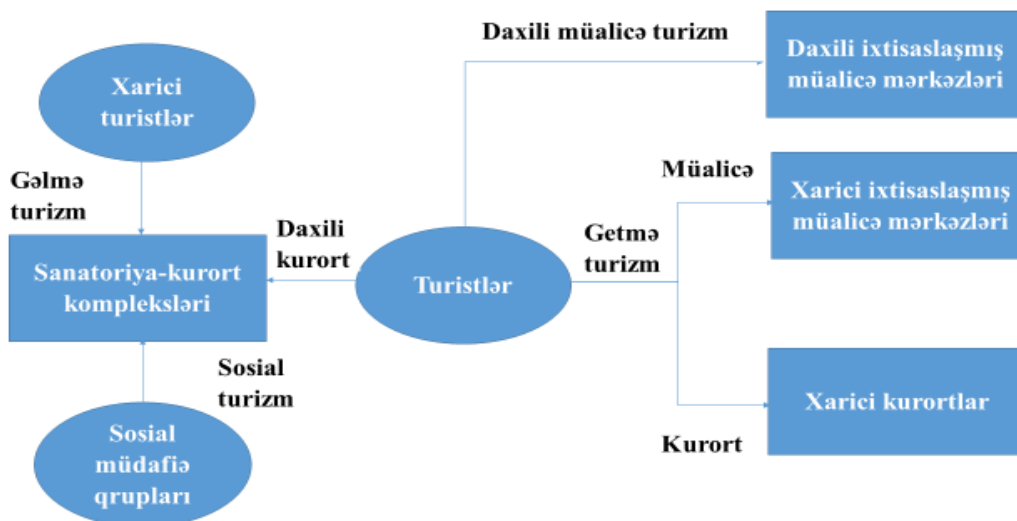
Müalicə turizmi	Sağlamlıq turizmi
Massaj	Massaj
Sağlamlığın qiymətləndirilməsi və məsləhət	Bədən üçün prosedurlar
Cərrahiyyə əməliyyatından sonra bərpa	Meditasiya/Mənəvi dincəlmə/Yoqa
Tibbi yoxlama	Üz üçün prosedurlar
Bədən üçün proseduralar	İdman zalları və proqramlar

Melanie Smith. Laszio Puczko. Health, Tourism and Hospitality. Second edition. Great Britain-2014, “Taylor and Francis Group”[8].

Azərbaycan ərazisində hazırkı dövr üçün müalicə-sağlamlıq turizmi ilə əlaqədar şəxslərin əksəriyyəti xarici ölkələrə üz tuturlar. Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonunda bir sıra kurort və sanatoriya mərkəzlərinin istifadəyə verilməsinə baxmayaraq, bu gün həmin ərazilərdən istifadə aşağı səviyyədədir. Yerləşmə müəssisələri əvvəlcə daxili turistləri qəbul edərək ixtisaslaşmalı, daha sonra isə gəlmə turizm sayəsində inkişaf edərək gəlir əldə etməlidir. İqtisadi-coğrafi rayonda bu prosesin ləng getməsinin əsaslı səbəblərindən biri qiymətlərin daxili turistlər üçün baha olmasıdır. Xüsusən beynəlxalq standartlarla və xidmətin keyfiyyəti ilə müqayisəli təhlil aparsaq Rusiyanın Yessuntiki, Çexiyanın Karlovı Varı ərazisindəki kurortların günlük qiyməti ilə eynilik təşkil edir. Hazırda ərazidə ən aşağı keyfiyyətə malik olan kurort mərkəzlərində gündəlik qiymət 30-60 manat olsa da, ümumi proseduralarla və təklif olunan otağın komfortundan asılı olaraq, qiymət 900-1300 Azn. arasında dəyişir.

Deməli, bu qiymətləri nəzərə alaraq, 1-ci sxemdə əks olunduğu kimi, ölkədə sosial turizmin inkişafına ehtiyac vardır. Bununla bağlı “Azərbaycan

Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı'nın 2.3.7-ci maddəsində "Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin, əlillərin, az təminatlı əhəlinin, uşaq və tələbələrin sosial turizmdən istifadəsinin təmin edilməsinə dair təkliflərin hazırlanması" ilə bağlı göstəriş verilmişdir.

Sxem 1. Müalicə turizminin formaları

Mənbə: Ветитнев А. М., Кусков А. С. Лечебный туризм: учебное пособие – М.: Форум, 2010. – 592 с.

1 aprel 2008-ci ildə "Təbii müalicə ehtiyatları, müalicə-sağlamlaşdırma yerləri və kurortlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununu təsdiqləmişdir [5]. Qanuna əsasən Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonunda kurort fondunun genişləndirilməsi məqsədilə bir sıra elmi tədqiqatların aparılmasına və beynəlxalq əməkdaşlıq proqramlarında iştirak edərək yeni metodların öyrənilməsinə ehtiyac vardır. Xüsusən müalicəvi əhəmiyyətə malik olan ərazilərin araşdırılması və onların müxtəlif xəstəliklərə təsir effektinin öyrənilməsi mühüm rola malikdir. İqtisadi-coğrafi rayon ərazisində yerləşən sanatoriya-kurort müəssisələrinin kadr problemi mövcuddur ki, onların aradan qaldırılması ilə bağlı təhsil ocaqlarında bu istiqamətdə pedoqoji təhsilin verilməsi əhəmiyyətlidir. Hazırda dövlət tərəfindən turizmin bu növünün inkişafı ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dövlət proqramları qəbul olunmuş, onların reallaşdırılması üçün bütəcədən maliyyə vəsaitləri ayrılmış və sahibkarlar üçün kreditlərin verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Lakin yalnız Azərbaycan Respublikasında yaşayan sahibkarları deyil, xarici ölkələrin də nümayəndələrini əraziyə investisiya qoyması üçün təşviq etmək və imkanlar yaratmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında kurortların 2009-2018-ci illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı. Bakı-2009. 29.01.2016. <http://www.e-qanun.az/framework/16143>
2. Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı. Bakı-2010. 29.01.2016. <http://www.e-qanun.az/framework/19342>
3. Dərgahov V.S. Rekreasiya-turizm ehtiyatları. Bakı: “MBM” mətbəəsi, 2008, 215 s.
4. Məmmədov C. A., Soltanova H. B., Rəhimov S. H. Beynəlxalq turizmin coğrafiyası, Bakı: Mütərcim, 2002, 512 s.
5. “Təbii müalicə ehtiyatları, müalicə-sağlamlaşdırma yerləri və kurortlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu. Bakı: 2008. 29.01.2016. <http://www.e-qanun.az/framework/15820>
6. Ветитнев А.М., Кусков А.С. Лечебный туризм: учебное пособие. М.: Форум, 2010, 592 с.
7. International Recommendations for Tourism Statistics 2008, United Nations – UNWTO, New York 2008, 134 p.
8. Melanie Smith. Laszio Puczko. Health, Tourism and Hospitality. Second edition. Great Britain-London-Routledge 2014, 508 p.
9. Naftalana təşkil olunan press-tur. 29.01.2016. <http://www.mct.gov.az/news-details?id=248>

РАЗВИТИЕ ЛЕЧЕБНОГО ОЗДОРОВИТЕЛЬНОГО ТУРИЗМА В ГЯНДЖА-ГАЗАХСКОМ ЭКОНОМИЧЕСКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОМ РАЙОНЕ

Э.А.ИСМАИЛОВА

РЕЗЮМЕ

Необходимость развития сектора туристских услуг способствует повышению уровня образования, что корреспондируется с развитием сферы образовательных услуг. Туризм требует совершенствования системы медицинского обслуживания, тем более что развивается оздоровительный туризм, что также отражается на косвенной занятости. Благоприятные природные условия Гянджа-Газахского района, здоровый климат, великолепные панорамы горно – лесного ландшафта, лечебные минеральные воды дают возможность для создания международных, лечебно - профилактических учреждений.

Ключевые слова: экономического-географического район, лечебный туризм, оздоровительный туризм, санатория, курорт

DEVELOPMENT OF MEDICAL AND HEALTH TOURISM IN GANJA-GAZAKH ECONOMIC GEOGRAPHICAL REGION

E.A.ISMAYILOVA

SUMMARY

Ganja-Gazakh economical-geographical region has potential for development of variety tourism types. However, to achieve sustainable tourism is more important using natural recreational potential of the area. The development of medical and health tourism impacts employment of the local population, an increase in revenues and in the level of general well-being. Construct modern accommodations, use professional staff and quality of service by using international standards regulate the flow of the tourism to the region.

Key words: recreational, potential, revenues, accommodations, international standarts

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Şiriyev F.A. Azərbaycan milli ədəbi dili və ekstralingvistik amillər	5
Bayramov R.Ə. Azərbaycan dilində alınma psixologiya terminlərinin mənimsənilməsi	13
Babayeva N.F. Xarici dilin tədrisində universitet tələbələrinin şifahi nitqinin inkişafında mədəniyyətin komponentləri	19
Fərəcov A.T. Azərbaycan dilçiliyində dilin sosial diferensiasiyasının tədqiqi	24
Əhmədova A.Ə. Təklilik və cəmlilik mikrosahələrinin müəyyənlik kateqoriyası ilə bağlılığı	30

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Qasimov Ə.Y. Aşıq şeir üslubunu yazılı ədəbiyyatda inkişaf etdirən şairlərimiz	38
İslamzadə K.F. Süjet haqqında təlim	48
Abbasova M.M. Xalq şeirinin poetik sistemində canlı (heyvan və quş) obrazları	54
Aslanova N.Q. Elmi-nəzəri araşdırmalarda tarixi yaddaş problemlərinə müasir baxış (Anarın “Yaşamaq haqqı” tarixi-kulturoloji traktatı əsasında)	61

TARİX

Orucova S.H. Multikulturalizm – Azərbaycan xalqının tarixi sərvəti kimi	68
Cabbarov F.R. 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı qırğınında “xarici iz” məsələsinə dair	75
Baxşəliyev F.E., F.S.İsmayılov Azərbaycan multikultural mədəniyyətində millilik və ümumbəşərlik məsələləri	84
Məmmədov N.R. Qarabağda xalq təsərrüfatının İkinci dünya müharibəsinin tələblərinə uyğun yenidən qurulması	90

Umudlu V.U.	
Türkmənçay müqaviləsindən sonra çarizmin Şimali Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasəti Türkiyə tarixşünaslığında	99
Pilipçuk Y.V.	
Uralətrafi xalqlar və XVII əsr başqırd üsyanları.....	107
Baxşəliyev S.F.	
Orxan Qaizinin dövründə Osmanlı imperiyasının genişlənməsi	119
Məmmədova A.M.	
Vyana konqresi və Rusiya	126
Nəbiyev V.R., Məlikli R.M.	
Respublikada səhiyyə, təhsil və mədəni quruculuq sahəsində beynəlxalq standartların tətbiqi və əldə olunan nailiyyətlər	132
Nəciyev E.R.	
Səfəvilər dövlətində əhəlinin dini tərkibi.....	139
Ömərov A.A.	
Böyük coğrafi kəşflərin tarixi köklərinə və mahiyyətinə dair	148
Məcnunov R.M.	
Rusiyanın cənubi Qafqazı işğal ərəfəsində Tiflis şəhərinin ictimai-siyasi vəziyyətinin ümumi təsviri.....	159
Baqiyev İ.K.	
Azərbaycan Respublikasının neft sənayesində texniki mütəxəssislərin hazırlanması üçün orta texniki tədris ocaqları	167
Əsədov M.E.	
Abxaziya və Cənubi Osetiya münaqişələrinə Türkiyənin mövqeyi.....	174
Hüseynli H.A.	
Türkiyənin NATO-nun yeni üzvləri-Çexiya, Macarıstan və Polşa ilə münasibətləri	182
İsmayılova E.Ə.	
Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonunda müalicə və sağlamlıq turizminin inkişafı	191

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОВЕДЕНИЕ

Ширiev Ф.А.
Азербайджанский национальный литературный язык
и экстралингвистический фактор 5

Байрамов Р.А.
Освоение заимствованных психологических терминов
в Азербайджанском языке..... 13

Бабаева Н.Ф.
Компоненты культуры развития устной речи и в преподавании
и изучении иностранного языка студентов языковых вузов 19

Фараджов А.Т.
Исследование социальной дифференциации языка
в Азербайджанском языкознании..... 24

Ахмедова А.А.
Связь микрообластей единичности и множественности
с категорией определенности 30

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Гасымов А.Ю.
Формы изложения ашугской поэзии поэтами
в письменной литературе 38

Исламзаде К.Ф.
Учение о сюжете 48

Аббасова М.М.
Образ живого в поэтической системе народной поэзии
(на примере животных и птиц) 54

Асланова Н.Г.
Современный взгляд на проблему исторической памяти
в научно-теоретических исследованиях (на основе
историко-культурологического трактата Анара «Право на жизнь»)..... 61

ИСТОРИЯ

Оруджева С.И.
Мультикультурализм-историческое достижение
азербайджанского народа..... 68

Джаббаров Ф. К вопросу об «иностранным следе» в армяно-азербайджанской резне 1905 г.....	75
Бахшалиев Ф.Э., Исмаилов Ф.С. Вопросы национализма и интернационализма в азербайджанском мультикультурализме	84
Мамедов Н.Р. Перестройка народного хозяйства Карабахского региона Азербайджана в годы Второй мировой войны.....	90
Умудлу В.У. Колониальная политика царизма в Северном Азербайджане после заключения Туркменчайского договора в турецкой историографии	99
Пилипчук Я.В. Народы Приуралья и башкирские восстания XVII века	107
Бахшалиев С.Ф. Расширение Османской Империи в период правления Орхан Гази.....	119
Мамедова А.М. Венский конгресс и Россия	126
Набиев В.Р., Меликли Р.А. Внедрение международных стандартов в достигнутые успехи в областях культурного строительства, образования и здравоохранения	132
Наджиев Э.Р. Религиозный состав населения Сефевидского государства	139
Омаров А.А. Об исторических корнях и сущности Великих географических открытий	148
Меджнунов Р.М. Общее описание общественно-политического положения города Тбилиси накануне оккупации Россией Южного Кавказа	159
Багиев И.К. Средние технические учебные заведения по подготовке технических специалистов для нефтяной промышленности Азербайджана	167
Асадов М.Э. Позиция Турции по конфликтам в Абхазии и Южной Осетии	174
Гусейнли Г.А. Отношения Турции с новыми членами НАТО-Чехии, Венгрии и Польшей	182
Исмаилова Э.А. Развитие лечебного оздоровительного туризма в Гянджа-Газахском экономическо-географическом районе	191

CONTENTS

LINGUISTICS

Shiriev F.A. Azerbaijan national literary language and extralinguistic features	5
Bayramov R.A. Appropriation of the borrowed psychological terms in the Azerbaijani language	13
Babayeva N.F. Cultural components and development of university students' oral speech in teaching the foreign language	19
Farajov A.T. Research of social differentiation of language in the Azerbaijani linguistics.....	24
Ahmadova A.A. Connection of singular and plural microfields with the category definiteness.....	30

LITERATURE

Gasimov A.Yu. The form of ashug poetry presentation by poets in the written literature	38
İslamzadeh K.F. The theory about the plot	48
Abbasova M.M. Alive (animal and bird) images in poetic system of folk poetry	54
Aslanova H.Q. The modern view to the problem of historical memory in the scientific and theoretical research (on the basis of historical cult urological treatise “The right to live” by Anar”.....	61

HISTORY

Orucova S.I. Multiculturalizm-historical heritage of the Azerbaijani people	68
Jabbarov F.R. Issue towards “foreign interference trace” in armenian-azerbaijani massacre of 1905-1906.....	75

Bakshaliyev F.E., Ismailov F.S.	
The question of nationalism and internatiolism in the Azerbaijan multiculturalism.....	84
Mammadov N.R.	
The reconstruction of the national economy of Karabakh region of Azerbaijan during the Second World War.....	90
Umudlu V.U.	
Colonial policy of czarism in northern azerbaijan after the conclusion of the treaty of turkmençay in the turkish historiography.....	99
Pylypchuk Ya.V.	
The peoples of the Ural and Bashkirian uprisings of XVII century	107
Bakshaliyev S.F.	
Orhan Qaizinin duringthe Ottoman empire Strengthening and expansion	119
Mamedova A.M.	
Congress of Vienna and Rossia	126
Nabiyev V.R., Malikli R.A.	
Infiltration of international standards and succeeds achieves in cultural building, education, and public health	132
Najiyev E.R.	
Religion composition of the population in the Safavid state	139
Omarov A.A.	
About the historical nature and the essence of the great geographical discoveries.....	148
Majnunov R.M	
General description of the socio-political situation of Tbilisi on the eve of the Russian occupation of South Caucasus	159
Bagiyev I.K.	
The history of engineering and technical personnel training for the national oil industry of Azerbaijan.....	167
Asadov M.E.	
Turkey's position the conficts in Abkhaziya and South Ossetia.....	174
Huseynli H.A.	
Turkey's relations with the new members of NATO-the Czech Republic, Hungary and Poland.....	182
İsmayilova E.A.	
Development of medical and health tourism in Ganja-Gazakh economic geographical region.....	191

Redaktorları: *Afiqə Cəfərova*
Yafəs Quliyev
Nərgiz Əliyeva

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Yığılmağa verilmişdir: 26.12.2016. Çapa imzalanmışdır: 10.03.2017
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 12,75 c.v. Sifariş 11. Sayı 120. Qiyməti 2.00 man.
«Bakı Universiteti» nəşriyyatı, Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır.
Şəhadətnamə B310.30.04.1999.
bun@box.az